

Tilburg University

Voor arbeid en brood

Oord, Adrianus Theodorus Wilhelmus van den

Publication date:
1990

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Oord, A. T. W. V. D. (1990). *Voor arbeid en brood: Arbeidersbeweging en collectieve actie van werklozen in Nederland, een vergelijkende studie van de jaren dertig en tachtig.* [, Tilburg University]. [s.n.].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Ad van den Oord

VOOR ARBEID EN BROOD

Arbeidersbeweging en collectieve actie van werklozen in
een vergelijkende studie van de jaren dertig en tachtig

VOOR ARBEID EN BROOD

Voor arbeid en brood

**Arbeidersbeweging en collectieve actie van werklozen in Nederland,
een vergelijkende studie van de jaren dertig en tachtig**

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Katholieke Universiteit Brabant, op gezag van
de rector magnificus, prof. dr. R.A. de Moor,
in het openbaar te verdedigen ten overstaan van
een door het college van dekanen aangewezen
commissie in de aula van de Universiteit op
donderdag 6 december 1990 te 16.15 uur

door

Adrianus Theodorus Wilhelmus van den Oord

geboren te Tilburg

Promotoren: prof. dr. J.J.J. van Dijck
prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt

Woord vooraf

Mijn woonplaats Oisterwijk kent een lange traditie van vakorganisatie. Reeds in 1899 was er een afdeling van de Nederlandsche Internationale Sigarenmakers en Tabakbewerkersbond. De Oisterwijkse sigarenmakers liepen voorop in de strijd voor betere arbeidsvoorwaarden. Hoewel de meeste sigarenmakers op den duur bezweken voor de druk van patroons en kerk om zich katholiek te organiseren, bleven zij in het dorp bekend en berucht als 'de rooien'. Mijn opa, Dorus Diepens, was een van hen. Als vakbondsbestuurder bracht hij zijn kinderen het belang bij van organisatie en solidariteit. Toen mijn vader in 1952 een dochter van Dorus Diepens huwde, trouwde hij meteen ook met 'd'n Bond'. Dat ik me na mijn studie sociologie in 1983 direct aanmeldde bij de FNV, gold als een vanzelfsprekendheid.

Inmiddels was de werkloosheid, ook onder academici, flink opgelopen. Een betaalde baan zat er niet in en de inschrijving als werkloze bij de Abva verliep allerminst vlot. De vakbond had nog weinig ervaring met nieuwe, werkloze leden. Nadat vele formulieren heen en weer gestuurd waren, kwam de inschrijving uiteindelijk rond. Vervolgens duurde het echter tot 1989 alvorens er een eerste uitnodiging van de bond kwam voor een bijeenkomst van uitkeringsgerechtigde leden. Ook in FNV-verband was pas op het einde van de jaren tachtig sprake van een actiever beleid ten aanzien van het opzetten van plaatselijke werkgroepen van uitkeringsgerechtigden. Op bijeenkomsten voor uitkeringsgerechtigde FNV'ers verschenen voornamelijk AOW'ers en WAO'ers en slechts sporadisch werklozen. De kritiek van uitkeringsgerechtigde leden in de richting van 'de' FNV was op dergelijke vergaderingen vaak niet mals. Anderzijds kampte de FNV-leiding met het probleem dat uitkeringsgerechtigden zich nauwelijks aanmeldden als lid.

De vakbondstraditie in mijn familie en de ervaringen als uitkeringsgerechtigde binnen de FNV kwamen soms in botsing. De loyaliteit bleef, maar de twijfel ook. In deze studie heb ik getracht de positie van de organisaties van de arbeidersbeweging ten opzichte van werklozen in beeld te brengen. Het organiseren van werklozen bleek een taaie arbeid. De vakcentrales, de afzonderlijke bonden en de leden stelden niet altijd dezelfde prioriteiten. Daarnaast bemoeiden ook de overheid en andere actoren in de samenleving zich met werkloosheid, sociale zekerheid en organisatie van werklozen.

De aandacht voor dit onderzoek heeft moeten wedijveren met sollicitatiebeslommeringen, journalistieke werkzaamheden en politieke activiteiten. Uiteindelijk is de studie toch nog binnen een aanvaardbare termijn afgerond. Ik dank daarvoor mijn promotoren, Prof. dr. J.J.J. van Dijk en Prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, die niet alleen in de totstandkoming van het proefschrift bleven geloven maar ook de nodige structuur en tempoversnellingen wisten te bewerkstelligen. Het Instituut Diogenes verleende een financiële bijdrage aan het onderzoek. Jacqueline de Vries vertaalde de samenvatting en nam enkele hoofdstukken kritisch door. Ankie van de Camp hielp bij het correctiewerk, terwijl Ben Janssen assistentie bood bij de opmaak. Barney en Burrie verleenden belangrijke kameraadschappelijke en emotionele ondersteuning. Mijn ouders dank ik voor de mogelijkheden tot studeren die ze mij geboden hebben. Aan hen, en aan mijn opa, draag ik dit boek op.

Inhoudsopgave

Ter inleiding 11

Noten 13

1 Collectieve actie van werklozen: een literatuuroverzicht 14

- 1.1 Onderzoek naar werklozenverzet in de jaren dertig 14
 - Maatschappelijke ordening 14
 - 'Verelendung' 15
 - Organisatie 16
 - Resignatie 16
 - Relatieve deprivatie 17

- 1.2 Onderzoek naar werklozenverzet in de jaren tachtig 18
 - Normvervaging en individualisering 18
 - Mobilisering en institutionalisering 20

- 1.3 Conclusie 22

Noten 23

2 Om de plaats van de collectieve actie 25

- 2.1 De erfenis van Durkheim: de anomische maatschappij 25
- 2.2 Marxistische theorieën: de hegemonie van de arbeidersklasse 26
- 2.3 Theorieën over de nieuwe sociale bewegingen 28
 - Balbus: van arbeidersklasse naar post-instrumentele sociale bewegingen 28
 - Gorz' afscheid van het proletariaat 29
 - Het actionalisme van Touraine 29
- 2.4 Een benadering vanuit het gezichtspunt 'mobilisatie' 30
 - 'The Active Society' van Etzioni 30
 - De 'resource mobilization approach' 31
- 2.5 Tilly's model van collectieve actie 33

Noten 35

3 Voor arbeid en brood, sociale bewegingen en werkloosheid tot 1940 38

- 3.1 De Sociaal-Democratische Bond maakt armoede en werkloosheid tot een politiek vraagstuk 38
- 3.2 De drang naar sociale wetgeving, de groei van de parlementaire beweging: van SDB naar SDAP, van NAS naar NVV 42

- 3.3 Werkloosheid en sociale bewegingen in de jaren twintig en dertig 46
 - Ontwikkeling van de werkloosheid 46
 - Overheidsbeleid en werkloosheid 48
 - De SDAP 53
 - Het NVV 56
 - Communistische en syndicalistische werklozenorganisaties 58
 - Anarchisten 63
 - De confessionele arbeidersbeweging 64
 - Fascistische agitatie onder werklozen 67
- Noten 68

4 Van vakbondskas naar staatszorg, sociale bewegingen en werkloosheid na 1945 73

- 4.1 Van sociale verzekering naar sociale zekerheid, 1945-1965 73
 - Wederopbouw en 'nieuwe' arbeidsverhoudingen 73
 - De totstandkoming van de sociale zekerheid in het na-oorlogse politieke krachtenveld 75
 - Collectieve actie van werklozen in de D.U.W. 78
 - De maatschappelijke ingroei van de vakbeweging 80
- 4.2 Werkloosheid en sociale bewegingen in de jaren zeventig en tachtig 82
 - Economische en maatschappelijke veranderingen 82
 - Bezuinigingen op de sociale zekerheid zetten het corporatisme onder druk 83
 - Werklozencomité's en Werklozenbelangenverenigingen 85
 - Aanzetten tot een autonome werklozenbeweging 86
 - Kerk en ambtenaar: nieuwe bondgenoten voor de werklozen? 88
 - Vakbeweging en werklozen 89
 - Deelname van werklozen aan acties en sociale bewegingen 91
- Noten 95

5 Collectieve acties van werklozen in 1934 97

- 5.1 Steunverlaging tast werklozenbelangen aan 97
- 5.2 Werkverruiming door de overheid en reacties 98
- 5.3 Stigmatisering van werklozen 101
- 5.4 Bestrijding en sturing van werklozenactiviteiten 102
- 5.5 Organisatie en mobilisatie van werklozen 104
- 5.6 Collectieve acties 107
 - Het verzet tegen de steunverlaging in Twente 107
 - Verzet tegen de landelijke steunverlaging 113
 - Rode julidagen in Amsterdam 118
 - Werklozenverzet elders in het land 121
 - Reacties binnen de arbeidersbeweging 122
 - Reacties buiten de arbeidersbeweging 127
 - Van oproer naar parlementaire actie 128

Noten 132

6 Collectieve acties van werklozen in 1984-1985 138

6.1 De belangen van werklozen tussen bezuinigingen en stelselherziening 138

6.2 Werkgelegenheidsbeleid: van staatsplanning naar neo-corporatisme? 141

6.3 Maatschappelijke houding ten opzichte van werklozen 143

6.4 Overheidsbeleid tussen repressie en democratisering 144

6.5 Organisatie en mobilisatie van werklozen 146

6.6 Collectieve acties 150

Acties tegen het '1 juli-pakket' 150

De acties van de voordeurdelers 156

Acties tegen kortingen op de Ziektewet en de WWV-uitkering 160

Noten 164

7 Slotbeschouwing 168

7.1 Mobilisatie van werklozen 168

7.2 Belangen van werklozen 168

7.3 Politieke organisatie van werklozen en bondgenoten 170

7.4 De 'political opportunity structure': corporatisme en verstatelijking van de zorg 172

7.5 De toekomst voor collectieve actie van werklozen 175

Noten 177

Bronnen en literatuur 178

Lijst van afkortingen 188

Summary 190

Personenregister 195

Ter inleiding

In de jaren zeventig kwam er een stroom van wetenschappelijke publikaties over collectieve actie en arbeidersbeweging op gang. Aanleidingen waren de oplevende sociale strijd in West-Europa en de wens om maatschappelijk geëngageerd onderzoek te doen. Na de kortstondige omdoping van de Katholieke Hogeschool Tilburg tot 'Karl Marx Universiteit' en de bezetting van het Amsterdamse Maagdenhuis in 1969, richtte de democratiseringsbeweging op de universiteiten haar aandacht ook naar buiten: acties van werknemers en vakbonden werden object van onderzoek. De belangstelling van de wetenschappers beperkte zich welhaast uitsluitend tot de groep werkenden binnen de arbeidersbeweging. Talloze publikaties verschenen over stakingen, CAO-strijd, medezeggenschapseisen in het bedrijf, bedrijfsbezettingen en de strijd tussen management en arbeiders over de organisatie van het productieproces.

Ook in Nederland raakten de arbeidsverhoudingen in beweging. Wetenschappers zochten naar verklaringen voor de lange periode van sociale rust en bezonnen zich op de nieuwe patronen van collectieve actie in de hooggeïndustrialiseerde landen.¹ De belangstelling van de arbeidssociologie bleef evenwel steken binnen de fabriekspoort. Er werd nauwelijks onderzoek gedaan naar collectieve acties van werklozen. Aanvankelijk was deze preoccupatie nog vanzelfsprekend, immers niet de werkloosheid maar de stijgende welvaart en de offensieve loon- en medezeggenschapseisen bepaalden het beeld. Maar ook na de explosief toegenomen werkloosheid in de zeventiger jaren bleef de aandacht voor collectieve acties van werklozen achterwege. Vanuit de sociale wetenschappen kwam wel onderzoek op gang naar de individuele belevingswereld van de werkloze.²

De geschiedwetenschap in Nederland maakte in de jaren zeventig en tachtig een bloei door wat betreft de studies over de arbeidersbeweging.³ Daarvóór was deze geschiedschrijving bijna uitsluitend ter hand genomen door direct betrokkenen: vakbonds- en partijbestuurders. Werd aanvankelijk de nadruk gelegd op bestudering van de socialistische arbeidersbeweging, later kwam er ook aandacht voor de geschiedenis van de confessionele arbeidersbeweging en voor vrouwengeschiedenis. De geschiedwetenschap ging aan hetzelfde euvel mank als de arbeidssociologische studies naar collectieve actie: de strijd van de werklozen bleef sterk onderbelicht. Opzienbarende sociale protesten, zoals het Jordaanoproer in 1934, konden zich nog verheugen in de belangstelling van historici maar een overzichtsstudie van de werklozenbeweging in Nederland kwam er niet.⁴

De arbeidssociologie en de sociale geschiedwetenschap bestudeerden binnen de arbeidersklasse uitsluitend de werkende laag, haar organisaties en collectieve acties. De jaren dertig en tachtig vormden daarop geen uitzondering. De aandacht voor de werkloosheid in die perioden bleef beperkt tot het macro-niveau (oorzaken, arbeidsmarktpolitiek, verzorgingsstaat etc.) en het micro-niveau (de gevolgen voor de individuele werkloze). De belangstelling voor de zich op meso-niveau bewegende collectieven van werklozen, hun mobilisatiepogingen, organisaties en acties was miniem.

De theorievorming over collectieve actie kreeg in de jaren tachtig nieuwe impulsen. De functionalistische erfenis van Durkheim en het economisch-determinisme van het marxisme werden uitgedaagd door benaderingen waarin klassenstrijd, nieuwe sociale bewegingen en mobilisatie-aspecten een belangrijke rol speelden. Onderzoekers van de nieuwe sociale bewegingen en van de 'resource-mobilization-approach' pasten hun denkmodellen toe op uiteenlopende vormen van collectieve actie.⁵ De werklozenstrijd bleef echter ook hier buiten beschouwing.

De studie naar collectieve actie van werklozen lijkt binnen het wetenschappelijke onderzoek een even marginale plaats in te nemen als de werkloze in de maatschappij.

In deze studie wordt getracht om de collectieve actie van werklozen in Nederland vanuit een sociologisch en een historisch perspectief te benaderen. We zullen de term collectieve actie hier, in navolging van Ch. Tilly, breed definiëren: "The idea of collective action applies more or less equally to actors who are determined to tear down the system and those who seek minor reforms, to the outcast and the privileged, to the successful and the ineffectual ... Collective action, for our purposes, consists of all occasions on which sets of people commit pooled resources, including their own efforts, to common ends".⁶ Collectieve actie bestaat uit doelbewust handelen van actoren en onderscheidt zich van "collective behavior" dat slechts een passief antwoord is op veranderende condities.⁷

We geven een beschrijving van het werklozenverzet in Nederland sedert de opkomst van de arbeidersbeweging en de interveniërende staat, waarbij we vooral aandacht besteden aan twee perioden waarin sprake was van massale werkloosheid: de jaren dertig en de jaren tachtig. De werklozenbeweging zal bestudeerd worden als een maatschappelijk en politiek fenomeen binnen de context van kapitalisme en de totstandkoming van sociale bewegingen en staat. Tilly noemt dit een "historically grounded analysis of collective action".⁸ Ontwikkelingen in het kapitalisme en in de staat bepalen volgens hem de veranderingen in de drie belangrijkste componenten van collectieve actie: de belangen waarvoor mensen zich organiseren, hun capaciteit om in actie te komen en de opportuniteit om deze belangen te verdedigen of naar voren te brengen.

Werklozen werden in de Nederlandse samenleving vanaf het einde van de vorige eeuw steeds duidelijker onderscheiden van de categorie armen (paupers, landlopers en bedelaars). Zij waren immers werkwillige loonafhankelijken, tijdelijk verstoken van arbeid, en behoorden tot wat Marx het 'reserveleger' van de loonarbeiders noemde. Een uitkering bij werkloosheid was een tijdelijke vervanging van het loon en kon slechts verkregen worden indien de werkloze zijn arbeidskracht ter beschikking stelde. Het recht op uitkering en de verplichting tot het aanbieden van de arbeidskracht zijn tot op de dag van vandaag aan elkaar gekoppeld. De positie van werkenden en werklozen in het kapitalistische productieproces is in principe identiek: loonarbeider. Werklozen en werkenden maken beiden deel uit van de arbeidersklasse. Binnen de arbeidersbeweging werd strijd gevoerd om de werklozen te organiseren. Vanaf het einde van de negentiende eeuw poogden socialistische werklozenorganisaties op te zetten. De rooms-katholieke vakbeweging slaagde er in de jaren dertig in om de overgrote meerderheid van haar werkloze geloofgenoten binnen de eigen organisatiestructuur te houden. De uitkeringsgerechtigdenbeweging van de jaren tachtig bestond voor een belangrijk gedeelte uit categorale organisaties met wortels in het welzijnswerk en in de nieuwe sociale bewegingen. De relatie tussen werklozen en staat is een ander aandachtspunt in dit onderzoek. De materiële ondersteuning aan werklozen, het creëren van arbeidsplaatsen en de controle over de reproductie van de arbeidskracht zijn steeds meer een aangelegenheid geworden van de staat (uitkering, sociale wetgeving, arbeidsmarktpolitiek, onderwijs).

In het eerste hoofdstuk behandelen we de bestaande literatuur over collectieve acties van werklozen en besteden we aandacht aan de achterliggende theoretische implicaties van dergelijke studies. Het tweede hoofdstuk geeft een beeld van de belangrijkste theoretische stromingen op het gebied van collectieve actie: het functionalisme, het marxisme, de theorieën over de nieuwe sociale bewegingen en de mobilisatiebenaderingen. De hoofdstukken 1 en 2 moeten de theoretische handvatten vormen voor de bestudering van de collectieve acties van werklozen in Nederland. Een globale schets van de ontwikkeling van de werkloosheid en de reacties daarop van staat en sociale bewegingen in Nederland, vanaf het einde van de vorige eeuw, wordt gegeven

in de hoofdstukken 3 en 4. In deze hoofdstukken zullen we de politieke arena verkennen waarin de werklozenstrijd zich afspeelde. De hoofdstukken 5 en 6 behandelen een aantal collectieve acties uit de jaren dertig en tachtig, waarbij gekeken wordt naar de mobilisatiepogingen van sociale bewegingen, naar potentiële bondgenoten (kerk, ambtenaren) en naar de houding van de staat. Vergelijkingen en conclusies worden in hoofdstuk 7 getrokken.

Noten

1. Teulings, Leijnse, *Nieuwe vormen van industriële aktie*, 8.
2. Een van de eerste onderzoeken op dit terrein was de studie van Van Wezel, *Herintreding in het arbeidsproces*.
3. In 1976 werd begonnen met de uitgave van een *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*. Dit werd in de jaren tachtig vervangen door het *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*. Het wetenschappelijk bureau van de CPN startte in 1979 een reeks *Cahiers over de geschiedenis van de Communistische Partij van Nederland*.
4. Bakker en Nijhof schreven over het Jordaanoproer in het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*. In 1984 verschenen er, naar aanleiding van de vijftigjarige herdenking van het oproer, diverse publikaties. Over de communistische werklozenbeweging in de jaren dertig publiceerden Mars in het *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, en Pelt in *Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 2. Een overzicht van de werklozenzorg in Nederland biedt De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*.
5. Zie bijvoorbeeld Huberts en Van Noort, *Sociale bewegingen in de jaren negentig*.
6. Tilly, Tilly, *Class Conflict and Collective Action*, 17.
7. Hunt, Charles Tilly's *Collective Action*, 248.
8. Tilly, *As Sociology Meets History*, 46.

1 Collectieve actie van werklozen een literatuuroverzicht

Wie in tijdschriften en boeken op zoek gaat naar wat er geschreven is over collectieve acties van werklozen, zal slechts summiere gegevens aantreffen. In dit hoofdstuk willen we de literatuur over collectieve actie en werkloosheid bezien op de theoretische vooronderstellingen die er aan ten grondslag liggen. We behandelen in paragraaf 1.1 de literatuur die betrekking heeft op de jaren dertig, paragraaf 1.2 beschrijft de vakliteratuur over de jaren tachtig en tenslotte zullen we in paragraaf 1.3 conclusies trekken uit het voorafgaande.

1.1 Onderzoek naar werklozenverzet in de jaren dertig

Wanneer historici de jaren dertig in beschouwing nemen is het vertrekpunt meestal niet het beschrijven van de collectieve acties van werklozen maar het zoeken naar verklaringen voor de sociale rust. P. de Rooy doet in zijn proefschrift over werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding de protesten van de werklozen af als "niet veel meer dan een strovuurtje, dat nu eens hier, dan weer daar kortstondig oplaaide".¹ Hij wijst op de politieke stabiliteit waardoor de jaren dertig gekenmerkt werden. Als belangrijkste verklaringen voor die stabiliteit ziet hij de verzuiling en de institutionalisering van het industrieel conflict. Daardoor was er weinig ruimte voor wat hij noemt "politiek extremisme" en bleven de werklozen rustig, ook wanneer ze hun interesse verloren voor het verzuilde politieke stelsel: "Het werklozenprotest in Nederland is internationaal gezien zeer gering geweest. De werklozen behoorden tot de 'bond van geruischlozen'".²

Ook andere onderzoekers komen tot een soortgelijke conclusie. In hun studie naar werklozenbeleid en werkloosheidsbeleving in Utrecht stellen E. Nijhof e.a. dat "de maatschappij in haar geheel, evenals de overgrote meerderheid van de daarin levende individuen, ongebroken verder (bleef) functioneren".³ Zij spreken over "aanvaarding" van de situatie als de meest voorkomende reactie onder de Utrechtse werklozen.⁴ In de jaren dertig kon de Centrale Inlichtingen Dienst telkens met een gerust hart vaststellen dat er sprake was van een "zekere moedeloze gelatenheid, berusting, aanvaarding van het noodlot bij de lagere klasse". De berusting werd verklaard vanuit het veronderstelde besef dat er geen uitzicht was op herstel van het economisch leven en dat partij noch vakbeweging in staat waren de crisis af te wentelen. In 1937 wees het hoofd van de Dienst erop dat onder werklozen (en middenstanders) "een levend gevoel van moedeloosheid en berusting" bestond. Er was dat jaar, ondanks blijvende werkloosheid, amper sprake geweest van "sociale onrust, loonconflicten, stakingen, uitingen van oproerige geest, politieke demonstraties". Zelfs "pogingen tot opruiing of agitatie op politieke vergaderingen" bleken nauwelijks aanwezig.⁵ Het verzuilde politieke bestel en de individuele belevingswereld van de werkloze staan centraal in deze studies. Structurele factoren op macro-niveau en sociaal-psychologische factoren op micro-niveau worden veelvuldig gebruikt als verklaringen voor het ontbreken van werklozenprotest.

Maatschappelijke ordening

De Rooy ziet de verzuiling als een garantie voor de politieke stabiliteit in de jaren dertig. Het steunbeleid, uitgevoerd door de verzuilde en geïnstitutionaliseerde vakorganisaties, zou hebben

geleid tot een sterke binding van de werklozen aan de zuilen. De Rooy spreekt over 'de bond van geruischloozen' wanneer hij het heeft over het werklozenverzet in de jaren dertig in Nederland. De benaming 'bond van geruischloozen' wordt gebruikt in een crisisroman van H. van Randwijk en staat daar voor de, door de communisten geïnitieerde, Werkloozen Strijd Comité's (WSC's).⁶ Het wekt bevreemding dat De Rooy juist deze term, over de allesbehalve geruisloze WSC's, gebruikt om aan te tonen dat het werklozenprotest in Nederland weinig voorstelde. V. Mars heeft daarop gewezen: "Van geruischloos protest tegen de crisis en zijn gevolgen was geen sprake bij de Amsterdamse buurt-WSC's. Eerder van het tegendeel, voor wie horen wil tenminste: geruchtmakend, rumoerig en soms oorverdovend".⁷

Het is echter de vraag of De Rooy niet horen wil. De andere taxatie is wellicht meer een gevolg van het feit dat hij zich bezighoudt met verschijnselen in de maatschappij van de dertiger jaren die zich op macro-niveau afspelen (verzuiling, institutionalisering van conflicten), terwijl Mars zich oriënteert op gebeurtenissen op meso-niveau. Meerdere auteurs hebben dit verschil betrokken in hun kritiek op De Rooy. Zo wijst J. Hofman erop dat als we het protest uit de dertiger jaren concreet en gedetailleerd bestuderen een ander beeld mogelijk is: "Dan valt op hoeveel uitingen van verzet, de bijzonder moeilijke omstandigheden in aanmerking genomen, toch nog aanwezig zijn".⁸

Maar er is meer aan de hand dan alleen een verschil in analyseniveau. De verzuilingstheorie, die De Rooy hanteert, veronderstelt een eenrichtingsverkeer tussen elite en massa. Bij hem verdwijnt het verzet uit zicht wanneer het niet via geïnstitutionaliseerde kanalen naar boven gebracht wordt en 'daarom' geen invloed uitoefent op de smalle marges van het werklozenbeleid.⁹

'Verelendung'

De Duitse emigrant en radencommunist P. Mattick constateerde in 1936 een hoge mate van politieke onverschilligheid bij de werklozen in de Verenigde Staten. De zwakke Amerikaanse arbeidersbeweging had weinig succes met haar pogingen de werklozen ideologisch te beïnvloeden. Door de langdurige werkloosheid en de lage steunuitkeringen waren de werklozen dagelijks gedwongen tot een individuele strijd om het bestaan. De criminaliteit nam toe, het socialistische bewustzijn niet.

De socialistische arbeidersorganisaties konden volgens Mattick de werklozen ideologisch niet beïnvloeden: "Die Zugehörigkeit zu solchen Organisationen (van de arbeidersbeweging, AvdO) und die Arbeit in ihnen bringt ... keine sofortigen Resultate, sondern bedeutet nur einen Extra-Aufwand von Geld, Zeit und Energie, den sich allgemein nur die Arbeiter erlauben können, denen es noch verhältnismässig gut geht. Die Arbeitslosen haben jedoch nichts zu opfern, weder Zeit noch Geld; sie können an keiner Politik auf längere Sicht interessiert sein, da ihre augenblickliche Lage nach sofortiger Änderung drängt. Nicht die Erweiterung ihres Horizonts, sondern die Verengung entspricht ihren direkten Notwendigkeiten am besten. Die Organisationsaktivität würde sie in ihrem auch weiterhin individuell zu leistenden Existenzkampf eher behindern als unterstützen".¹⁰

Desondanks blijft Mattick hardnekkig geloven dat 'Verelendung' op den duur zal leiden tot revolutionair verzet. De nood van de werklozen zou dan wel gepaard moeten gaan met een snelle groei van de algehele ellende waardoor de maatschappelijke stabiliteit verbroken zou worden.¹¹ De 'Verelendings'-these vond echter nauwelijks ingang binnen de arbeidersbeweging. Ze werd een onterechte afleiding van Marx' economisch werk geacht en, wat belangrijker was, ze relativeerde het belang van de praktisch-reformistische werkzaamheden van de arbeidersbeweging in de maatschappij.

Organisatie

C. Fischer bestrijdt, in een onderzoek naar de relatie tussen werkloosheid en links-radicalisme tijdens de dertiger jaren in Duitsland, dat er een causaal verband bestaat tussen economische ellende en politiek extremisme. Hij stelt dat niet de werkloosheid de directe oorzaak was voor het politieke radicalisme maar dat "The critical factor in Germany's case ... would appear to have lain in the previous existence of well-established radical organizations and traditions on the Left, and Right, of the political spectrum ... Recent studies of unemployment in interwar Britain confirm that individual responses were not necessarily significantly different from those in Germany, but angry despairing individuals, in themselves hardly pose a significant threat to any political system, and seem ill-equipped to organize themselves to pose such a challenge".¹² De traditie van de Duitse arbeidersbeweging was meer bepalend voor het feit dat vooral jonge werklozen zich organiseerden in de Duitse communistische partij dan de economische recessie. De werklozen bleken daarmee echter geen overtuigde communisten te zijn geworden. Ze verlieten de partij net zo gemakkelijk als ze er lid van werden. Ook mag niet onvermeld blijven dat de nationaal-socialisten zo mogelijk nog meer aantrekkingskracht op werklozen uitoefenden.

De Rooy, Mattick en Fischer leggen vooral de nadruk op politiek-economische factoren die het ontstaan van een massale werklozenbeweging zouden hebben belemmerd. In de sociale wetenschappen is er echter veel meer aandacht geweest voor individuele reactiepatronen van werklozen op hun leefsituatie.

Resignatie

De grootste bekendheid geniet het onderzoek van M. Jahoda e.a. naar de levensomstandigheden van de werklozen in het Oostenrijkse plaatsje Marienthal. De onderzoekers troffen in de jaren dertig een "müde Gemeinschaft" aan: "hier leben Menschen, die sich daran gewöhnt haben, weniger zu besitzen, weniger zu tun und weniger zu erwarten, als bisher für die Existenz als notwendig angesehen worden ist".¹³ De interesse voor collectieve actie via participatie in arbeiderspartijen verminderde in Marienthal sterk. De sociaal-democratische partij verloor tussen 1929 en 1931 33 procent van haar leden, haar electorale aanhang bleef echter gelijk. Het aantal abonnementen op het sociaal-democratische dagblad kelderde met 60 procent, ondanks het feit dat de abonnementsprijzen met het oog op de werkloosheid verlaagd waren. De werklozen behielden eerder het eveneens sociaal-democratische ontspanningsblad, waarvan de oplage dan ook 'slechts' met 29 procent daalde.¹⁴

De onderzoekers delen de families van de werklozen uit Marienthal in vier categorieën in: -de werkloze die werk blijft zoeken, een strijdbare houding heeft en waarvan het gezin 'ongebroken' verder gaat ('Ungebrochenen'); -de werkloze die alle hoop heeft verloren, die geen plannen en verwachtingen meer koestert om nog iets aan de werkloosheidssituatie te kunnen doen, die in een relatief rustige stemming verkeert en zelf een beperking van de eigen behoeften doorvoert ('Resignierten'); -de werkloze die vertwijfeld is, depressief is en geen hoop meer heeft, die geen pogingen tot verbetering onderneemt doch slechts nostalgisch terugblijkt ('Verzweifelten') en -de werkloze die energieloos is, dadenloos toekijkt en geen geordend gezinsleven heeft ('Apathischen').

Veruit de grootste groep bleek te bestaan uit 'Resignierten' (69%). Slechts 23% bestond uit 'Ungebrochenen'.¹⁵ De onderzoekers stellen dat de werklozen tijdens een langdurige periode van werkloosheid de verschillende stadia van terugvechten, berusting, vertwijfeling en apathie

doorliepen.¹⁶ De Rooy constateert dat het werklozenverzet in Nederland vooral in de beginjaren van de crisis tot uiting kwam. Hij gebruikt een term van de toenmalige SDAP-voorzitter Jan Oudegeest, 'de vijfde stand', om aan te geven dat de werklozen beschouwd werden, en deels met hun veel lager inkomen zichzelf beschouwden, als een maatschappelijk geïsoleerde groep met een eigen levensstijl.¹⁷

Relatieve deprivatie

De verstoring van het maatschappelijk evenwicht is geen structureel gegeven maar een subjectieve beleving, een perceptie van de situatie. Individuen komen niet automatisch in opstand bij een objectief slechte economische situatie, maar enkel wanneer zij die situatie ook als slecht beleven. Men vergelijkt de situatie waarin men zich bevindt met de situatie van anderen (referentiegroep) of met de eigen situatie van vroeger. W. Runciman stelt dat een persoon A relatief gedepriveerd van X is wanneer:

- A X niet heeft;
- A veronderstelt dat anderen (of A zelf in een eerdere tijdsperiode) X hebben (of had);
- A X wil hebben en
- A het haalbaar acht om X te krijgen.¹⁸

Relatieve deprivatie kan variëren in de mate van verschil tussen de gewenste situatie en de situatie van de persoon zoals die dat subjectief ervaart ("magnitude"), in de proportie van de groep die de relatieve deprivatie ervaart ("frequency") en in de intensiteit waarmee de relatieve deprivatie gevoeld wordt ("degree").¹⁹ Runciman bestudeerde (de afwezigheid van) het werklozenprotest in de dertiger jaren vanuit dit denkkader. Hij kwam tot de conclusie dat verzet ontbrak omdat "Many of the victims of the Depression, or even the majority, seem to have thought of themselves as victims of misfortune rather than injustice".²⁰

De theorie van de relatieve deprivatie is vooral gebruikt om de afwezigheid van collectieve actie te verklaren. De structuralistische 'breakdown'-theorieën voorspelden namelijk een toename van collectieve actie in situaties waarin sprake was van maatschappelijke spanningen. Door toevoeging van het begrip 'perceptie van de situatie' kon de rust in de maatschappij ondanks 'objectieve' "structural strains" verklaard worden. De relatieve deprivatietheorie maakte daarom een grote opgang in perioden die gekenmerkt werden door economische crisis en politieke stabiliteit.

Nijhof e.a. stellen dat veel werklozen in de jaren dertig een referentiegroep hadden die er nog slechter aan toe was. De georganiseerde werkloze had een hogere uitkering dan de ongeorganiseerde. Oudere werklozen hadden in vergelijking met de jongeren vaker een steunuitkering. Oudere werklozen namen de toestand van vroeger als referentiepunt toen er nog helemaal geen steunregeling was. Werklozen zouden niet de werkenden maar elkaar tot referentiegroep nemen. Er was dus voor de georganiseerde geschoolde werklozen weinig aanleiding tot gevoelens van relatieve deprivatie.²¹ Nijhof e.a. zien in deze geringe relatieve deprivatie te zamen met een introverte verwerking van de werkloosheid een belangrijke oorzaak voor de toestand van berusting en aanvaarding waarin de werklozen zich bevonden. De structuur van de werklozenzorg droeg verder bij tot het "ontbreken van elke omvangrijke sociale onrust".²² De verzuilde zorg had een conserverende invloed. Bovendien zou de vakbond meer verzekeringsinstituut dan strijdorganisatie zijn geworden, waardoor er nauwelijks bewustmaking en machtsvorming plaatsvond.²³ Samenvattend verwachten Nijhof e.a. collectief verzet het meest bij groepen die:

- een voldoende mate van relatieve deprivatie bezitten om in actie te komen;
- hun werkloos zijn niet aan zichzelf maar aan de maatschappij wijten (externe attributie); en
- te zamen met anderen hun werkloos zijn verwerken (extraverte verwerking).²⁴

Ook H. Philipsen poneert een aantal stellingen waarmee hij het gebrek aan relatieve deprivatie in de jaren dertig tracht te verklaren:

- de situatie in de buurt was voor iedereen gelijk;
- de werklozen beschouwden zichzelf als behorende tot de onderklasse en niet tot de arbeidersklasse;
- het armoedige bestaan dat velen uit hun jeugd was bijgebleven; en
- als er al deprivatie was, dan nog was het moeilijk om mensen te mobiliseren omdat de 'vijand' zo moeilijk vast te stellen was.²⁵

1.2 Onderzoek naar werklozenverzet in de jaren tachtig

In Nederland hebben zich slechts enkele sociale wetenschappers beziggehouden met het bestuderen van collectieve actie van werklozen in de jaren tachtig. De interesse van de sociale wetenschap richtte zich voornamelijk op de individuele beleving van het werkloos zijn. Een functionalistische denkwijze lag hier meestal, soms impliciet, aan ten grondslag. Men keek allereerst naar macro-sociologische gebeurtenissen zoals werkloosheid en ontzuiling, en ging na hoe deze factoren het individu beïnvloedden. Omdat de werkloosheid niet de maatschappelijke stabiliteit in gevaar bracht, was de interesse om zich met collectieve acties bezig te houden gering.

Normvervaging en individualisering

De jaren tachtig vertonen, naast de overeenkomst van massale werkloosheid, nogal wat verschillen met de jaren dertig. Een verschil dat in wetenschappelijke en vooral ook in politieke kringen sterk wordt geaccentueerd is de overgang van 'de zorgzame samenleving' naar de verzorgingsstaat. Het gezins- en buurtleven en de verzuiling zijn als pijlers onder deze 'zorgzame samenleving' weggevallen. De verzorgingsstaat van de jaren tachtig zou een individualistische levenshouding bevorderen. Een dergelijke houding zou leiden tot maatschappelijke desintegratie, een afname van persoonlijke en sociale verantwoordelijkheden, calculerend gedrag, stijgende verwachtingen en consumentisme.²⁶

In feite wordt hier een Durkheimiaans beeld geschetst van traditionele verhoudingen die verbroken zijn. J. Godschalk vraagt zich af of de "anomische trekken" in de maatschappij zullen leiden tot "een zichzelf versterkend proces, waarbij sprake zal zijn van steeds verdergaande inbreuken op de normatieve structuur van de verzorgingsstaat".²⁷ Ook de FNV noemt onder andere de toenemende individualisering, de verbrokkeling van de collectieve werknemersidentiteit en de ontzuiling als oorzaken voor haar ledenverlies in de jaren tachtig.²⁸

Is er door de verschuiving van gunstkarakter naar rechtskarakter in de sociale zekerheid sprake van normvervaging als gevolg van consumentistisch gedrag? Hierbij zijn vraagtekens te plaatsen. Zo herinnert R. van der Veen aan de vele onderzoeken die er in Nederland zijn uitgevoerd naar de belevingssituatie van werklozen. Daarin komt telkens naar voren dat de negatieve gevolgen van de werkloosheid voorop staan (het ontbreken van het traditionele werk). Een calculerende mentaliteit blijkt nauwelijks aanwezig, men is bereid zich heel wat materiële opofferingen te getroosten om maar weer te kunnen werken.²⁹ Ook valt het nogal mee met de mate waarin mensen hun uitkering als een recht ervaren: "De bestaande discrepantie tussen rechtsideologie en het door velen ervaren gunstkarakter, het stigma rond uitkeringen en de schaamtegevoelens die bij veel mensen door een beroep op de sociale zekerheid ook nu nog worden opgeroepen, kunnen slechts leiden tot een verwerping van de hypothese dat er voor wat betreft het terrein van de sociale zekerheid een algemeen patroon van consumentisme zou bestaan".³⁰ Een internationale literatuurstudie van Jahoda bevestigt het voortbestaan van traditio-

nele waarden rond arbeid. De studie wijst op een tweetal veranderingen in vergelijking met de jaren dertig. Ten eerste is door uitbreiding van de sociale zekerheid de materiële positie van de werklozen verbeterd. Ten tweede zijn de aspiraties van de werklozen gestegen door hogere opleidingen en voorafgaande perioden van welvaart. Daarnaast is echter ook het arbeids-ethos blijven bestaan. Werk in de vorm van een betaalde baan blijft een dominante institutie in de geïndustrialiseerde wereld.³¹ Ook Nederlands onderzoek wijst in die richting. J. Becker en R. Vink concluderen dat betaalde arbeid voor de huidige groep werklozen nog steeds centraal staat.³² Werklozen zouden meer geïnteresseerd zijn in het verkrijgen van werk dan in het leveren van een bijdrage aan diepgaande maatschappelijke veranderingen.³³

Over de individuele beleving van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid is veel geschreven.³⁴ De daarin geconstateerde negatieve gevolgen van het niet-werken worden ook heden ten dage aangetroffen. Werkloosheid zou leiden tot een toename van fatalisme, ontevredenheid, vervreemding en misantropie, arbeidsongeschiktheid tot fatalisme en ontevredenheid.³⁵ De schaarse goederen betaald werk, geld en tijd worden in de samenleving als belangrijke waarden gezien, ook door werklozen. Uit onderzoek naar langdurig werklozen blijkt dat van een 'werkloosheids-cultuur' (afwijzen van de werknorm, acceptatie van de werkloosheid en het ontstaan van informele overlevingsstrategieën die dwars op de dominante cultuur staan) slechts in beperkte mate sprake is. Deze groep werklozen wordt voornamelijk gekenmerkt door conformistisch en fatalistisch gedrag: "In de houding van langdurig werklozen ten aanzien van werk en inkomen is nog steeds het waardenpatroon van de werkenden te herkennen".³⁶

Sommige auteurs verwachten dan ook weinig van de traditionele werkloze. Godschalk ziet in de aanhangers van het postmaterialisme de tegenkrachten. Zij worden geleid door de behoefte aan ontplooiing en zelf-expressie. Het zijn veelal jongeren die zich bij voorkeur zouden richten op deeltijdbanen en tijdelijke banen en die zich via de nieuwe sociale bewegingen afzetten tegen het materialistische denken in de samenleving. De ideeën van de nieuwe sociale bewegingen rondom inkomen en arbeid vertegenwoordigen, naast normvervaging, een tweede, maar nu positieve, component van de toenemende individualisering. Deze component benadrukt tegenover de 'kolonisering van de leefwereld' het belang van autonomie, zelfontplooiing en democratisering: het afwijzen van hiërarchische relaties en het minder vanzelfsprekend aanvaarden van regels en wetten. Godschalk gelooft echter niet dat de nieuwe sociale bewegingen rond arbeid in staat moeten worden geacht om een 'morele herbewapening' van grote omvang tot stand te brengen.³⁷

In de sociaal-wetenschappelijke literatuur is veelvuldig gebruik gemaakt van de door R. Merton ontwikkelde adaptatietypen.³⁸ Het rapport van een ambtelijke werkgroep van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid uit 1984 onderscheidde vier adaptatietypen: -berusting (zonder hoge verwachtingen werk zoeken of de werkloosheid als blijvend accepteren); -apathie (werkloosheid ervaren als onafwendbaar lot, activiteiten niet meer gericht op betaalde arbeid en geen motivatie om aan andere werkzaamheden deel te nemen); -'we doen het zelf wel' (grijze en zwarte circuit, vrijwilligerswerk, werken met behoud van uitkering etc.); -'we pikken het niet' (politisering en collectivering van verzet van mensen zonder betaalde baan).³⁹

Het meest voorkomende reactiepatroon was berusting. De ministeriële werkgroep achtte de kans gering dat er een massale werklozenbeweging zou ontstaan "omdat het niet hebben van een baan overwegend leidt tot reacties in de sfeer van berusting en apathie, dan wel - op individueel niveau - leidt tot het zoeken en veelal vinden van compenserende 'oplossingen'".⁴⁰ De strijdbaarheid, voorzover al aanwezig, bleef binnen de gangbare politieke kaders. De maatschappelijke stabiliteit leek in de ogen van de werkgroep voorlopig gegarandeerd door de hoogte van de

uitkeringen, door participatie van de werkloze in het vrijwilligers- en huishoudelijk werk en door de uitlaatklep van zwarte en grijze circuits.⁴¹

Mobilisering en institutionalisering

Een van de weinigen die in Nederland de mogelijkheid van een massale werklozenbeweging poneerde, was P. van Wijngaarden. Hij voorzag in de jaren tachtig meer kansen op collectieve actie omdat het aantal uitkeringsgerechtigden groeiende was, de uitkeringsduur steeds langer werd, de ongelijkheid tussen actieven en niet-actieven toenam en de groep uitkeringsgerechtigden qua belangen steeds homogener werd. Van cruciaal belang achtte hij voorts een stagnatie in de economische groei en een overheidsbeleid dat de uitkeringen en daarmee de uitkeringsgerechtigden naar elkaar toe zou bezuinigen.⁴²

Die bezuinigingen bleven niet zonder effect: "Vanwege de overeenkomst in hun situatie en de geconstateerde homogeniteit, zijn de werklozen als een nieuwe, maatschappelijke categorie te beschouwen".⁴³ Maar een maatschappelijke categorie is nog geen belangengroep. R. Dahrendorf wees al op het onderscheid tussen een quasi-groep en een belangengroep. Al lang daarvoor sprak Marx over een klasse 'an sich' en een klasse 'für sich' (politieke categorie). Volgens Van Wijngaarden ontbreekt het in Nederland vooral aan een leidinggevend kader en een handvest voor zo'n beweging. Daarom ontstaat er vooralsnog geen belangengroep van uitkeringsgerechtigden.⁴⁴

De eerste sociale wetenschappers die reeds aan de vooravond van de jaren tachtig over de werklozenbeweging schrijven zijn R. Cardol c.s. Zij wijzen op een groot aantal factoren dat de individualisering van het werkloosheidsprobleem in de hand werkt: ontslag, behandeling door uitkeringsinstanties, sollicitatie en stigmatisering. Alleen door een "extrapunitieve" wijze van reageren, waarbij de werkloze de schuld van het werkloos zijn niet bij zichzelf maar bij het systeem legt, kan er sprake zijn van collectief optreden.⁴⁵

Het hebben van een "arbeidersbewustzijn" noemen de onderzoekers belangrijker dan relatieve deprivatie. De grotere ontvankelijkheid voor de werklozenbeweging is niet te verklaren vanuit een door de werkloze subjectief beleefde financiële achteruitgang. Participatie in een werklozenbeweging komt niet voort uit 'Verelendung' maar is een kwestie van 'weerbaarheid'.⁴⁶ Het arbeidersbewustzijn is opgebouwd uit ervaringen in het verleden. Wanneer men vroeger geparticipeerd heeft in de vakbeweging, is de kans groot dat men als werkloze ook zal participeren in de werklozenbeweging.⁴⁷

Cardol e.a. definieerden in de jaren zeventig de werklozenbeweging nog als "de kollektieve inspanning van werklozen om hun belangen te behartigen en om dusdanige (sociaal-economische) veranderingen te bewerkstelligen, dat de werkloosheid wordt teruggedrongen en dat de problemen, die het werkloos zijn met zich meebrengt, worden gereduceerd".⁴⁸ Vanaf de jaren tachtig werd de term werklozenbeweging minder gebruikt en kwam de benaming uitkeringsgerechtigden- en baanlozenbeweging in zwang. De strijd voor inkomen en arbeid was inmiddels door sommige groepen werklozen verbonden met de inzet voor een geïndividualiseerde uitkering en milieuvriendelijke arbeid. Het organisatieperspectief was niet langer de arbeidersbeweging maar de bonte mengeling van nieuwe sociale bewegingen.

Of dat perspectief echt wenkend is, valt te betwijfelen. De huidige werkloze is namelijk wel ontevreden met zijn situatie maar is vaak ongeorganiseerd, zijn actiebereidheid verschilt niet van werkenden en zijn politieke belangstelling is zelfs geringer.⁴⁹ Tegenover de matige betrokkenheid van de werkloze bij gevestigde organisaties staat geen grotere betrokkenheid bij nieuw opgekomen vormen van belangenbehartiging.⁵⁰ Ook in de Nederlandse politieke verhoudingen traden ondanks de massale werkloosheid geen dramatische verschuivingen op. Uit de Natio-

nale Kiezersonderzoeken van 1981 en 1982 waren "geen aanwijzingen te vinden voor een grote rol van de persoonlijke economische problemen in het electoraal gedrag van uitkeringsgerechtigden ... De economie wordt ... niet via veranderingen in persoonlijke materiële omstandigheden van direct betroffenen, maar langs de weg van zich wijzigende opvattingen in veel grotere groepen kiezers in verkiezingsuitslagen vertaald".⁵¹ Het zou de werklozenorganisaties ontbreken aan "aantoonbare effecten op het overheidsbeleid of zelfs maar een enigszins geloofwaardig perspectief op toekomstige (veto-)macht".⁵²

C. Wiebrens heeft gewezen op een tekort aan hulpbronnen (opleiding, inkomen, status, politieke vaardigheden) en kader voor een massale werklozenorganisatie. Een groot verloop en de afwezigheid van een gemeenschappelijke ruimte, zoals de werkplek voor werkenden, compliceren het geheel. Hij ziet een belangrijke, zo niet doorslaggevende, rol weggelegd voor buitenstaanders zoals welzijnswerkers en GSD-functionarissen.⁵³ In een studie over sociale bewegingen in de jaren negentig wordt gesteld dat een beweging van uitkeringsgerechtigden niet zal ontstaan. De middelen voor maatschappelijke actie ontbreken en de minima raken steeds meer geïsoleerd.⁵⁴

Naast de heterogeniteit van de belangen en de problemen rondom de totstandkoming van een kader speelt ook mee dat sociale zekerheid een collectief goed is. De organisatie die optreedt voor behoud of uitbreiding van de sociale zekerheid, treedt niet alleen op voor haar eigen leden maar voor iedereen. Er kan dus sprake zijn van 'free riders': mensen die niet participeren in de kosten van de actie maar wel meeprofiteren. Sommige organisaties bieden hun leden daarom 'selectieve stimuli' om zo de participatiekosten te compenseren. Voor de groep uitkeringsgerechtigden ontbreken dergelijke stimuli.⁵⁵

Vaak wordt formele organisatie als een belangrijk machtsmiddel gezien. De organisatie zorgt voor coördinatie van economische en politieke middelen van mensen die afzonderlijk over weinig middelen beschikken. Zij maakt een intelligent en strategisch gebruik van die middelen in een politiek conflict en ze verzekert de mobilisering op langere termijn. Daartegenover staat de opvatting van F. Piven en R. Cloward. Zij stellen dat organisaties en hun leiders, in de spaarzame momenten dat de armen in opstand komen, juist voorkomen dat er een revolutionaire beweging ontstaat: "... what ever the people won was a response (van de elite, AvdO) to their turbulence and not to their organized numbers".⁵⁶ Macht schuilt volgens Piven en Cloward niet zozeer in organisaties maar "in the control of coercive force and in the control of the means of production".⁵⁷ Zij kennen een grote invloed toe aan de rol van instituties als het erom gaat het protest te structureren: "This capacity of the institutions of a society to enforce political docility is the most obvious way in which protest is socially structured, in the sense that it is structurally precluded most of the time".⁵⁸ Collectieve actie krijgt volgens Piven en Cloward slechts zelden een kans: de nood onder werklozen moet groot zijn, de instituties moeten niet meer functioneren en de maatschappelijke elite moet verdeeld zijn.

Piven en Cloward hebben een uitgebreide studie verricht naar de Workers' Alliance of America (de werklozenbeweging in de Verenigde Staten in de dertiger jaren). Zij benadrukken dat verkiezingen en plannen zoals de 'New Deal' gezien moeten worden op hun regulerende capaciteit. De 'New Deal' zou zijn gebruikt om sociale desorganisatie, door het voor velen wegvallen van de regulerende institutie 'werk', te voorkomen of te elimineren. De dreiging dat de massa der werklozen met haar protest sociale structuren zou doorbreken was bepalend voor de kortstondige politieke winst voor de armen in de jaren dertig, of in de terminologie van Piven en Cloward: "political influence by the poor is mobilized, not organized".⁵⁹

Dit geldt niet alleen voor de jaren dertig maar ook voor de jaren zestig. In een studie naar de National Welfare Rights Organization concluderen Piven en Cloward dat de politieke winst

voor de armen resulteerde uit de massale onrust onder de zwarte bevolking. Er is volgens de auteurs een parallel met de jaren dertig: "Poor people exerted influence just as long as they mobilized to disrupt local welfare practices and to demand relief, at once forcing concessions from welfare departments and generating pressure for federal concessions as well"; maar "Its leaders were soon converted from agitators to lobbyists, its followers became progressively inert, and the capacity to capitalize on instability to secure economic concessions for the poor was lost".⁶⁰ De links-radicale kritiek van Piven en Cloward richt zich op de instituties binnen de verzorgingsstaat en op de reformistische politiek van arbeidersorganisaties. Daar waar conservatieve politici de verzorgingsstaat en de arbeidersorganisaties aanvallen omdat ze maatschappelijk destructief zouden werken, verwijten de radicale critici de verzorgingsstaat en de arbeidersorganisaties juist dat ze bijdragen aan de maatschappelijke stabiliteit.

1.3 Conclusie

In 1982 vergeleek C. Schuyt de werkloosheid van de jaren zeventig en tachtig met die van de jaren dertig. Er was, volgens hem, sprake van fundamenteel andere verhoudingen: "de gezagsverhoudingen liggen thans anders zodat lijdzame aanpassing niet te verwachten valt ... elke groep (van werklozen) zal voor haar rechten opkomen met veel actie, retoriek, publiciteit en massaal verzet".⁶¹ De verwachtingen van Schuyt zijn niet uitgekomen. Ook Becker c.s. maken een vergelijking tussen de jaren dertig en tachtig. Zij constateren dat het algemene welvaartsniveau en de uitkeringen nu beduidend hoger zijn dan in de jaren dertig. Ook zouden werklozen actiever zijn en een minder verstoord tijdsbesef hebben. Maar ook deze auteurs kunnen niet om de conclusie heen dat de toegenomen mondigheid en de politieke belangstelling niet hebben geleid tot een opmerkelijk toegenomen actiegedrag.⁶² De huidige werkloze toont geen verschil wat betreft actiebereidheid met zijn werkende collega. Hij participeert niet in grotere mate in vakbonden, politieke partijen en andere belangenbehartigingsorganisaties.

De wetenschappelijke theorievorming over het ontbreken van werklozenverzet in de jaren dertig en tachtig zoekt voornamelijk naar verklaringen op het macro-niveau van de maatschappij (verzuiling, 'Verelendung', institutionalisering, verzorgingsstaat). Daarnaast is er volop aandacht voor het individuele gedrag van de werkloze (resignatie, relatieve deprivatie, normvervaging, individualisering). Slechts terloops is er enige aandacht voor factoren op meso-niveau, zoals belangen, organisatie en mobilisatie. Mattick wees op het ontbreken van hulpmiddelen zoals tijd, geld en energie bij de Amerikaanse werklozen in de jaren dertig. Fischer beklemtoonde het belang van de aanwezigheid van (links-)radicale organisaties in de Weimar-republiek als potentiële mobilisator. Van Wijngaarden en Wiebrens hechtten groot belang aan de aanwezigheid van een leidinggevend kader, geld, politieke vaardigheden en een handvest. Ook Cardol e.a. wezen op het belang van een ideologie, een arbeidersbewustzijn. Aanhangers van post-materialistische theorieën en nieuwe sociale bewegingen stelden de invulling van de belangen van de werklozen ter discussie terwijl Piven en Cloward waarschuwden voor demobilisatie als gevolg van regulering door instituties.

Wanneer mobilisatie-aspecten al worden aangedragen als verklaring voor (het ontbreken van) collectieve acties van werklozen dan zijn deze nauwelijks gebaseerd op systematische bestudering van die acties zelf. De macro- en micro-optiek biedt daarvoor ook nauwelijks ruimte. Het weinige onderzoek dat verricht werd naar collectieve acties van werklozen, bleef beperkt tot studies naar het Jordaanoproer van 1934 en tot een aantal artikelen over plaatselijke of beroepsgebonden acties.⁶³ Voor het bestuderen van collectieve acties van werklozen biedt de voorafgaande literatuur weinig aanknopingspunten. In het volgende hoofdstuk zullen we de verschillende benaderingen van collectieve actie de revue laten passeren, waarbij we vooral letten op de

waarde die de benaderingen hechten aan het politieke handelen van groepen voor de totstandkoming van collectieve actie.

Noten

1. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 64.
2. Idem, 224.
3. Nijhof, Schrage, Sturkenboom, *'De geesel van onzen tijd'*, 7.
4. Idem, 114.
5. De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1 Voorspel, 221.
6. Van Randwijk, *Burgers in nood*, 65.
7. Mars, 'Geruichloos protest'? De Werklozen Agitatie Comité's in Amsterdam (1918-1936), 23.
8. Hofman, Onder de knoet van Buiskool, verzet in de Groninger werkverschaffing (1924-1930), 48.
9. Diepenbrock, Mars, Van Meeuwen, De armoede van sociaal-economische geschiedschrijving, 79.
10. Mattick, *Arbeitslosigkeit und Arbeitslosenbewegung in den USA 1929-1935*, 109.
11. Idem, 114.
12. Fischer, Unemployment and Left Wing Radicalism in Weimar Germany 1930-1933, 218.
13. Jahoda, Lazarsveld, Zeisel, *Die Arbeitslosen von Marienthal*, 37.
14. Idem, p.41.
15. Idem, p.58.
16. Nijhof, Schrage, Sturkenboom, *'De geesel van onzen tijd'*, 9.
17. De Rooy, Het isolement der werklozen, 203.
18. Runciman, *Relative Deprivation and Social Justice*, 10.
19. Ibidem.
20. Idem, 60.
21. Nijhof, Schrage, Sturkenboom, *'De geesel van onzen tijd'*, 109.
22. Idem, 106.
23. Idem, 106-107.
24. Idem, 113.
25. Philipsen, Werkloosheid en maatschappelijke verandering, 53-54.
26. Het begrip consumentisme veronderstelt dat mensen het ontvangen van een uitkering ervaren als een recht en dat het leven van die uitkering door de uitkeringsontvanger niet ervaren wordt als stigmatiserend en leidend tot verlies aan respect, zie Terpstra, Consumentisme in de sociale zekerheid?, 47.
27. Godschalk, *Werkloosheid en normvervaging*, 170.
28. F.N.V. 2000, *ontwerp-eindrapport*, 6.
29. Van der Veen, Bakerpraatjes over sociale zekerheid, 47, 49 en 61.
30. Terpstra, Consumentisme in de sociale zekerheid?, 47.
31. M. Jahoda, *Employment and Unemployment, a Social-psychological Analysis*, geciteerd in Terpstra, Consumentisme in de sociale zekerheid, 49.
32. Becker, Vink, Een nieuwe maatschappelijke tweedeling?, 87.
33. Becker, Vink, Godschalk, *Enige aspecten van arbeid in de toekomst*, 155.
34. Van Wezel, *Herintreding in het arbeidsproces* en Merens-Riedstra, *Leven zonder werk*.
35. Becker, Vink, Godschalk, *Enige aspecten van arbeid in de toekomst*, 83-84.
36. Kroft, Engbersen, Schuyt, Van Waarden, *Een tijd zonder werk*, 352.
37. Godschalk, *Werkloosheid en normvervaging*, 186.
38. Zie bijvoorbeeld Van Dijk, Jansen, *Sociale zekerheid in verandering* en Kroft, Engbersen, Schuyt, Van Waarden, *Een tijd zonder werk*.
39. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Werkloosheid*, 26-29.
40. Idem, 27.
41. Idem, 28-29.

42. Van Wijngaarden, Verzorgingsstaat en collectieve actie van uitkeringsgerechtigden, 56-57.
43. Becker, Vink, Godschalk, *Enige aspecten van arbeid in de toekomst*, 155.
44. Van Wijngaarden, Verzorgingsstaat en collectieve actie van uitkeringsgerechtigden, 57.
45. Cardol, Klandermans, Terra, *Werklozen & werklozenbeweging*, 79.
46. Klandermans, Werklozen en werklozenbeweging, 31.
47. Cardol, Klandermans, Terra, *Werklozen & werklozenbeweging*, 120.
48. Idem, 79.
49. Becker, Vink, Godschalk, *Enige aspecten van arbeid in de toekomst*, 98.
50. Idem, 100.
51. Dekker, Onderzoek naar politiek gedrag en collectieve belangenbehartiging van niet-werkenden, 153.
52. Idem, 157.
53. Wiebrens, De uitkeringsgerechtigden, 338.
54. Huberts, Van Noort, *Sociale bewegingen in de jaren negentig*, 149.
55. Van Wijngaarden, Verzorgingsstaat en collectieve actie van uitkeringsgerechtigden, 58.
56. Piven, Cloward, *Poor people's movements*, XIII.
57. Idem, 2.
58. Idem, 7.
59. Idem, 284.
60. Idem, 353.
61. C. Schuyt, Toenemende werkloosheid in maatschappelijk perspectief, geciteerd in Köbben, Godschalk, *Een tweedeling van de samenleving*, 26.
62. Becker, Vink, Godschalk, *Enige aspecten van arbeid in de toekomst*, 98.
63. Zie voor het Jordaanoproer o.a. Bakker, Nijhof, Het Jordaanoproer - verzet tegen de steunverlaging in juli 1934, Posthumus, Van de Wetering, *Harde guldens, harde tijden*, en Kielich, *Jordaners op de barricaden*. Over lokale acties in de jaren dertig verschenen diverse artikelen in het *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, nrs. 2 t/m 8, 1984-1986. Cardol, Klandermans en Terra, *Werklozen & werklozenbeweging* geven een beeld van opvattingen en organisatie van werkloze bouwvakkers in de jaren zeventig.

2 Om de plaats van de collectieve actie

Collectieve acties en sociale bewegingen worden binnen een, in de sociologie dominant, functionalistisch perspectief gezien als bepaald door technologisch-economische ontwikkelingen (paragraaf 2.1). Ook marxistische theorieën vertrekken vaak vanuit een functionalistisch denkkader. De hegemoniale rol van de arbeidersklasse wordt daar afgeleid van haar positie in het productieproces. Het economisch determinisme wedijvert binnen het marxisme echter met een klassenstrijd-benadering waarin meer aandacht is voor doelbewust handelende actoren (paragraaf 2.2). Theorieën over de nieuwe sociale bewegingen besteden expliciet aandacht aan de rol van actoren, maar dan vooral binnen het culturele veld en nauwelijks in de sfeer van de productie en arbeidsrelaties (paragraaf 2.3). Sinds de jaren tachtig is de 'resource mobilization' benadering binnen de sociale wetenschappen sterk in opmars. Deze benadering onderzoekt op meso-niveau organisatie- en mobilisatieprocessen (paragraaf 2.4). De socioloog en historicus Tilly heeft getracht verschillende theoretische stromingen met betrekking tot collectieve actie te verenigen in een eclectisch model (paragraaf 2.5).

2.1 De erfenis van Durkheim: de anomische maatschappij

Durkheim waarschuwde reeds in de vorige eeuw voor anomie in de maatschappij. Volgens hem controleert een maatschappij haar individuele leden via een 'collectief bewustzijn'. Door de steeds voortgaande arbeidsverdeling dreigt het primaat van de maatschappelijke behoeften plaats te maken voor de impulsen en belangen van het individu. Er ontstaat een discrepantie tussen de mate van differentiatie in de arbeidsverdeling en de mate waarin de sociale relaties zijn gereguleerd, tussen de krachten van desintegratie en de krachten van integratie. Grote structurele veranderingen in de samenleving, zoals de arbeidsverdeling, tasten de bestaande controle over 'anti-sociaal gedrag' aan en veroorzaken onzekerheid en spanning. In de samenleving treedt een fase van anomie op die zorgt voor collectieve actie. Via herstel of vernieuwing van het 'collectief bewustzijn', door restauratieve collectieve actie, kan een nieuw equilibrium tot stand komen.

Tilly constateert een Durkheimiaanse invloed bij vele sociale wetenschappers in hun analyse van industrialisatie, urbanisatie, deviantie, sociale controle of collectieve actie. Als voorbeeld citeert hij S. Huntington: "Social and economic change - urbanization, increases in literacy and education, industrialization, mass media expansion - extend political consciousness, multiply political demands, broaden political participation. These changes undermine traditional sources of political authority and traditional political institutions ... The result is political instability and disorder".¹ Voor Huntington is collectieve actie het resultaat van fundamentele veranderingen in de sociaal-economische structuur. Door institutionalisering kan voorkomen worden dat collectieve actie de politieke stabiliteit aantast. Institutionalisering vervangt hier eigenlijk het 'collectieve bewustzijn' van Durkheim. Het model van Huntington vertoont een meer politiek karakter dan dat van Durkheim: "On one side of Huntington's argument, the capacity of political institutions (not of society in general) to handle new demands becomes crucial. On the other, the political mobilization of new groups and the production of new political problems are the chief means by which modernization incites disorder".²

Durkheim oefende grote invloed uit op functionaristen, zoals T. Parsons, die zich toededen op het probleem van de integratie van het systeem. Collectief protestgedrag wordt in die

traditie gezien als een reactie op een samenlevingsvorm waarin het evenwicht tussen behoeften en institutionele voorzieningen is verstoord. Een bekend vertegenwoordiger van deze functionalistische stroming is N. Smelser. Volgens hem wordt zo'n structurele spanning omgezet in collectief gedrag wanneer er de mogelijkheid is om zich te organiseren ("structural conduciveness") en "generalized beliefs" aanwezig zijn. Smelser's theorie, een typische 'breakdown-theorie', is ook in Nederland benut in studies naar sociale bewegingen.³ Industrialisatie zorgt, volgens deze theorie, voor structurele differentiatie, die weer leidt tot discontinuïteit, spanning, desoriëntatie en anomie. Daarom ontstaan er bewegingen en is er protest.

Protest lijkt volgens zo'n model louter structureel bepaald te zijn. In de woorden van Tilly: "The standard Durkheimian arguments ... neglect the analysis of organization and mobilization in favor of a view of collective action as a resultant of interest plus opportunity. The prevalent version of interest, furthermore, is attitudinal: the motivations, anxieties, and needs of individuals. Opportunity, in the Durkheimian line, consists mainly of the presence or absence of social controls over the expression of those motivations, anxieties, and needs".⁴ Collectieve actie heeft bovendien een bredere betekenis dan het functionalistische begrip collectief gedrag. Collectieve actie is niet zozeer een reactie op anomie maar een doelbewuste poging om maatschappelijke veranderingen op gang te brengen. Daarnaast zijn er, als resultaat van de uitkomsten van diverse empirische studies, inmiddels vele vraagtekens geplaatst bij de stelling dat verstoring van het maatschappelijke evenwicht en ontevredenheid automatisch leiden tot collectieve actie.⁵

2.2 Marxistische theorieën: de hegemonie van de arbeidersklasse

Marx legt in tegenstelling tot Durkheim weinig nadruk op structurele spanningen en anomische situaties. Mensen gaan volgens Marx over tot collectieve actie omdat de organisatie van de produktiemiddelen klassen voortbrengt met conflicterende belangen. Klassen, en niet individuen of instituties, komen in actie.

De kapitalistische produktiewijze zou leiden tot de ondergang van de middenstand en de boeren, tot groeiende onderdrukking maar ook tot rijping van de arbeidersklasse door scholing en organisatie. K. Kautsky, een van de meest prominente vertegenwoordigers van de Tweede Internationale (1889-1914), zag de sociale revolutie als het resultaat van de klassenstrijd en van de kapitalistische produktiewijze. In *Die Neue Zeit* schreef hij: "Wir sind Revolutionäre, und zwar nicht bloss in dem Sinne, in dem die Dampfmaschine ein Revolutionär ist. Die soziale Umwälzung, die wir anstreben, kann nur erreicht werden mittels einer politischen Revolution, mittels der Eroberung der politischen Macht durch das kämpfende Proletariat ... Die Sozialdemokratie ist, eine revolutionäre, nicht aber eine Revolutionen machende Partei. Wir wissen, dass unsere Ziele nur durch eine Revolution erreicht werden können, wir wissen aber auch, dass es ebensowenig in unserer Macht steht, diese Revolution zu machen, als in der unserer Gegner, sie zu verhindern".⁶ Kautsky zette zich af tegen de anarchisten die met hun propaganda voor 'de daad' gewelddadigheden uitlokten in perioden waarin de arbeidersklasse nog niet klaar was voor een grote krachtmeting.⁷

E. Bernstein brak met het economisch-determinisme van het orthodoxe marxisme en met het idee van de noodzakelijke ineenstorting van het kapitalisme.⁸ De eerste taak van de sociaaldemocratie betrof volgens hem de strijd voor de politieke rechten van de arbeiders: "Und weil ich der festen Überzeugung bin, dass sich wichtige Epochen in der Entwicklung der Völker nicht überspringen lassen, darum lege ich auf die nächsten Aufgaben der Sozialdemokratie, auf den Kampf um das politische Recht der Arbeiter, auf die politische Bethätigung der Arbeiter in Stadt und Gemeinde für die Interessen ihrer Klasse, sowie auf das Werk der wirtschaftlichen Organisation der Arbeiter den allergrössten Werth. In diesem Sinne habe ich seiner Zeit

den Satz niedergeschrieben, dass mir die Bewegung Alles, das, was man gemeinhin Endziel des Sozialismus nenne, nichts sei ...".⁹ Zijn revisionisme ging er van uit dat "the fragmentation and division characteristic of the new stage of capitalism would be overcome ... through autonomous political intervention".¹⁰ De partij was de tendentie tot unificatie, het noodzakelijke orgaan in de klassenstrijd die de klasse bijeen hield ondanks de differentiatie binnen die klasse. Ook Bernstein dacht in de geschiedenis een dynamiek ontdekt te hebben waarmee ontwikkelingen voorzien konden worden. Hij ontkende weliswaar de historische noodzaak van de revolutie maar niet het feit dat er in de geschiedenis voortdurend onomkeerbare schreden vooruit zouden worden gezet onder leiding van de partij.

De Russische oktoberrevolutie markeerde een zekere ommekeer in het denken. De eerste socialistische revolutie vond niet plaats in een land waar de tegenstelling tussen produktiekrachten en productieverhoudingen het hoogste stadium had bereikt, maar uitgerekend in een overwegend agrarisch en industrieel 'achterlijk' land. Voor het slagen van de revolutie moesten W.I. Lenin en de bolsjewisten een beroep doen op de politieke interventie van de massa waarin de arbeidersklasse slechts een minderheid vormde. Het leninisme hield echter wel vast aan de hegemoniale rol van de arbeidersklasse. De arbeidersklasse en haar voorhoede (de partij) zouden het politieke leiderschap van de massabeweging op zich moeten nemen.¹¹

Voor A. Gramsci was de Russische oktoberrevolutie 'een revolutie tegen *Das Kapital*'. Hij vond er het bewijs in dat politieke, collectieve, actie niet louter door economische wetmatigheden bepaald wordt. Gramsci introduceerde het begrip 'absoluut historicisme': een "radicale weigering om het concrete terug te brengen tot een moment van een abstracte logica en de geschiedenis om te vormen tot de metafysica van de produktiewijze, van de praktische rede of van de homo economicus".¹² Bij Gramsci werden de economische onderbouw en de politieke bovenbouw samengesmolten tot één 'historisch blok'. De macht en het verzet zijn niet te lokaliseren op één plaats in de maatschappij maar zijn op elk niveau aanwezig (de 'integrale staat'). Het socialisme zou daarom, volgens Gramsci, bereikt moeten worden door een reeks van partiële breuken: de strategie van de stellingenoorlog.

Een aantal marxistische wetenschappers wees in de jaren zeventig de fundamentele veranderingen in het kapitalistische arbeidsproces aan als oorzaak voor de veranderde samenstelling en handelwijze van de arbeidersklasse.¹³ Om de relatieve meerwaarde te doen stijgen zou het kapitaal zich er niet toe beperken het arbeidsproces alleen formeel, in zijn historisch gegroeide of bestaande gedaante, te beheersen of te verlengen. Ook de technische en maatschappelijke voorwaarden van het arbeidsproces zou het kapitaal aan haar belangen aanpassen. De arbeid werd daardoor reëel ondergeschikt aan het kapitaal. Marx onderscheidde in het proces van reële onderschikking drie fasen: de coöperatie, de arbeidsverdeling en de machinerie.¹⁴ Later zagen marxisten vooral in het taylorisme en fordisme pogingen van het management om de beheersing van de arbeidskracht in het arbeidsproces en daarbuiten te verstevigen. Strategieën van het management stonden centraal en daarmee dus ook het doelbewust handelen van klassen en actoren. Het fordisme werd gezien als een beheersingstechniek die niet alleen gericht was op het arbeidsproces maar ook geprojecteerd werd op de maatschappij in haar geheel. Conflicten en crises in de huidige maatschappij zouden hun oorsprong vinden in de 'fordistische' herstructurering van de maatschappij.¹⁵ Door de "Durchkapitalisering" van de maatschappij en de daarmee gepaard gaande sociale desintegratie kreeg de staat, volgens J. Hirsch en R. Roth, een dubbelkarakter: "'Wohlfahrts-' und Überwachungsstaat".¹⁶ Enerzijds wordt er sociale zekerheid verleend (om de reproductie van de arbeidskracht te verzekeren), anderzijds worden de individuen gecontroleerd en ingepast in de fordistische productie- en consumptiecyclus. Hierdoor ontstaat wat Hirsch de "Sicherheitsstaat" noemt.¹⁷ Het maatschappelijk verzet zal zich volgens Hirsch steeds meer richten tegen de staat: anti-institutioneel en antibureaucratisch verzet,

geleid door nieuwe sociale bewegingen. Zijn politieke analyse komt hiermee in de richting van de theorieën over de nieuwe sociale bewegingen.

2.3 Theorieën over de nieuwe sociale bewegingen

Balbus: van arbeidersklasse naar post-instrumentele sociale bewegingen

In de jaren zeventig en tachtig vormden zich nieuwe sociale bewegingen onder andere op het terrein van het milieu, de vrouwenstrijd en de vredesstrijd. Deze bewegingen ontleenden hun identiteit niet, zoals de arbeidersbeweging, aan de produktieverhoudingen en omschreven ook hun doelen radicaal anders. De nieuwe sociale bewegingen hadden hun bedenkingen ten aanzien van de verzorgingsstaat. Vooral de bureaucratische plannende staat en haar 'rationele organisatie' waren voorwerp van kritiek. Het plaatsen van vraagtekens bij het vooruitgangdenken van de Verlichting gebeurde volgens S. Stuurman al door T. Adorno en M. Horkheimer, door M. Foucault en ook in de feministische wetenskapskritiek. "Zij stellen vast dat 'verbetering', 'planning' en 'rationaliteit' de ideologische vorm waren, waarin een fijnmazige beheersing van het menselijk bestaan is geproduceerd ... De ontwikkeling van het kapitaal en de staat in de afgelopen twee eeuwen is de geschiedenis van een voortschrijdende disciplinerende. De verzorgingsstaat tenslotte is niets anders dan de socialisering van de discipline".¹⁸ De afbraak van de sociale zekerheid zou gepaard gaan met een ideologisch offensief gericht op disciplinerende. Bezuinigingen op uitkeringen van jongeren zouden deze groep bijvoorbeeld weer afhankelijker maken van oude integratiekaders zoals het gezin.¹⁹ De linkse cultuurcritici verwachtten bij de strijd tegen de voortgaande disciplinerende meer perspectief van nieuwe sociale bewegingen dan van de arbeidersklasse.

Een aantal marxistische auteurs verliet de gedachte van de hegemoniale rol van de arbeidersklasse en ging op zoek naar een theoretische fundering voor de nieuwe sociale bewegingen. Een van deze 'zoekers' was de Amerikaanse politieke wetenschapper I. Balbus. Alle belangrijke theoretici van de nieuwe sociale bewegingen hebben hun ideeën min of meer ontwikkeld door in discussie te treden met het marxistische gedachtengoed. Men kritiseert niet Marx' gedachte dat maatschappelijke beweging gepaard gaat met verzet tegen onderdrukking, maar wel de opvatting waarin die beweging gereduceerd wordt tot een economische wetmatigheid. Balbus verwijst Marx alle maatschappelijke conflicten te conceptualiseren als conflicten die uiteindelijk geworteld zijn en voortkomen uit het productieproces. Door de opheffing van de economische onderdrukking zijn echter nog niet alle vormen van dominantie de wereld uit. Balbus verwijst naar J. Habermas' opvattingen over technologische vooruitgang en ontwikkeling van de produktiekrachten. Deze garanderen weliswaar een betere beheersing van de natuur door de mens maar gaan niet noodzakelijkerwijze gepaard met eenzelfde groei in de sociale verhoudingen: "Liberation from hunger and misery does not necessarily converge with liberation from servitude and degradation, for there is no automatic developmental relation between labor and interaction".²⁰

Sommige marxistische theoretici veronderstellen dat het onderwerpen van de natuur aan menselijke controle een universele vereiste is voor menselijk overleven. Opgevat als "Man's absolute other" onttrekt men aan de natuur alle kwaliteiten die mensen in staat zouden kunnen stellen om iets van zichzelf in de natuur te zien. Een subject dat de wereld conceptualiseert als een object zal gebonden zijn de bewoners van die wereld eveneens als objecten te behandelen: "like nature, he 'knows them in so far as he can manipulate them'".²¹ Balbus verwacht de opheffing van onderdrukking niet van de arbeidersbeweging maar van post-instrumentele sociale bewegingen: "The feminist, participatory democratic, and alternative technology movements ... all challenge an instrumental relationship between self and other in which the latter is but a means

to the former in the name of a vision of a noninstrumental, reciprocal relationship between self and other in which the development of the latter is understood as the necessary condition for the development of the former".²²

Balbus' ideeën zijn in marxistische kringen aan de nodige kritiek onderworpen. Zijn streven naar basisdemocratie lijkt meer ingegeven te zijn door de eis dat het individu weer een geheel moet worden met zijn omgeving ('Gemeinschaft'), wat niet identiek is met het streven naar opheffing van klassentegenstellingen en uitbuiting.²³

Gorz' afscheid van het proletariaat

A. Gorz' denken is sterk beïnvloed door de economische recessie en de politieke crisis binnen de linkse arbeidersbeweging. De keynesiaanse politiek van volledige werkgelegenheid is, volgens Gorz, door de automatisering een utopie geworden. De keuze moet niet die tussen werkloosheid en volledige werkgelegenheid zijn, maar een beleidskeuze betreffende de afschaffing van de arbeid: naar een maatschappij van werkloosheid of naar een maatschappij van de bevrijde tijd.²⁴ De eerste optie wordt steeds duidelijker zichtbaar: een groot leger van werklozen naast mensen met een relatief vaste baan en daartussen een groep perifere arbeiders die laag gekwalificeerd, slecht betaald en onzeker werk verrichten.

Het gaat Gorz niet om de toeëigening van de arbeid maar om de strijd voor de afschaffing van de arbeid. Zijn hoop heeft hij daarbij gevestigd op de beweging van 'niet-werkers'. Het is een niet-klasse zonder profetische kracht: "... ze kondigt geen maatschappij - als subject - aan waardoor de individuen geïntegreerd en gered zullen worden; integendeel, ze werpt de individuen terug op de noodzaak zich zelf te redden en een maatschappij te definiëren, die te rijmen valt met hun autonome bestaan en hun doelstellingen".²⁵ Deze neo-proletariërs identificeren zich niet langer met hun arbeid en definiëren zich niet meer door hun positie in het productieproces. Ze hebben noch het gevoel tot de arbeidersklasse noch tot een andere klasse te behoren. Ze herkennen zich niet in de benaming 'werker/arbeider' of in de symmetrische pendant ervan, 'werkloze'.²⁶ Gorz onderschrijft de gedachte van Marx dat het rijk der vrijheid niet begint wanneer de arbeidersklasse zich de produktiemiddelen toeëigent: "(het) begint pas daar, waar het werken, dat door gebrek en doelen van buitenaf bepaald is, ophoudt; het ligt dus naar de aard van de zaak voorbij de grenzen van de eigenlijke materiële productie".²⁷

We leven nu, volgens Gorz, in een dualistische maatschappij waarin zowel maatschappelijk bepaalde arbeid, in de heteronome sfeer, als autonome bezigheden worden verricht. Via de politieke partijen en de staat komt een wijze van beheer in de maatschappij tot stand die de verhouding regelt tussen de heteronome en autonome sferen. Gorz acht die verhouding niet alleen afhankelijk van de stand van de technologie maar ook van het politieke krachtenveld. Het perspectief zoekt hij bij die maatschappelijke bewegingen welke steeds meer ruimte voor de sfeer van de autonomie ontfutselen aan de overheersingsapparaten van de staat en van het kapitaal.

Het actionalisme van Touraine

A. Touraine stelt dat het evolutionisme en het historicisme de maatschappelijke ontwikkeling zien als een mars naar vooruitgang, rationaliteit en versterking van de nationale staat. Voor deze stromingen is het irrelevant om sociale actoren zelf te bestuderen: "It is sufficient to analyse their acts as the expression either of positive tendencies or of the internal contradictions of a given social system. This is why European thinkers of the nineteenth century, who attached so much importance to the labour movement, never studied it as a social movement and instead concentrated on the analysis of the capitalist system and of its contradictions".²⁸

Touraine plaatst hier het 'actionalisme' tegenover. Dat wat zich eerst voordeed als een "geheel van voorgegevenheden" wordt bij een bepaalde graad van maatschappelijke ontwikkeling herkend als het resultaat van sociaal handelen, van beslissingen en transacties, van macht en conflicten: het beginsel van de historiciteit.²⁹ Touraine kent grote betekenis toe aan sociale bewegingen: "Une société est formée par deux mouvements contraires: celui qui transforme l'historicité en organisation jusqu'au point de transformer celle-ci en ordre et en pouvoir et celui qui brise cet ordre pour retrouver orientations et conflits par l'innovation culturelle et par les mouvements sociaux ... Le mouvement social est la conduite collective organisée d'un acteur de classe luttant contre son adversaire de classe pour la direction sociale de l'historicité dans une collectivité concrète".³⁰ De sociale situatie is het resultaat van die strijd, van de institutionele en organisationele effecten van die confrontatie en van de manier waarop politieke instituties met die strijd omgaan.

De arbeidersbeweging wordt door Touraine niet langer als een sociale beweging gezien. De desintegratie van de klassieke arbeidersklasse in verschillende belangengroepen zou hebben geleid tot een transformatie van sociale beweging naar een politieke kracht die zich onderschikt aan politieke partijen en regeringen, omdat ze specifieke belangen moet verdedigen. Het klassenconflict is niet verdwenen maar is geïnstitutionaliseerd in staat en partij. Daarnaast is de tegenstelling tussen 'het apparaat' en 'de bevolking' belangrijker geworden.

In de post-industriële of geprogrammeerde maatschappij komt het beheer over de productie en de informatie centraal te staan. De belangrijkste conflicten en sociale bewegingen verschijnen in het culturele veld (in het bijzonder op het gebied van de consumptie) en niet in het veld van productie en arbeidsrelaties. De technologie in de geïndustrialiseerde maatschappij is ondergeschikt aan de organisatie van het werk en dus aan de invloed van de heersende klasse over de arbeiders. In een postindustriële maatschappij is de technologie een produkt van economische politiek en wetenschap, een uitkomst van de strijd tussen de technocratie en de oppositie daartegen.

Het functioneren van de samenleving wordt gedomineerd door de historiciteit en door de klassenverhoudingen. Haar verandering wordt echter op een ander analyiseniveau gezien, waarin de staat een belangrijke rol speelt. De staat intervineert steeds meer in het maatschappelijke leven en wordt zo een actor met historische kracht. De staat kan zich, aldus Touraine, richten tegen de sociale bewegingen of gunstige voorwaarden scheppen voor het handelen van de burgers, hetgeen in de praktijk meestal de heersende klasse ten goede komt. Touraine ziet daarom geen toekomst meer voor de klassieke politieke partijen, die instrumenten van beheer en macht worden. Daarentegen zal de betekenis van de autonome "contre-appareils d'État" toenemen.³¹ Politieke partijen en vakbonden blijven bestaan maar zij vormen niet langer een sociale beweging: "Gone is the link between unions and alternative images of a reconstructed society".³²

2.4 Een benadering vanuit het gezichtspunt 'mobilisatie'

'The Active Society' van Etzioni

A. Etzioni tracht het structureel-functionalisme te verbinden met een op sociale verandering gericht streven. In zijn benadering staat het begrip 'mobilisatie' centraal. Hij definieert mobilisatie als "het proces waarbij een eenheid aanzienlijk meer activa onder controle krijgt dan die eenheid tevoren had".³³ Het gaat om verandering in het vermogen om de activa te controleren en te gebruiken. J. van Doorn noemt sociale mobilisatie, analoog aan Etzioni, "het proces, waarbij de leiding van een sociale eenheid erin slaagt het potentieel aan middelen sprongsgewijs op te voeren en in te zetten ter bereiking van ambitieuze doeleinden".³⁴ Van Doorn kiest evenals

Etzioni voor een 'actieve' definitie: mobilisatie is de drijfkracht die een veranderingsproces teweeg kan brengen en een controleproces dat bewust geïnitieerd, geleid en beëindigd wordt.

Etzioni onderscheidt handhavingsprocessen en veranderingsprocessen. De eerste bestaan uit continue veranderingen om het integratie- en organisatiepatroon in het maatschappelijk systeem op peil te houden. De laatste treden slechts nu en dan op en leiden tot een permanente wijziging van het systeem of zijn structuur. Etzioni reserveert de term mobilisatie voor laatstgenoemde processen. Externe omstandigheden beïnvloeden wel het mobilisatieproces, maar de collectieve actie wordt in sterkere mate verklaard door de interne structuur van de collectiviteit. Onder deze factoren is het oorspronkelijke mobiliseringsniveau van groot gewicht. De belangrijke maatschappelijke veranderingen worden aangedreven door kleine wijzigingen in het absolute mobiliseringsniveau omdat die een sterke uitbreiding betekenen van het relatieve niveau van beschikbare energie.

Daarnaast ziet Etzioni een parallel tussen mobiliserings- en stratificatiestructuur. Maatschappelijke eenheden met een hogere positie in de stratificatie, d.w.z. zij die toegang hebben tot activa, mobiliseren meestal sterker. Minder gemobiliseerde eenheden bevinden zich meestal laag in de stratificatiestructuur. Belangrijke factoren bij mobilisering zijn inkomen, opleiding en de aanwezigheid van een elite. Mobilisering is een proces dat zich afspeelt binnen en tussen elites: "Studies over praktisch alle pluralistische maatschappijen tonen aan dat collectiviteiten waarvan de leden welvarender zijn, meer prestige bezitten en een hogere opleiding hebben ook een groter aandeel actieve en semi-actieve leden bezitten en collectief actiever zijn".³⁵ Organisaties, belangrijke instrumenten in het mobiliseringsproces, worden vaak geleid door elites.

De absolute mobiliseringsgrens wordt bereikt wanneer iedere additionele toename meer kost dan de extra activa die worden verkregen. Omdat Etzioni mobilisatie als een relatief proces beschouwt, krijgen ook andere eenheden die tegenmobilisatieprocessen starten, gewicht in de schaal. Toeneming van de actiecapaciteit van een eenheid wordt bepaald door de netto mobilisering, door de resultaten van mobilisering minus de resultaten van de uitgelokte contramobilisering.³⁶

Mobilisering en modernisering gaan niet zo logisch samen als in de Durkheimiaanse 'break-down'-theorie verondersteld wordt. Etzioni baseert zijn twijfels op twee veronderstellingen: -gedesintegreerde collectiviteiten hebben leden die moeilijk te organiseren zijn, zij missen sociale discipline en gedragen zich psychologisch rigide en sociaal afwijkend wat het aanleren van nieuwe gedragspatronen en sociale controle kostbaar maakt; -traditionele eenheden dienen als effectieve mobiliseringsbases, een desintegratie van dergelijke eenheden zal mobilisatie zeer bemoeilijken.³⁷

De 'resource mobilization approach'

A. Oberschall borduurt voort op deze gedachten van Etzioni wanneer hij op het belang wijst van enige vorm van bestaande groepssamenhang bij de mobilisatie van conflicterende groepen: "... he points out that newly mobilizing conflict groups usually reduce their organizing costs by building, intentionally or unintentionally, on existing group structure. Instead of starting from a shared interest but no organization, existing groups coalesce and reorganize. Thus the conflict group escapes, to some extent, from the great cost of starting at zero mobilization".³⁸

De bestaande organisatievormen worden door Oberschall op twee dimensies beschouwd. De eerste dimensie bestaat uit de banden binnen de collectiviteit ("communal organization, associational organization, un or weakly organized"). De tweede dimensie wordt gevormd door de banden tussen de collectiviteiten in een sociale structuur ("integrated, segmented").³⁹ In een geïntegreerde sociale structuur produceren communale organisaties en associaties horizontale verbanden

en sentimenten van solidariteit waarin de collectiviteit kan worden gemobiliseerd. Oberschall's hypothese staat diametraal tegenover de Durkheimiaanse visie waarin juist een maatschappij die "un or weakly organized" is kansen biedt voor mobilisatie.

Net als bij Etzioni staat ook bij Oberschall de elite van een organisatie centraal: "Leaders, in sum, are the architects of organization, ideology, and mobilization for the movement".⁴⁰ Bij een lage "risk-reward ratio" zullen er relatief veel mensen in de sociale beweging actief zijn.⁴¹ De mens is in deze visie een 'homo calculans'. Er zullen voortdurend "resources" (activa) nodig zijn om mensen te laten handelen. Deze kunnen op het materiële vlak liggen (inkomen, baan) en op het niet-materiële vlak (autoriteit, vertrouwen, vriendschap, bekwaamheden).

In de moderne maatschappij met haar geïntegreerde sociale structuur waarin associaties overheersen zal collectieve actie voornamelijk plaatsvinden via de institutionele organen, omdat de gemeenschappelijke belangen van collectiviteiten reeds de aandacht krijgen van politieke partijen, vakbonden en andere organisaties die toegang hebben tot de macht. Maar Oberschall onderkent ook de gevaren waarop M. Weber en R. Michels wezen. Wanneer een beweging geïnstitutionaliseerd raakt zullen de leiders en hun organisaties een plaats innemen tussen de gevestigde elite en organisaties in de institutionele matrix van de samenleving: "With more to gain by playing the political game rather than by opposition and with a lot to protect, they will themselves become a component part of the vested interests that are the pillars of social stability and that they had earlier fought".⁴²

Een bekend vertegenwoordiger van de stroming die de mobilisering in de samenleving wil verklaren op basis van calculerend gedrag is M. Olson. De basis, maar ook de leiding van een sociale beweging, wil haar inspanningen beloond zien met extra voordelen. Deze moeten uitgaan boven de voordelen waartoe alle leden van een organisatie of maatschappij toegang krijgen wanneer met behulp van collectieve actie het doel wordt bereikt. In het bijzonder geldt dit probleem wanneer het om een sociale beweging gaat die als doel heeft het verkrijgen of verbeteren van collectieve voorzieningen. Immers wanneer een individu of groepering deze voorziening verkrijgt, is die voorziening aan anderen niet langer te onthouden. Zo'n beweging kan geen steun in de vorm van tijd en geld van haar individuele leden krijgen wanneer deze rationeel handelen.⁴³ Rationeel handelen zou immers betekenen niet participeren.

Een organisatie, zeker een die doelen nastreeft in de sfeer van de collectieve sector, heeft in de visie van Olson twee alternatieven. Ten eerste kan gestreefd worden naar een verplicht lidmaatschap zodat iedereen moet deelnemen in de kosten van de collectieve actie. Ten tweede is er de mogelijkheid dat organisaties trachten voor hun leden niet-collectieve voorzieningen te treffen. Deze kunnen materieel en immaterieel zijn: geldelijke en economische prikkels, sociale status, prestige, zelfachting e.d.

Collectieve actie zal in de ogen van Olson slechts voorkomen indien groepen erin slagen 'selectieve motieven' uit te werken die mensen prikkels geven om in het belang van de groep te handelen. Hij stelt op basis daarvan dat werklozen en armen in geen enkele samenleving georganiseerd zijn. Er zou geen manier zijn waarop werklozen de 'selectieve motieven' die voor organisatie nodig zijn kunnen uitwerken. Er komt nog bij dat de capaciteit om collectieve actie te kunnen organiseren positief gecorreleerd geacht wordt met inkomen en macht. Daardoor zouden werklozen en armen nog minder in staat zijn om collectieve actie te voeren.⁴⁴ Olson schaaft zich hiermee in de rij van Etzioni en Oberschall, die stellen dat de leiding van eenheden die zich richten op collectieve actie is voorbehouden aan de elite.

De 'resource-mobilization approach' gaat er dus van uit dat collectieve actie niet minder rationeel is dan andere vormen van menselijk gedrag. Men ontkent dat "shared grievances and generalized beliefs (loose ideologies) about causes and possible means of reducing grievances are important preconditions for the emergences of a social movement".⁴⁵ In deze zin breekt

de 'resource-mobilization' benadering met Weber. Maar ook het atomistische model van de samenleving wordt bekritiseerd: niet het marginale, maatschappelijk geïsoleerde individu komt in actie, maar collectieve actie ontstaat juist wanneer er in de maatschappij sterke netwerken aanwezig zijn.⁴⁶ Ontevredenheid in de maatschappij is er altijd, maar "waar het op aan komt is mensen die ontevreden zijn te mobiliseren en effectief te organiseren" stelt P. Klandermans als reactie op de relatieve-deprivatie theorie.⁴⁷

Klandermans heeft getracht de 'resource-mobilization' benadering zodanig uit te breiden dat ze ook aandacht besteedt aan gevoelens van onbehagen en aan instemming met ideeën en doelen van de sociale beweging. Deze gevoelens en instemming bepalen mede de mogelijkheden van mobilisatie en participatie. Klandermans onderscheidt daarom consensusmobilisatie en actie-mobilisatie. Bij consensusmobilisatie is er sprake van pogingen om de opvattingen van mensen te beïnvloeden. Het succes van consensusmobilisatie hangt af van de mate waarin de organisatie erin slaagt om de actiedoelen bekendheid te geven. Daarnaast moet consensusmobilisatie de leden overtuigen dat het actiedoel waardevol is en dat de voorgestelde vorm van participatie instrumenteel is voor het te bereiken doel.⁴⁸

Onder actiemobilisatie verstaat Klandermans het proces waarbij een organisatie binnen een sociale beweging oproept om te participeren in de activiteiten om zodoende de gestelde doelen te realiseren. Het gaat hier dus niet langer om het beïnvloeden van opvattingen, maar om het manipuleren van gedrag. Klandermans spreekt van doel-, sociale- en beloningsmotieven voor participatie in een sociale beweging.⁴⁹

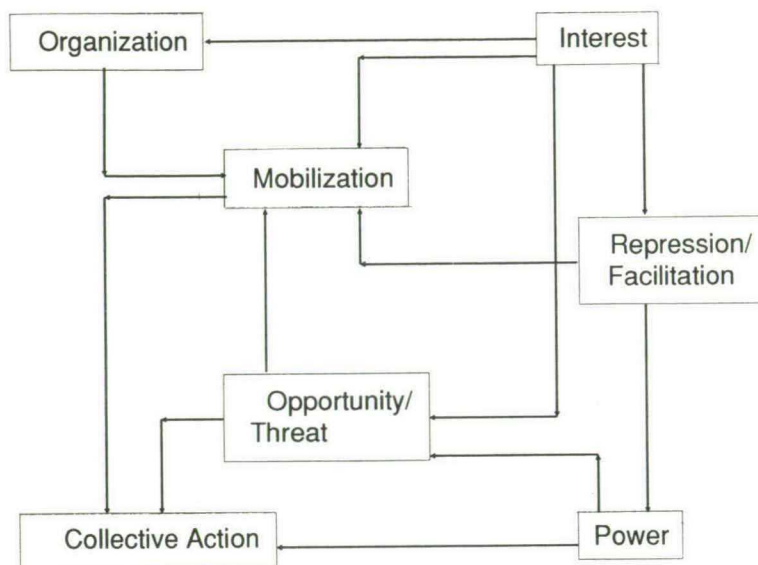
Door termen als 'motieven' en 'waarde' in te voeren subjectiviseert Klandermans de 'resource-mobilization' benadering en ondervangt hij de kritiek dat deze benadering geen aandacht zou schenken aan gevoelens van onbehagen en instemming als determinanten van participatie. De benadering wordt verder gesubjectiviseerd door uit te gaan van waargenomen kosten en baten. Door te spreken over participatie in de actie van een sociale beweging, in plaats van participatie in een sociale beweging en door het element van overreding in het mobilisatieproces (consensus-mobilisatie) uit te werken, specificeerde Klandermans de benadering.

2.5 Tilly's model van collectieve actie

Tilly tracht met behulp van klassiekers als Marx, Durkheim, Weber en J.S. Mill een synthese te construeren tussen enerzijds een benadering die collectieve actie beschouwt als een resultante van de werking van externe krachten op het individu of de groep, en anderzijds een benadering waarbij collectieve actie het resultaat is van doelbewuste keuzen van individuen of groepen. Tilly analyseert collectieve actie aan de hand van vijf componenten: "interest, organization, mobilization, opportunity and collective action itself".⁵⁰ Collectieve actie is het resultaat van veranderende combinaties van belangen, organisatie, mobilisatie en opportuniteit. De collectieve actie is een politieke strijd tussen de "government" en "contenders". De "government" is een organisatie die de belangrijkste dwangmiddelen binnen een populatie controleert en "contenders" zijn groepen die in een bepaalde situatie "pooled resources" gebruiken om de "government" te beïnvloeden. De "contenders" worden onderscheiden in a) "members of the polity" (groepen die routinematig en met lage kosten toegang hebben tot "resources" die gecontroleerd worden door de "government" en b) "challengers" (alle andere "contenders").⁵¹ Tilly beschrijft in zijn mobilisatiemodel het gedrag van een enkele "contender".

De belangrijkste determinanten van mobilisatie van de groep zijn haar organisatie, haar belangen in mogelijke interacties met andere "contenders", de aanwezige opportuniteiten voor zulke interacties en de mate waarin de groep aan repressie onderworpen is. Het mobilisatiemodel houdt slechts indirect, via belangen, organisatie, mobilisatie en repressie, rekening met

de invloed die waarden, gewoonten, wereldbeschouwingen e.d. op collectieve actie hebben. Het model is statisch en heeft geen aandacht voor het feit dat collectieve actie na verloop van tijd een aantal determinanten, zoals macht, beïnvloedt. Tenslotte is het model voornamelijk kwantitatief: het is de hoeveelheid collectieve actie die wordt verklaard.⁵² Het model van Tilly ziet er in schemavorm als volgt uit:⁵³

Tilly maakt een onderscheid tussen defensieve, offensieve en voorbereidende mobilisatie. In het geval van defensieve mobilisatie verzamelen de leden van een groep hun activa als reactie op een dreiging van buitenaf, met het doel om de vijand te bestrijden. Volgens Tilly blijkt uit de in de geschiedenis veelvuldig voorkomende voedselopstanden en belastingoproeren dat mobilisatie niet altijd een "top-down" fenomeen is, georganiseerd door leiders en agitators, zoals Etzioni, Oberschall en Olson stellen. Bij offensieve mobilisatie is dit vaak wel het geval. Bij deze vorm van mobilisatie richten de leden van de groep zich op het verzamelen van activa als antwoord op opportuniteiten om hun belangen te realiseren. In nog sterkere mate geldt dit voor voorbereidende mobilisatie, waarbij de groep activa verzamelt, anticiperend op toekomstige mogelijkheden en dreigingen. De negentiende eeuwse vakbond is daarvan een klassiek voorbeeld. Zowel offensieve als voorbereidende mobilisatie zijn ondenkbaar zonder leiderschap en organisatie.⁵⁴ Het verschil tussen beide ligt in het tijdstip waar de mogelijkheden tot mobilisatie zich bevinden: in het heden of in de toekomst.

De stelling van Tilly is dat de rijken zich een offensieve vorm van mobilisatie kunnen permitteren, terwijl de armen aangewezen zijn op defensieve mobilisatie, ondanks de schijn van het tegendeel: "Common sense says that the rich mobilize conservatively, in defense of their threatened interests, while the poor mobilize radically, in search of what they lack. Common sense is wrong. It is true that the rich never lash out to smash the status quo, while the poor sometimes do. But the rich are constantly mobilizing to take advantage of new opportunities to maximize their interests. The poor can rarely afford to. The poor and powerless tend to begin defensively, the rich and powerful offensively".⁵⁵

Maar door alleen te kijken naar belangen, organisatie en mobilisatie van een actor zien we

slechts de capaciteit en niet de opportuniteit om te handelen. Tilly, als eclecticus, hecht grote waarde aan mobilisatiepogingen van actoren maar is niet blind voor de structurele inbedding daarvan: "On the one hand, then, Tilly emphasises the creativity of ordinary people, while on the other, he gives great weight to the impact of, ineluctable, structural changes".⁵⁶ Toch gaat Tilly niet, zoals Durkheim, er van uit dat die externe relaties zo gestructureerd zijn dat de collectieve actor slechts een passieve rol toekomt. Tilly ziet het als een strijd om de macht. Actoren handelen op basis van te verwachten kosten en baten. Iedere tweede partij kan de actie van de "contender" bemoeilijken, tolereren of vergemakkelijken, dus de kosten van de collectieve actie beïnvloeden. Naast repressie hebben we te maken met opportuniteit en dreiging: "The extent to which other groups are either (a) vulnerable to new claims which would, if successful, enhance the contender's realization of its interests or (b) threatening to make claims which would, if successful, reduce the contender's realization of its interests".⁵⁷

Tilly bestrijdt de theorie van de relatieve deprivatie. Wanneer een groep rebelleert, reageert zij niet op een algemeen gegeven als deprivatie maar op het specifieke gegeven dat andere groepen claims maken die, wanneer ze gerealiseerd worden, de bestaande rechten en privileges van de groep in gevaar brengen.⁵⁸ Snelle deprivatie, gepaard gaande met urbanisatie en industrialisatie, zou juist het niveau van collectieve actie onderdrukken, doordat men in zulke situaties meestal van dag tot dag leeft, geen activa heeft voor collectieve actie en de onderhandelingspositie doorgaans ongunstig is. Er is organisatie nodig om de woede ontstaan door deprivatie collectief te kunnen uiten. 'Breakdown'-verschijnselen in de samenleving gaan juist uit van desorganisatie. In een onderzoek naar het tijdvak 1830-1930 concluderen Tilly c.s.: "The active contenders ... stood out from the rest of the population by virtue of their degree of organization, their orientation to shared standards of right and obligation, their collective control of politically significant resources".⁵⁹ In hun onderzoek naar stakingen in Frankrijk (1830-1968) stellen E. Shorter en Tilly dat de gezamenlijke belangen van de arbeiders alleen tot collectieve actie zullen leiden wanneer "they are mediated and supported by organization for collective action. The existence of that organization, moreover, involves workers in the struggle for political power, and makes the strike available as a political weapon".⁶⁰ Niet de gemarginaliseerde en niet-geïntegreerde arbeider maar de werkmán, die behoorde tot de georganiseerde netwerken van de industriële maatschappij, bleek het meest militant te zijn.

Noten

1. Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, geciteerd in Tilly, *From Mobilization to Revolution*, 19-20.
2. Idem, 21.
3. Zie bijvoorbeeld Binneveld, *De stakingen in de Rotterdamse metaalindustrie in 1965* en De Ru, *Landbouw en maatschappij*.
4. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, 23.
5. Zie het overzichtsartikel van Klandermans, Ongeluk alleen maakt niet opstandig, de complexe relatie tussen ontevredenheid en protestgedrag.
6. *Die Neue Zeit*, jrg.12, december 1893, geciteerd in Kautsky, *Der Weg zur Macht*, 44.
7. Idem, 52.
8. Overigens verzette Kautsky zich heftig tegen de door Bernstein en andere critici van het marxisme gehanteerde termen zoals 'Zusammenbruch' en 'Verelendung'. Kautsky wees daarentegen op het belang van de klassenstrijd en op de toename van scholing en organisatie binnen de arbeidersklasse als factoren die de revolutie naderbij zouden brengen, Kautsky, *Bernstein und das Sozialdemokratische Programm*, 42-49, 114-128.

9. Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, VII.
10. Laclau, Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, 30.
11. Idem, 56.
12. Laclau, Mouffe, Het begrip hegemonie in de politieke strategie, 19.
13. Zie onder andere Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, Coriat, *De werkplaats en de stopwatch* en Projectgroep Techniek, Organisatie, Arbeidsmarkt, *Techniek, Organisatie, Arbeidsmarkt, samenvattend rapport*.
14. Marx, *Het Kapitaal*, 234-388.
15. Hirsch/Roth, 'Modell Deutschland' und neue soziale Bewegungen, 17.
16. Idem, 19.
17. Hirsch, *Der Sicherheitsstaat*, 93.
18. Stuurman, De stoelendans rond een fata morgana.
19. Harding, De andere kant van het jeugdwerkloosheidsbeleid.
20. Balbus, *Marxism and Domination*, 221.
21. Idem, 282.
22. Idem, 367.
23. Seyla Benhabib, Kritik der emanzipatorischen Optimismus, 66.
24. Gorz, *Afscheid van het proletariaat*, 9.
25. Idem, 17.
26. Idem, 79.
27. Idem, 101.
28. Touraine, Social Movements and Social Change, 91-92.
29. Nelissen, Touraine's sociologische interventie, een nieuwe methode voor bestudering van sociale bewegingen?, 37.
30. Touraine, *La voix et le regard*, 48-49, 104.
31. Touraine (dir.), *Mouvements sociaux d'aujourd'hui*, 186.
32. Touraine, Unionism as a Social Movement, 173.
33. Etzioni, *Maatschappelijk sturen en maatschappelijk mobiliseren*, 50.
34. Van Doorn, *Met man en macht*, 18.
35. Etzioni, *Maatschappelijk sturen en maatschappelijk mobiliseren*, 68.
36. Idem, 86.
37. Idem, 96.
38. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, 81.
39. Oberschall, *Social Conflict and Social Movements*, 120.
40. Idem, 146.
41. Idem, 162.
42. Idem, 345.
43. Olson, *The Logic of Collective Action*, 11.
44. Olson, *Pressiegroepen en economische groei*, 11, 14.
45. J.D. McCarthy, M.N. Zald, Resource Mobilization and Social Movements: a Partial Theory, geciteerd in Klandermans, *Participatie in een sociale beweging*, 30.
46. Klandermans, *Participatie in een sociale beweging*, 31.
47. Ibidem.
48. Idem, 60.
49. Idem, 55.
50. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, 7.
51. Idem, 52.
52. Idem, 58.
53. Idem, 56.
54. Idem, 74.
55. Idem, 75.
56. Hunt, Charles Tilly Collective Action, 246.
57. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, 55.
58. Idem, 142.

59. Tilly, Tilly, Tilly, *The Rebellious Century 1830-1930*, 300.
60. Shorter, Tilly, *Strikes in France 1830-1968*, 10.

3 Voor arbeid en brood sociale bewegingen en werkloosheid tot 1940

3.1 De Sociaal-Democratische Bond maakt armoede en werkloosheid tot een politiek vraagstuk

De negentiende eeuw werd in Nederland gekenmerkt door pauperisme en door het ontbreken van een industrieel proletariaat. Dit beeld doemt op bij het lezen van Henriëtte Roland Holst's *Kapitaal en arbeid in Nederland*. Zij schetste de toestand in de vorige eeuw als volgt: "Nederland was een produkt van verval en economische stagnatie, rot tot in het hart; een natie van monopolisten, renteniers en bedeeden; een land van maatschappelijke contrasten zonder klassebeweging; van kapitaal zonder arbeid ... van ellende zonder verzet".¹ Op het terrein van de armenzorg domineerde de christelijke en particuliere charitas. Door de Maatschappij van Weldadigheid werden 'vrije' werkkolonies opgezet. Armbesturen leverden arbeidskrachten voor fabrikanten. Het gebrek aan werk gaf de ondernemer "ietwat het karakter van een filantroop, die werk gaf aan de 'armen', en minder dat van een machthebber, die zich ten koste van de arbeiders verrijkte".²

De economische crisis in de jaren 1840-1850 leidde niet, zoals in het buitenland, tot revolutionaire situaties. In 1845 waren er wel hongeroproeren, maar van enige organisatie van het protest was nauwelijks sprake. Op 14 februari 1847 richtten enkele Duitse immigranten in Amsterdam de 'Vereeniging tot zedelijke beschaving der arbeidende klasse' op, die in contact stond met de 'Deutsche kommunistische Arbeiter-Bildungsverein'. De houtkoper Christian Gödecke, de kleermakersknecht Karl Hancke, de radicale journalist Jan de Vries en de drukker Nicolaas Willem van Nifterick speelden een belangrijke rol bij het Damoproer dat op 24 maart 1848 plaats zou hebben. Geïnspireerd door berichten over revoluties in Parijs en Berlijn werden de werklieden via een pamflet opgeroepen naar de Dam te komen. Duizenden begaven zich naar het centrum van de hoofdstad, maar de leiders wisten met de massa niets aan te vangen. Groepjes baldadige jongens gooiden ruiten van winkels en woonhuizen in en raakten slaags met de politie. Wat bedoeld was als werklozendemonstratie ontaardde in oproer. Onder de gearresteerden bevonden zich ook Gödecke en Hancke. Vanwege poging tot omverwerping van de staat werd de doodstraf tegen hen geëist, maar bij gebrek aan bewijs volgde vrijspraak. Een veertiental plundersaars werd veroordeeld tot dwangarbeid.³

Rond 1870 was het handwerk in Nederland nog even belangrijk als het grootbedrijf. Uit de geschoolde handwerkers, en niet uit de groot-industrie, zou de vakbeweging voortkomen.⁴ De eerste verenigingen van typografen en diamantbewerkers (1837-1860) waren nog vooral sociaal-culturele organisaties met uitkeringen bij ziekte en overlijden. In 1861 ontstond echter het 'Onderling Hulpfonds: Boekdrukkunst'. Het initiatief was uitgegaan van de typograaf A. van Zutphen in een poging twee werkloze collega's bij te staan. Het fonds bood niet alleen ondersteuning aan leden die buiten hun schuld werkloos raakten. Ook zij die weigerden voor een te laag loon te werken, werden als werkloos beschouwd en konden derhalve aanspraak maken op een uitkering. Hiermee deed de loonstrijd zijn intrede en kan met recht van een aanzet tot vakvereniging gesproken worden.⁵ Het fonds moest voorkomen dat werkloze arbeidskrachten een neerwaartse druk op de lonen zouden uitoefenen. In de statuten van de Algemeene Nederlandsche Typografenbond (ANTB, opgericht in 1866) stond de ondersteuning van werkloze leden

centraal. De onderlinge hulp bij werkloosheid was aan strenge beperkingen onderhevig. De uitkeringsduur was kort en er bestonden wachtdagen. De vakarbeider kreeg alleen hulp wanneer hij buiten zijn schuld en niet door ziekte werkloos werd. Indien het ontslag het gevolg was van gebrek aan vakmanschap of drankmisbruik, verleende de bond geen uitkering. Om tot het fonds van de typografen toegelaten te worden moest men 20 jaar zijn, tenminste zes jaar werkzaam zijn in het vak, minimaal zes gulden per week verdienen en van "voldoende zedelijk gedrag zijn". Maar typografen die hun werk verloren omdat zij strijd leverden tegen "de waardigheid van den werkman aanrandende handelingen" kregen ook een uitkering.⁶ Vaktrots en onderlinge solidariteit voerden de typografen tot organisatie. De Typografenbond bracht, zoals D. Hudig dat noemt, een der grondregels van de vakverenigingstactiek in praktijk: "het beletten dat door werken beneden de markt de geldende loonen worden gedrukt, een maatregel minder in het belang van hem die de uitkeering ontvangt dan van het geheel".⁷

Vrijdenkers van De Dageraad en enkele typografen gaven in 1869 de stoot tot de oprichting van de Nederlandse tak van de Eerste Internationale. Onder handwerkers had de beweging weinig succes. Pogingen om juist ongeschoolde sjouwerlieden, takelaars en houtvlotter tot organisatie te brengen mislukten. De kleermakersgezel Hendrik Gerhard en de smid Willem Ansing riepen de ongeschoolden tevergeefs op hoger loon en algemeen kiesrecht te eisen.⁸ De repressie die volgde op de Parijse Commune en de scheuring in de Internationale tussen Marx en M. Bakoenin bespoedigde de ondergang van de Nederlandse sectie. Wel had de Eerste Internationale een groep arbeiders gevormd die bewust en vasthoudend naar een nieuwe maatschappij bleef streven.⁹

In 1871 kwam het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond (ANWV) tot stand. Onder leiding van B. Heldt keerde deze vakcentrale zich tegen socialisme, revolutie en geweld. Het ANWV maakte zich sterk voor arbeiderscoöperaties. Vooraanstaande ANWV-leden namen zitting in het vanuit liberale kringen opgerichte 'Comité tot bespreking der sociale Quaestie'. Het Comité pleitte onder andere voor winstdeling, arbeidersvertegenwoordiging in het parlement, arbeiderswoningen, recht op organisatie, een verbod op kinderarbeid en voor de instelling van verzoeningsraden. Een motie, die in 1872 door het Comité werd aangenomen, luidde: "Het is wenschelijk, dat ook bij ons te lande, ter voorkoming en beslechting van geschillen tusschen patroons en gezellen, raden van verzoening, bij voorkeur bestendige, worden gevormd, samengesteld uit een van weerszijden gelijk aantal leden, afzonderlijk door de patroons en de werklieden daartoe te verkiezen".¹⁰ Minnelijk overleg tussen patroons en werklieden had de voorkeur van het Comité en van het ANWV.

Ansing, via de smedenvereniging De Volharding actief in het ANWV, trachtte het vakverbond tot een radicalere koers te bewegen. Op het kerstcongres van het ANWV in 1876 wist hij de eis voor algemeen kiesrecht aanvaard te krijgen, maar pleitte hij zonder resultaat voor een tienurendag en algemene ontwapening.¹¹ Toen het ANWV in 1878 het program van Gotha van de Duitse sociaal-democraten niet wilde accepteren, bracht Ansing buiten de vakcentrale om een Gemengde Vereniging tot stand. Hieruit zou de Sociaal-Democratische Bond (SDB) voortkomen. De SDB wees het winstbejag van de kapitalist en de daarmee samenhangende uitbuiting van de arbeider aan als de oorzaak van armoede en werkloosheid.¹² Daardoor werd een onderscheid aangebracht tussen pauperisme en armoede door crisiswerkloosheid. Het ging niet langer om armen maar om werkwillige mensen die hun rechten opeisten. Van de overheid werd bestrijding van de werkloosheid verlangd.

Het ANWV zocht de oorzaken van de werkloosheid in het Nederlands protectionisme. Tevens benadrukte het ANWV dat de mechanisering, en het in toenemende mate gebruik maken van ongeschoolde arbeid, zouden leiden tot de economische ellende. Op openbare vergaderingen van het Verbond eiste Heldt arbeidsduurverkorting en openbare werken.¹³ SDB'ers maakten van

deze vergaderingen gebruik om radicalere eisen te stellen. De confessionele tegenhanger van het ANWV, Patrimonium, achtte de ANWV-eisen reeds te vergaand. Uit een eigen onderzoek bleek dat de werkloosheid onder de leden van Patrimonium slechts 2,2% was. De secretaris meende dat dit gezien kon worden als "de zegen Gods" waardoor verder handelen overbodig was.¹⁴

De crisiswerkloosheid en de afwachtende houding van regering, parlement en bestaande vakverbonden boden de SDB in de periode 1885-1887 nieuwe mogelijkheden om zich tot een politieke factor van betekenis te ontwikkelen. De SDB propageerde algemeen kiesrecht als enige mogelijkheid om sociale wetgeving af te dwingen. Weliswaar pleitte ook het ANWV voor algemeen kiesrecht maar Heldt liet zich na zijn verkiezing tot lid van de Tweede Kamer in 1885 verlokken tot de uitspraak dat bedelden van het kiesrecht uitgesloten dienden te worden.¹⁵ De SDB verwierf zich een grotere populariteit onder de handwerkers in de steden vanwege de door de bond geïnstigeerde oprichting van vakverenigingen. Dit kwam vooral tot uitdrukking in die bedrijfstakken waar modernisering en mechanisering de werkzekerheid van de arbeiders bedreigden. De SDB spoorde ook aan tot het oprichten van vakbonden voor ongeschoolden. In 1889 bereikte de vakbeweging nieuwe groepen werknemers: de land- en fabrieksarbeiders.¹⁶ De SDB wist haar aanhang in Friesland en Groningen in de jaren 1890-1894 flink uit te breiden tijdens de periode van massale armoede en werkloosheid onder de daar levende landarbeiders en veenwerkers.¹⁷ Op het platteland werd steeds vaker met losse arbeiders gewerkt. De werkgelegenheid vormde voor de land- en veenarbeiders een groter probleem bij het vergaren van een redelijk jaarinkomen dan de hoogte van de daglonen.¹⁸

De SDB wist aanvankelijk geen raad met de opstandige werklozen. De volksoplopen in de negentiende eeuw waren uitingen geweest van volkswoede waarin losse arbeiders, werklozen en paupers een belangrijke rol speelden.¹⁹ Ze eindigden meestal met vernielingen en inschakeling van het leger. W. Vliegen schetste het dilemma: "Langen tijd had men een werklozenbeweging eigenlijk niet aangedurfd, want bij den bestaanden geest bij de autoriteiten, was moord en doodslag te vreezen".²⁰ F. Domela Nieuwenhuis pleitte echter eind 1883 al voor het houden van werklozen- of bedeloptochten. Het SDB-blad *Recht voor Allen* stelde voor demonstratieve werklozenoptochten te houden door sjieke villawijken en langs de stranden van de rijken. De politie trad hard op tegen werklozendemonstraties in Zwolle, Assen, Haarlem, Rotterdam en Amsterdam. De nog jonge klerk Jan Fortuijn, die in Amsterdam een leidende positie innam in de sociaal-democratische beweging, hield op 3 september 1885 een rede over het politie-optreden en de relletjes. Hij stelde onder meer: "Het volk greep onwillekeurig naar steenen. Wanneer men bij rijken de glazen inwerpt, helpt dat niets; bij winkeliers nog minder; spr. keurt het af ... Men zij echter gewaarschuwd ... De oplopen kunnen veilig worden beschouwd als de voorpostengevechten van den grooten dag van het proletariaat. Daartoe is echter organisatie noodig en daarvoor behoeven wij voorbereiding ... In afwachting moet er iets gebeuren voor de werklozen. De regeering moet desnoods 75 pCt. van het kapitaal eischen om arbeid en brood aan het volk te geven".²¹ Geweld werd door Fortuijn verworpen.

De SDB organiseerde wel bedeltochten maar stelde steeds nadrukkelijker politieke eisen aan de gemeentebesturen zoals werk in de vorm van het dempen van grachten, het aanleggen van een tramlijn en het bouwen van doelmatige arbeiderswoningen.²² Er werden adressen gestuurd aan de gemeentelijke overheden en demonstraties georganiseerd om de eisen kracht bij te zetten. A. Rüter ziet hierin de essentie van de beweging: "Voor de tactiek der sociaal-democraten blijft deze poging echter kenmerkend: zij kozen, daar ieder ander middel tot pressie ontbrak, de straat-demonstratie om klem bij te zetten aan de wensen der werklozen".²³ De agitatie van de SDB onder werklozen leidde ertoe dat de beweging geconfronteerd werd met zaalafdrijving. SDB-meetings konden in Amsterdam alleen nog in het Volkspark gehouden worden. Fortuijn

had er voor gezorgd dat deze vervallen theetuin nabij de Jordaan gehuurd kon worden. Domela Nieuwenhuis noemde het Volkspark met zijn voornamelijk houten loodsen met lekkende daken "een echte vergaderplaats voor de verschoppelingen der maatschappij".²⁴

De werkloosheid nam in de winter van 1885-1886 in Europa sterk toe. In Londen kwamen tienduizenden werklozen de straat op. De socialist John Burns dreigde met geweld: "Indien de heerschers ons geen brood geven ... zullen wij met lood werken".²⁵ De politie had moeite het oproer te bedwingen en arresteerde de socialistische leiders. In het Belgische industriegebied rond Charleroi staakte de bevolking het werk om met de werklozen op te trekken. Fabrieken werden in brand gestoken en de uitgehongerden gingen over tot plundering. De Belgische regering schakelde het leger in.²⁶ Het Gentse anarchistische blad *De Opstand*, dat in die dagen binnen Nederlandse arbeiderskringen veel lezers vond, riep op tot moord, brand en plundering. Deze aansporingen lieten de Nederlandse werklozen evenwel onbeantwoord.²⁷

Ook in Amsterdam had de werkloosheid grote vormen aangenomen. Een poging van enkele vakverenigingen en de SDB om een adres aan burgemeester G. van Tienhoven aan te bieden mislukte. De burgemeester weigerde Fortuijn te ontvangen. Op 9 maart 1886 riep de SDB de werklozen op naar het Volkspark te komen. Daar verzamelden zich vele duizenden werklozen om te luisteren naar de toespraken van bekende voormannen waarin opnieuw voor openbare werken gepleit werd. Vanwege de nood onder de werklozen besloot de SDB, samen met enkele vakverenigingen, tot uitdeling van brood en kleding. Oproer in Amsterdam werd niet geduld, in juli zou de politie het Palingoproer neerslaan en de repressie tegen socialisten nam toe.

Op 12 januari 1887 zag een 'Vereeniging van Werkloozen' het licht. De socialist W. Jonkman kondigde op een bijeenkomst in het Volkspark aan dat de vereniging zich neutraal wilde opstellen. Steun vroeg men ook van de burgemeester en van het ANWV. De brooduitdelingen in het Volkspark leverden schrijnende taferelen op. Uitgehongerde werklozen, sommigen in lompen gehuld en blauw van de kou, verdrongen zich om brood. De vereniging kon in korte tijd 2612 werklozen inschrijven.²⁸ Door gebrek aan financiële middelen (om de brooduitdelingen te bekostigen) en door de vanuit de gemeenten plotseling geïntensiveerde werkverschaffing verliep deze eerste werklozenbeweging.

Rond 1890 nam de werkloosheid weer ernstige vormen aan, vooral in de veengebieden in het noorden. De pogingen om opnieuw werklozenorganisaties op te zetten slaagden nauwelijks. De winter van 1890-1891 was zo koud dat optochten van de slecht geklede werklozen welhaast onmogelijk waren. Daarnaast riskeerde iedere werkloze door deelname aan de door socialisten geïnspireerde betogingen het verlies van de bedeling. Toch organiseerde de SDB in Friesland vergaderingen voor werklozen waar werd aangedrongen op uitbreiding van de werkverschaffing. Jochem Lerk, lid van de socialistische jongelingsvereniging in Leeuwarden, stelde op zo'n vergadering in januari 1891 voor om met schop en houweel naar het stadhuis te trekken om zich voor werk aan te bieden. Die oproep leidde tot zijn arrestatie, de politie beweerde dat hij had aangespoord tot het meenemen van wapens. Lerk zou 186 dagen in de cel doorbrengen, als afschrikwekkend voorbeeld voor andere werklozen.²⁹

De politieke resultaten voor de SDB waren mager. De aanvankelijke ledenwinst ging onder invloed van Oranjefuries en repressie weer even snel verloren. Een deel van de beweging achtte de strijd voor het socialisme alleen mogelijk met een goed gevoed en ontwikkeld proletariaat. Verbetering van de toestand van de arbeidersklasse kon slechts tot stand komen wanneer het algemeen kiesrecht en sociale wetgeving werden veroverd. Maar de anti-parlementaire stroming in de SDB had eveneens aan kracht gewonnen. De afwijzing door de gemeentelijke overheden van werkloosheidsbestrijding had sommigen ervan overtuigd dat alleen machtsvorming via vak-actie resultaten kon brengen. Tot deze laatste stroming ging ook Domela Nieuwenhuis behoren. Na zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer schreef hij: "Immers

door wetten zal men de gewenste verbeteringen niet krijgen, want of het volk is er rijp voor en dan weet het die dingen wel af te dwingen op fabrieken en in werkplaatsen, zonder dat daarvoor een wettelijke regeling nodig is, of het volk is er niet rijp voor en dan zullen wetten niet in staat zijn ze door te voeren, omdat de toepassing ervan uiterst gebrekkig, ja eigenlijk geheel denkbeeldig zal blijken te zijn".³⁰ Van de solidariteit tussen werkenden en werklozen was Nieuwenhuis niet overtuigd getuige zijn adres aan de werkers in *Recht voor Allen* uit 1895: "Elk werkman is feitelijk een kandidaat voor het leger der werklozen, want vandaag treft het hem, morgen u. Arbeiders! Legt daarom af uw hooghartigheid tegenover werklozen, met wie gij niet graag zoudt gezien worden op straat, schudt uw valsch fatsoen van u af en onderzoekt eens hoevelen dezer menschen voor een paar of meer jaren evenals gij werk hadden. Hun lompen zijn voor u een treurige profetie van hetgeen u wacht".³¹ Was Domela Nieuwenhuis pessimistisch over de mogelijkheden van parlementaire arbeid, ook in sociale verzekering zag hij geen enkel heil: "Zulke kleine middelen als de sociale verzekering kunnen er hoogstens toe leiden dat de slavenketenen gewikkeld worden in zijde of fluweel maar de ketenen zullen ketenen blijven".³² De motie 'Hoogezand-Sappemeer', die in 1893 uitsprak dat de SDB nooit meer aan de verkiezingen zou deelnemen, kondigde de definitieve breuk aan tussen de parlementaire en anti-parlementaire stroming.

3.2 De drang naar sociale wetgeving, de groei van de parlementaire beweging: van SDB naar SDAP, van NAS naar NVV

Binnen de socialistische beweging tekende zich een vleugel af, die sociale wetgeving tot inzet ging maken van politieke strijd. De partij die zich het hevigst mengde in de strijd om sociale wetgeving was de op 26 augustus 1894 opgerichte Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Zij zag in sociale wetgeving een tijdelijke hulp om de arbeiders fysiek en psychisch op de been te houden in de periode die hen nog scheidde van het socialistische einddoel. Maar ook in andere politieke stromingen was het tij aan het keren. De liberalen kenden al enige tijd een radicale vleugel onder leiding van M. Treub, die steeds nadrukkelijker voor sociale wetgeving pleitte. Op initiatief van Patrimonium en de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) werd in 1891 een 'Sociaal Congres' gehouden en ook bij de katholieken leek een kentering op komst. In 1895 schreef Ch. Raaijmakers in zijn dissertatie dat er een werkloosheidsverzekering moest komen om de socialistische agitatie tegen te gaan. De uitkering zou niet zo maar verleend moeten worden, maar kwam de arbeider toe indien deze zich schikte in de loonrelatie.³³ De encycielik *Rerum Novarum* van paus Leo XIII (1891) had invloed op Raaijmakers' gedachte. Uit de encycielik leidde hij de plicht voor de bezitters af om de noodlijdenden te ondersteunen. De kerk zou hierbij voorop dienen te gaan, voor de staat was een subsidiaire taak weggelegd. Wanneer de kerk onvoldoende hulp kon bieden zou de gemeente, ondersteund door het Rijk, moeten bijspringen in de armenzorg.³⁴ Raaijmakers maakte deel uit van de Katholieke Sociale Actie rondom P. Aalberse, die pleitte voor meer sociale wetgeving.

In 1893 kwam, nog op initiatief van de SDB, het Nationaal Arbeidssecretariaat (NAS) tot stand. Het doel van het NAS was het bijeenbrengen van arbeidersverenigingen in het algemeen en vakorganisaties in het bijzonder om een gemeenschappelijk optreden te vergemakkelijken.³⁵ Het NAS stelde zich neutraal op, dat wil zeggen niet-partijgebonden. De klassenstrijd droegen de aangesloten bonden hoog in hun vaandel. Het NAS raakte steeds meer verdeeld tussen 'revolutionairen' en 'moderneren'. De laatsten hielden weliswaar vast aan het socialistische einddoel maar maakten zich ook sterk voor directe verbeteringen. Zij wilden expliciet optreden voor sociale en arbeidswetgeving. Daarnaast prefereerden zij een gecentraliseerde vakcentrale in plaats van de federatieve vorm van het NAS. De 'anti-politieke' stroming in het NAS bestond enerzijds

uit anarchisten en anderzijds uit degenen die zich tot economische actie wilden beperken om het NAS niet op te zadelen met principiële discussies tussen sociaal-democraten en anarchisten. Diverse reorganisatiecommissies toonden wel de wil om de eenheid in het NAS te bewaren maar slaagden er niet in duurzame compromissen te vinden.

Het NAS sprak zich niet principieel uit tegen sociale wetgeving, maar de aangesloten vakbonden waren niet verplicht actie te ondernemen voor wetgeving. In de praktijk voerde het NAS slechts één keer agitatie, namelijk in 1900 toen de Eerste Kamer de Ongevallenwet dreigde te torpederen. Een aantal vakbonden ging over tot het opzetten van comité's voor sociale wetgeving. De Ongevallenwet van 1901 onder het liberale kabinet Pierson-Goeman Borgesius was voorlopig het enige tastbare resultaat. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1901 kwam met A. Kuyper rechts weer aan het bewind. De liberalen verloren omdat sommigen teleurgesteld waren in de povere sociale hervormingen en anderen er juist door afgeschrikt waren en dachten nog slechts bescherming te kunnen vinden bij 'bijbel en wieroekvat'.³⁶ De regering Kuyper diende na de spoorwegstakingen in 1903 een wetsontwerp in om stakingen bij het spoor en de overheid te verbieden. De mislukte algemene staking tegen de maatregelen van de overheid leidde tot beschuldigingen van verraad uit NAS-kringen aan het adres van SDAP-kopstukken zoals Willem Vliegen, Pieter Jelles Troelstra en Jan Oudegeest, leider van de spoorwegvakbond. Dit gebeuren zorgde voor verscherping van de tegenstellingen tussen NAS enerzijds en SDAP en enkele vakbonden anderzijds.

Binnen verschillende vakbonden, de Diamantbewerkerbond met Henri Polak voorop, bestond echter in toenemende mate ontevredenheid over de organisatiestructuur van het NAS. Het decentrale beleid maakte 'staak-maar-raak-acties' mogelijk en kon, in de ogen van de voorstanders van een centraal geleide vakbeweging, nooit tot succes leiden. Troelstra had al gepoogd Polak te bewegen tot het stichten van een nieuwe vakcentrale. Binnen de Diamantbewerkerbond was de steun voor de SDAP groot. Al in 1899 was, mede op initiatief van de SDAP, een Amsterdamsche Bestuurders Bond (ABB) opgericht die onder andere ijverde voor algemeen kiesrecht en sociale wetgeving, in het bijzonder voor een werkloosheidsverzekering. Maar over de wenselijkheid van een nieuwe vakcentrale bestond bij vooraanstaande vakbondsbestuurders de nodige twijfel. Hendrik Spiekman, voorzitter van de Rotterdamse Bestuurdersbond en prominent SDAP-lid, bleef tot het laatst binnen het NAS naar compromissen zoeken. De scheuring in de beweging van 1894 was nog niet vergeten.

De Belgische gemeente Gent was in het begin van deze eeuw gestart met het verlenen van een 50%-toeslag op de werkloosheidsuitkering van de vakbonden. In dit 'Gentse stelsel' bleef de vakbeweging de uitvoerende instantie maar ging de controle over naar de gemeente.³⁷ Desondanks bood het de vakbeweging zoveel voordelen dat al vanaf 1903 dit stelsel via een eigen rapport (opgesteld door S. Pothuis en J. Ceton) door het Plaatselijk Arbeidssecretariaat (PAS) en de ABB in Amsterdam gepropageerd werd. In 1907 zou op aandrang van de SDAP en radicale liberalen het 'Gentse stelsel' in Amsterdam ingevoerd worden. Hetzelfde geschiedde in Utrecht en Arnhem. Deze successen op gemeentelijk niveau en de afkeer van het NAS voor iedere vorm van centralisatie gaven mede de stoot tot de oprichting van het Nederlandsch Verbond van Vakvereeningen (NVV) in 1905.

Het NVV-bestuur trachtte de partijpolitiek buiten de deur te houden. Het Verbond wilde tegenover het NAS aantonen dat door het afsluiten van arbeidsovereenkomsten en het bevorderen van sociale wetgeving directe verbeteringen te bereiken waren. Men bond de leden aan de organisatie via ziekte- en werkloosheidskassen. Toen het NVV in 1906 met zijn werkzaamheden startte was nog slechts zeven procent van de georganiseerden aangesloten bij een werkloosheidskas. In 1909 was dit percentage al opgelopen tot 20%, in 1913 tot 30%, om daarna nog te stijgen tot 72% in 1929.³⁸ De meeste verzekerden waren te vinden onder de geschoolde

arbeiders. Het NVV trachtte ook ongeschoolden bij de vakbeweging te betrekken. In 1907 werd Roel Stenhuis vrijgesteld om (ongeschoolde) fabrieksarbeiders landelijk te verenigen.

De marxist G.W. Sannes zette het standpunt van de sociaal-democraten in *De Nieuwe Tijd* van 1906 nog eens uiteen: "Wij eischen sociale hervormingen, omdat hare vervulling de arbeidersklasse sterker doet staan in den klassenstrijd ... Maar ook willen wij die hervormingen om haar zelf. De arbeidersleden onzer partij, omdat zij aan den lijve gevoelen, welke broodnodige verandering ten goede in hun levensomstandigheden door sociale maatregelen kan worden aangebracht; de overige leden, omdat hun kennis van het arbeidersleven de noodzakelijkheid dier verbetering doet gevoelen".³⁹ Sannes had als jurist bij het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen in Amsterdam en, na het inwerking treden van de Ongevallenwet, als griffier van de Raad van Beroep in Middelburg de nodige praktische ervaring opgedaan. Maar hij voegde er aan toe dat een revolutionaire partij bij de strijd voor de verbetering in het heden steeds de toekomst in het oog zal houden. Bovendien, zo stelde hij, is de klassebewuste organisatie een graadmeter voor de intensiteit van de hervormingen. Sannes' revolutionaire uitleg van de noodzaak voor sociale hervormingen werd binnen de SDAP niet langer door iedereen gedeeld.

De stijgende werkloosheid in 1907 was voor de SDAP geen aanleiding om tot werklozenagitatie over te gaan. De linkse oppositie kaartte de zaak via het federatiebestuur in Amsterdam aan bij het partijbestuur. Spiekman bleek niets voor werklozenacties te voelen, Vliegen verwachtte van de werklozen alleen geweld. Op voorstel van het kamerlid Jan Schaper deed het partijbestuur een oproep aan de afdelingen om vergaderingen te beleggen over de werkloosheid en de zaak aan te kaarten in de gemeenteraden.⁴⁰ Van een actieplan naar werklozen toe was geen sprake. Het jaar daarop interpeleerde Troelstra in de Tweede Kamer over de werkloosheid. Zijn voorstel voor rijkssteun aan gemeenten haalde het niet, wel een motie van Treub waarin werd aangedrongen op hulp vanuit de particuliere charitas. In een reactie op Treub's aanvallen op de marxistische crisistheorie, verklaarde Troelstra dat het hem niet uitmaakte of het socialisme via verarming en catastrofe bereikt zou worden of op een andere manier. De marxistische crisistheorie wilde hij desnoods cadeau doen. De uitspraken van Troelstra leken bewust geplaatst om de linkse opposanten binnen de SDAP (de Tribunisten) uit hun tent te lokken. David Wijnkoop en J. Saks trokken in *De Tribune* en in *De Nieuwe Tijd* fel van leer tegen Troelstra's interpretatie van Marx' leer. Wijnkoop noemde het "een anarchistische en burgerlijke karikatuur van Marx".⁴¹

In 1909 werd, mede dankzij de druk van NVV en SDAP, een staatscommissie ingesteld onder bezielende leiding van Treub, die onderzoek naar de werkloosheid verrichtte. In een rapport stelde de commissie dat in de "tegenwoordige voortbrengingswijze" het steeds duidelijker wordt "dat eene zoogenaamde reserve armee van arbeidskrachten niet alleen onvermijdelijk, maar zelfs voor de beschreven wisselende behoeften der voortbrenging eene vereischte was".⁴² Zij beval daarom een verzekering tegen werkloosheid en werkverschaffingsmaatregelen aan. Met recht kan hier van een doorbraak gesproken worden in het denken over staatsinmenging, zij het vanuit een kapitalistische logica. De commissie gaf een rechtvaardiging voor overheidszorg van werklozen buiten de armenzorg om. Het NVV was beducht voor een regeling van de werkloosheidsverzekering waarbij de vakbeweging buitenspel zou komen te staan. In een eigen rapport *Verzekering tegen Werkloosheid* (mei 1914) eiste het NVV dat de zorg voor werklozen verlegd zou worden van de gemeentelijke naar de landelijke overheid. De verplichte voorziening bij werkloosheid zou bestuurd moeten worden door de arbeidersorganisaties. De strijd tegen de werkloosheid en de gevolgen hiervan was volgens het rapport "van nature" onderdeel van de taak der vakorganisatie. Daarnaast achtte men een werkloosheidsverzekering geleid door de vakbeweging een bindmiddel voor de leden waarvan werfkracht uitging. Het NVV-rapport keerde zich daarom tegen een "staatsorganisatie, met een apparaat van ambtenaren,

ten behoefte van de werkloosheidsverzekering".⁴³

Inmiddels bleef Treub voortvarend te werk gaan. De in 1909 opgerichte Nationale Vereniging tegen de Werkloosheid werd in 1914 door toedoen van de staatscommissie omgezet in een adviesorgaan voor de regering waarin ook vakbonden en werkgevers participeerden: de Nederlandsche Werkloosheidsraad (NWR).⁴⁴ Een corporatistisch werkloosheidsstelsel kwam weer een stap dichterbij. Eendrachtig werkten de liberaal Treub, de sociaal-democraat J. Gerritsz en de katholiek W. Nolens samen in de NWR.⁴⁵

De Eerste Wereldoorlog leidde in Nederland tot een drastische prijsstijging, tot een tekort aan levensmiddelen en tot een plotseling sterk gestegen werkloosheid. Het NVV besloot de prioriteit van vakantie te verleggen naar steunverlening. Treub was minister geworden in het liberale kabinet Cort-van der Linden. Op 8 september 1914 werd de noodmaatregel-Treub van kracht. Deze regeling voorzag de werkloosheidskassen van de vakbonden van geldelijke steun (een toeslag van 100% op de uitkering). De overheid bedong door die subsidie overigens wel invloed op het uitvoeringsbeleid. Zo bepaalde zij dat de bijslag "uitsluitend gegeven wordt voor onvrijwillige werkloosheid en niet wanneer deze het gevolg is van ouderdom, invaliditeit, ziekte, staking, uitsluiting, onwil om te werken of ontslag wegens eigen schuld".⁴⁶ Ongeorganiseerden en 'uitgetrokken' kasleden bleven afhankelijk van de armenzorg. In augustus 1914 ontstond het Koninklijk Nationaal Steuncomité (KNSC) met, alweer, Treub als voorzitter. De vakbonden werden uitgenodigd zitting te nemen in het KNSC.

De noodregeling-Treub werd later omgezet in het 'Werkloosheidsbesluit 1917', dat vele jaren de Nederlandse werkloosheidsverzekering zou kenmerken. Het verschil met de noodregeling bestond erin dat de overheidssubsidie niet langer gekoppeld was aan de door de vakbond verstrekte uitkering ('Gentse stelsel') maar aan de door de vakbond geïnde premie ('Deense stelsel'). Vooral het NVV had zich daar sterk voor gemaakt omdat gebleken was dat in tijden van hoge werkloosheid de fondsen van de vakbonden snel uitgeput waren, met als gevolg dat ook de overheidssubsidies stop werden gezet. Door samenwerking van vooruitstrevende liberalen en de 'moderne' vakcentrale werd in de oorlogsjaren de basis gelegd voor een georganiseerd overleg op het terrein van werkloosheidsbestrijding.

De hoge werkloosheid en voedseltekorten boden nieuwe mogelijkheden voor revolutionaire agitatie. Het NAS en de Tribunisten, die in 1909 buiten de SDAP kwamen te staan en de Sociaal-Democratische Partij (SDP) vormden, hadden hun wens gemeen tot een radicalere opstelling dan waartoe SDAP en NVV bereid waren. SDP en NAS zetten in de oorlog de Samenwerkende Arbeiders Vereenigingen (SAV) op, die onder andere werklozenondersteuning eisten door gemeenten en staat. Vanuit de SAV's ontstonden de eerste Werklozen Agitatie Comité's (WAC's).

De socialistische arbeidersbeweging in Nederland bestond bij de aanvang van de jaren twintig uit twee stromingen. De hoofdstroming werd gevormd door geschoolde arbeiders, voortgekomen uit de negentiende eeuwse werkmansstand en haar vakverenigingen. Deze stroming trachtte de teloorgang van de oude werkzekerheid via de politiek (de SDAP-eisen voor sociale wetgeving) en de eigen organisatie (de werkloosheidskassen van het NVV) te compenseren. In de marge bevonden zich werklozen en losse arbeiders die weinig aanleiding vonden, en mogelijkheden hadden, zich te organiseren via vakbond en werkloosheidskas. De straatdemonstraties voor werklozenondersteuning van communistische en syndicalistische zijde (de anti-politieke opstelling verloor binnen het NAS terrein) spraken hen meer aan.

We hebben tot nu toe de confessionele arbeidersbeweging buiten beschouwing gelaten. Tot de jaren twintig toonde deze op landelijk niveau het beeld van een anti-socialistische beweging in woord en daad.⁴⁷ Daarnaast leek de katholieke vakbeweging in die tijd verscheurd door de strijd tussen diocesane bonden en vakorganisaties. De mobilisatie van haar leden was meer

gericht op katholieke dan op sociale emancipatie: de erkenning en handhaving van de katholieke identiteit in de veranderende samenleving. Haar anti-revolutionaire opstelling ten tijde van de Troelstra-'revolutie' in 1918 bezorgde haar bij de politieke en kerkelijke overheden meer aanzien.⁴⁸ Tussen 1915 en 1920 maakten het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland (CNV) en het R.K.-Vakbureau een onstuimige groei door waardoor zij in de jaren twintig ook op nationaal niveau geduchte tegenhangers werden van de socialistische bonden.

3.3 Werkloosheid en sociale bewegingen in de jaren twintig en dertig

Ontwikkeling van de werkloosheid

Hoe groot de werkloosheid in de jaren twintig en dertig in Nederland is geweest, zal nooit achterhaald kunnen worden. De beschikbare cijfers in tabel 3.1 zijn gebaseerd op het aantal geregistreerde werklozen en tewerkgestelden en op zogenaamde indexcijfers.

Tabel 3.1

Indexcijfers (*) der werkloosheid (a) en geregistreerde werklozen en tewerkgestelden, in % van het arbeidsvolume + geregistreerde werklozen en tewerkgestelden (b), 1920-1939.

jaar	a	b	jaar	a	b
1920	5.8		1930	7.8	3.4
1921	9.0	3.2	1931	14.8	6.6
1922	11.0	4.3	1932	25.3	11.3
1923	11.2	4.7	1933	26.9	12.8
1924	8.8	3.9	1934	28.0	13.8
1925	8.1	3.8	1935	31.7	15.6
1926	7.3	3.4	1936	32.7	17.4
1927	7.5	3.3	1937	26.9	14.3
1928	5.6	2.8	1938	25.0	12.6
1929	6.2	2.8	1939	19.9	9.6

*De indexcijfers geven weer het aantal werkloosheidsdagen gedeeld door het aantal dagen dat gewerkt had kunnen worden indien er geen werkloosheid was opgetreden, de cijfers waren gebaseerd op kasleden waardoor alleen georganiseerden meegeteld werden.

Bronnen:

a: Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland 1920-1939*, 337-338 b: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Tachtig jaar statistiek in tijdsreeksen, 1899-1979*, 68.

De stijging van de werkloosheid deed zich vooral voor tussen de jaren 1920-1923 en tussen de jaren 1930-1936. Behalve dat in de tweede periode de werkloosheidspercentages veel hoger lagen, was ook de hardnekkigheid van de werkloosheid in de jaren dertig opvallend. Uit tabel 3.2 blijkt dat in de jaren dertig honderdduizenden mannen tot het werklozenleger behoorden. In tegenstelling tot het buitenland bleef de werkloosheid in Nederland lang stijgen om daarna slechts langzaam te dalen. Het overgrote deel van de werklozen bestond uit mannen. Dat was niet zo verwonderlijk gezien het ontmoedigingsbeleid van de diverse regeringen met betrekking tot vrouwenarbeid en gezien het gegeven dat vrouwen meestal niet voor een uitkering in aanmerking kwamen. In Nederland maakten vrouwen toch al een gering percentage uit van de totale beroepsbevolking. Het deelnemingspercentage bedroeg voor vrouwen bij de volkstelling op 31 december 1930 slechts 19.1% tegen 61.3% voor mannen, in 1920 lagen deze cijfers nauwelijks anders: 18.2% versus 61.3%.⁴⁹ Het aantal tewerkgestelden stond relatief los van de stijging van de werkloosheid en werd meer bepaald door het politieke beleid van de overheid. In de tweede helft van de jaren dertig bezuinigde de regering wel op de werkverschaf-

ving, maar door een versneld roulatiesysteem kwamen er toch meer werklozen in aanmerking voor dit werk.

Tabel 3.2
Werkloosheidsontwikkeling in duizendtallen 1930-1939.

jaar	m	twg	vr	totaal*
1930	66.1	(13.7)	4.5	100
1931	131.4	(26.7)	6.8	190
1932	260.0	(42.0)	10.6	310
1933	312.3	48.1	10.6	350
1934	320.3	51.0	12.5	380
1935	368.9	55.9	15.8	430
1936	395.6	46.0	18.8	480
1937	352.9	44.9	16.0	410
1938	338.5	50.2	15.1	370
1939	283.7	60.0	11.9	300

m=mannen, twg=tewerkgestelden, vr=vrouwen

*Hierbij is een aanvulling vanwege onvolledigheid aangebracht, niet geregistreerde werklozen ontbraken in de beschikbare cijfers (b.v. werklozen die geen steun ontvingen en gedeeltelijk werklozen).

Bronnen:

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Zeventig jaar statistiek in tijdreeksen 1899-1969*, 56-57, de cijfers tussen haakjes zijn afkomstig uit Archief SDAP, nr. 1805, *Werkloosheid en werkloosheidsbestrijding in Nederland*, uitgave SDAP, 1939, 16.

De werkloosheid onder jongeren is omvangrijk geweest. Nadat in 1937 de jeugdregistratie werd ingevoerd, bleek dat meer dan 50% van de jongeren onder de 22 jaar in de periode 1937-1939 enige tijd werkloos was. Langdurige werkloosheid kwam juist bij ouderen vaak voor. Een werkloosheidsonderzoek van het Ministerie van Sociale Zaken concludeerde dat naarmate de werkloze ouder was de kans om nog ooit aan de slag te komen steeds geringer werd.⁵⁰ Een Amsterdams onderzoek wees uit dat in de categorie achttien tot negentien jarigen slechts 0.6% langdurig werkloos was, waarna het percentage toenam tot 18.7% bij de categorie 62 tot 65 jarigen.⁵¹ De werkloosheid kwam in de jaren dertig het meest voor onder ongeschoolden zoals blijkt uit tabel 3.3.

Tabel 3.3
Werkloosheidspercentages naar status in 1936.

beroep	a	b	c
hogere beroepen	93	5	2
geschoolde arbeiders en lagere middenstand	69	11	20
geoeefende en ongeschoolde arbeiders	53	22	25

a=niet werkloos, b=kort werkloos, c=lang werkloos

Bron:

Philipsen, *Werkloosheid en maatschappelijke verandering*, 149.

Was de werkloosheid in de jaren dertig onder 'rood-georganiseerden' hoger dan onder anders-georganiseerden? We zijn in tabel 3.4 de werkloosheidscijfers nagegaan voor de vakbonden van de vier belangrijkste vakcentrales (NVV, RKWV, CNV en NAS) bij de vier grootste industriële bedrijfstakken (bouw, textiel, metaal en verkeerswezen). De cijfers hebben betrekking

op de jaren 1928 tot en met 1931, dus de aanloopjaren tot de grote depressie (nadien werd de publikatie van indexcijfers per industrietak en per vakbond door het CBS gestaakt). Met de nodige voorzichtigheid kunnen we constateren dat NAS en NVV relatief meer werkloze leden telden dan RKWV en CNV.⁵²

Tabel 3.4
Jaargemiddelde indexcijfers werkloosheid per organisatie.

	1928	1929	1930	1931
<u>bouw</u>				
RKWV	8.0	12.3	9.5	16.8
CNV	10.3	12.7	10.7	16.6
NVV	10.5	14.2	11.6	18.2
NAS	21.5	22.5	20.1	27.1
<u>metaal</u>				
RKWV	2.5	2.5	5.7	15.8
CNV	4.5	3.7	8.1	20.0
NVV	4.2	3.5	8.3	23.6
NAS	8.1	7.3	12.1	32.9
<u>textiel</u>				
RKWV	1.4	1.4	5.5	13.0
CNV	0.8	1.2	4.8	8.9
NVV	2.1	2.7	7.0	14.4
NAS*				
<u>verkeerswezen</u>				
RKWV	6.2	7.3	6.2	12.3
CNV	4.7	6.5	5.8	12.0
NVV	4.6	6.0	5.6	16.6
NAS	7.2	8.9	7.9	21.0

*De NAS-federatie in deze industrietak omvatte te weinig leden, waardoor we deze vakbond buiten beschouwing hebben gelaten.

Bron:

Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, januari 1928 tot en met december 1931, indexcijfers der werkloosheid per organisatie.

Overheidsbeleid en werkloosheid

Na de Eerste Wereldoorlog herstelde de Nederlandse economie zich snel. Dit ging gepaard met het opheffen van allerlei instellingen voor werklozen- of armenzorg zoals het KNSC. Alleen al de dreiging van revolutie leidde ertoe dat de 'bibberbourgeoisie' (zoals de communist Louis de Visser het uitdrukte) concessies deed. In 1919 kwam er onder de katholieke minister Aalberse een Arbeidswet tot stand (met een achturedag) en een invaliditeits- en ouderdomswet. Echter afgezien van dit kortstondig intermezzo vervulden de kabinetten in de jaren twintig geen voortrekkersrol op het gebied van de sociale en economische wetgeving. De overheid sanctioneerde enkel veranderingen waarover werkgevers en werknemers reeds overeenstemming hadden bereikt. De sociale maatregelen, genomen na 1918, werden een voor een teruggedraaid.

Het begin van de jaren twintig werd gekenmerkt door hoge werkloosheidscijfers. De Troonrede van 1919 kondigde een wettelijke regeling aan op het gebied van de werkloosheidsverzekering. Maar pas in januari 1921 vroeg de minister de Werkloosheidsraad om advies. De vakcentrales deden een gezamenlijk beroep op de werkgevers om de werkloosheidskassen te subsidiëren. Daarnaast diende er een algemeen crisisfonds gesticht te worden. De werkgevers weigerden, zij wilden alleen bijdragen aan autonome privaatrechtelijke verzekeringen waarbij alle arbeiders

zich zouden kunnen aansluiten.⁵³ In 1923 kwamen de vakcentrales opnieuw bijeen om te overleggen over een gezamenlijke actie voor een wettelijke regeling van de werkloosheidsverzekering. Het NAS wilde een regeling door de staat welke betaald zou moeten worden uit de belasting op kapitaal en uit de kapitalistische ondernemingen. NVV en R.K.-Vakbureau wilden een bijdrage van de werkgever welke gelijk moest zijn aan de laagste bijdrage die door een werkloosheidskas in het bedrijf werd geheven.⁵⁴ Maar noch de werkgevers noch de overheid bleken bereid om maar iets van de liberale beginselen op economisch gebied los te laten.

Het NVV had zich al eerder bereid verklaard tot gezamenlijke fondsvorming door werkgevers en werknemers ten behoeve van sociale voorzieningen. Evert Kupers, eerste secretaris van het NVV, sprak in 1919 over de maatschappij die "gaat in de richting van onafhankelijkheid van de staatsorganen en met deze richting dient rekening gehouden te worden: daar kan, zolang het arbeidersbelang gediend is, geen kwaad in steken".⁵⁵ Een commissie van SDAP en NVV kwam in 1923 met een plan voor een stelsel van verplichte en vrijwillige verzekering tegen alle risico's die de loontrekkende liep, waarbij de fondsvorming door de bedrijven en de uitvoering door de bedrijfsgewijze opgebouwde organen diende te geschieden. Het pleidooi voor ordening van de samenleving door de sociaal-democraten werd, zij het vanuit een heel andere optiek, ondersteund door sommige katholieken.

De katholieke leer baseerde zich op het corporatisme. De maatschappij werd gezien als een organisme waarin alle klassen en groepen onmisbare organen zijn, die op elkaar zijn aangewezen. Samenwerking tussen de klassen stond voorop, primair via direct overleg en subsidiair via de overheid. De katholieke hoogleraar J. Veraart ontvouwde in 1919 een plan voor de invoering van corporatistische bedrijfsraden. De tijd leek er rijp voor. De katholieke arbeidersbeweging had juist meegeholpen de Troelstra-'revolutie' in de kiem te smoren waardoor de ondernemers en het 'wettig gezag' een restitutieplicht verschuldigd waren. Toen er nieuwe geruchten over een revolutionaire putch de ronde deden, kwamen op aandringen van Veraart vertegenwoordigers van de vier katholieke standsorganisaties bijeen om zich te beraden over een sociaal program van vernieuwing. Men wilde "op grond van de solidariteit der klassen" bedrijfsraden vormen, CAO's sluiten en andere bedrijfsregelingen treffen "die geschikt zouden zijn om de sociale en economische positie der arbeiders zo krachtig mogelijk te maken en in het bedrijfsleven zelf te grondvesten".⁵⁶ Dit leidde tot het zogenaamde 'Paasmanifest' van 1919. Dit manifest en het daarna gehouden 'Bedrijfsradencongres' wekten hoge verwachtingen bij Veraart. Maar de inzetende werkloosheid en de afname van het revolutiegevaar deden het tij keren. Het aantal ingestelde bedrijfsraden liep gestaag terug. De ideeën van de katholieke ondernemers en Veraart botsten met elkaar. Uiteindelijk zou dit leiden tot het ontstaan van een oppositiebeweging in het katholieke kamp.

Staatsinmenging in het sociale en economische leven bleef in regeringskringen taboe, ondanks de toenemende druk van de socialistische en katholieke vakbeweging. Weliswaar werd in 1920 een Hoge Raad van Arbeid ingesteld waarin werkgevers, werknemers en wetenschappers de regering van advies konden dienen inzake sociale aangelegenheden maar de scheiding met economische aangelegenheden bleef bestaan, ook in de jaren dertig. Het Plan van de Arbeid werd alleen in socialistische kringen omarmd, Veraart kwam buiten de RKSP te staan en Colijn's staatspolitiek sloot niet aan bij de studierapporten van commissies in de ARP en CHU waarin "ordenend ingrijpen" van de staat werd verlangd om misstanden te elimineren en te voorkomen.⁵⁷

Een wettelijke regeling voor een werkloosheidsverzekering kwam in de periode 1920-1940 niet tot stand. In 1927 had de SDAP'er Jan van den Tempel via een motie in de Tweede Kamer nogmaals aangedrongen op een wettelijke regeling van de werkloosheidsverzekering. Duitsland was Nederland daar inmiddels al in voorgegaan. Het kwam er echter niet van. Naast

de armenzorg en crisissteun was er slechts de werklozenkas van de vakbond. De overheid verleende subsidie op de kassen, maar kreeg in ruil daarvoor invloed op de premiehoogte en op het aantal uitkeringsdagen. Door de lage organisatiegraad en de beperkte middelen waren niet veel arbeiders tegen werkloosheid verzekerd. Het aantal bij de vakbeweging aangesloten verzekerden tegen werkloosheid liep van 1921 tot 1925 terug van 380.000 tot 275.000.⁵⁸ In de jaren dertig was tussen de 13.7% en 19.4% van de beroepsbevolking verzekerd tegen werkloosheid.⁵⁹ De uitkeringsduur varieerde van zes tot dertien weken. Het gemiddeld aantal verzekerden liep tot en met 1933 op tot 598.000, daarna trad een daling in van enkele tienduizenden. Naast de vakbondskassen bestond de 'Rijswijkse', een vereniging die niets anders deed dan bij werkloosheid een uitkering aan haar leden verstrekken. Zij vormde een alternatief voor mensen die geen lid wilden of mochten worden van de bestaande vakcentrales.

Binnen het NVV werd ook groot belang gehecht aan de werkloosheidskassen als 'lokmiddel' voor organisatie. In zijn geschiedschrijving van het NVV tot 1930 stelt Oudegeest dat de vakbeweging moet groeien door successen op economisch gebied en door de voordelen die aan de leden geboden kunnen worden. Oudegeest verwijt het NAS slechts een slecht functionerende stakingsmachine te zijn geweest. Ook de propagandavergaderingen van het NAS, waar volgens Oudegeest slechts "de oude frazen over bewustheid der arbeiders en de revolutie werden afgedraaid", moeten het ontgelden. "De vakbeweging moet er op ingericht zijn geld te verdienen voor haar leden. Haar taak is: zaken te doen met de ondernemers of met de wetgeving, ten einde directe voordeelen voor den levenstoestand der arbeiders te bedingen ... Uitkeringskassen zijn echter voor de vakbeweging onmisbaar, niet slechts om de leden te binden, doch vooral ook om de vrouwen te overtuigen van het nut van een geregelde contributiebetaling".⁶⁰ De kasleden van de bonden vormden slechts een beperkte groep binnen het werklozenbestand. Lang niet alle werklozen ontvingen een uitkering. Uit het werkloosheidsonderzoek van het Ministerie van Sociale Zaken (1937) in 29 gemeenten krijgen we een beeld van het aantal mensen dat een uitkering ontving (tabel 3.5). Het valt op hoe weinig werklozen (en dan vooral jongeren en vrouwen) in aanmerking kwamen voor een kasuitkering.⁶¹

Tabel 3.5
Werklozen met en zonder uitkering in percentages, uitgesplitst in mannen en vrouwen en in leeftijd.

kasleden	m.	24-	24+	vr.	24-	24+	tot.	24-	24+
A	8.6	5.8	8.8	4.9	3.0	5.5	8.5	5.7	8.8
B	22.2	33.9	21.2	39.0	63.6	32.7	22.4	34.5	21.0
C	57.3	27.7	59.9	34.7	7.6	41.6	57.2	27.3	59.1
D	11.9	32.6	10.1	21.4	25.8	20.2	11.9	32.5	10.1
niet-kasleden									
C	37.4	14.2	44.6	3.7	0.7	7.4	34.5	11.8	42.7
D	62.6	85.8	55.4	96.3	99.3	92.6	65.5	88.2	57.3
totaal									
A	3.3	1.0	3.8	0.2	0.1	0.5	3.1	0.8	3.7
B	8.5	5.8	9.1	2.0	1.2	2.8	8.1	5.1	8.9
C	45.1	16.6	51.2	5.3	0.9	10.4	42.8	14.1	49.8
D	43.1	76.6	35.9	92.5	97.8	86.3	46.0	80.0	37.6

A= uitkering kas (+toeslag)

B= uitkering kas

C= steun/werkverschaffing

D= geen ondersteuning

Bron:

Werkloosheidsonderzoek in 29 gemeenten op 16 januari 1937, 6-7.

De langdurige werkloosheid leidde tot veel 'uitgetrokken' kasleden die naar de mening van de overheid, als valide werklozen, niet in de armenzorg thuishoorden. Aanvankelijk eerst voor de sigarenmakers, werd vervolgens in de beginjaren twintig een regeling ingesteld voor werklozen in die vakken waar volgens de minister 'algemene crisiswerkloosheid' heerste. De steunregeling, een vervolg op de KNSC-activiteiten, betekende voor de betreffende werkloze een stempelplicht en allerlei andere controles. De steungelden werden gezamenlijk opgebracht door het Rijk en de gemeenten. Naast 'uitgetrokken' kasleden konden ook ongeorganiseerde werklozen aanspraak maken op de steunregeling. Toen de regering Ruijs de Beerenbrouck vanaf 1923, onder invloed van minister van Financiën H. Colijn, een bezuinigingsoperatie op gang bracht (als remedie tegen de crisis) gingen sommige gemeenten de teruggedraaide steun van het Rijk compenseren. Zo ontstond er ook een gemeentelijke steunregeling. De regering trachtte deze te beperken tot de grote steden. Het kabinet maakte zich zorgen over 'beroepswerkloozen' en in veel plaatsen werd de steunregeling weer zo snel mogelijk afgeschaft.

Ook vanuit conservatieve kringen kwam verzet. Werklozenzorg werd daar juist een obstakel geacht bij werkloosheidsbestrijding. De oorzaak van de werkloosheid zouden de hoge lonen zijn en uitkeringen hielden loonsverlaging alleen maar tegen. De rechts-liberale politica E. van Dorp en de voorman uit de katholieke Herstel-beweging Emile Verviers zetten op uitnodiging van de Werkloosheidsraad hun bezwaren nogmaals uiteen. Verviers stelde dat "een leven van materieel genot" voor een minderheid was weggelegd en dat de rest van de bevolking zich niet moest verzetten tegen "kommer en ontbering".⁶²

De regering was met name geïnteresseerd in werkverschaffing als alternatief voor de steunregeling. In het noorden van het land werd de steunregeling compleet afgeschaft en vormde de werkverschaffing een alternatief voor de vroegere armenzorg. Eigen initiatief met betrekking tot verruiming van de werkgelegenheid toonden de diverse regeringen in de jaren twintig niet. Staatsonthouding bleef het parool.

Voor groepen werknemers uit industrietakken waar 'crisiswerkloosheid' optrad, gold vanaf 1931 de rijkssteunregeling uit de jaren twintig weer. Iedereen die niet tot de 'crisiswerklozen' werd gerekend bleef afhankelijk van de gemeentelijke steunregeling. Deze was echter niet overal aanwezig. Uit een SDAP-onderzoek bleek dat op 1 maart 1931 in 92 van de 232 onderzochte gemeenten een steunregeling bestond, zeven maanden later trof men in 82 van de 202 onderzochte gemeenten zo'n regeling aan.⁶³ De rijksregeling voor beroepsgroepen verdween na enige tijd waardoor voor 'uitgetrokken' werklozen slechts de gemeentelijke steunregeling restte.

De steun was er voor valide en 'bonafide' arbeiders beneden de 60 jaar. Thuiswonende jongeren onder de 21 jaar kregen geen steun en ook voor 'jongeren' tussen de 21 en 30 jaar gold de beperking dat men tenminste een jaar zelfstandig moest hebben gewoond en men niet woonachtig was in dezelfde (of aangrenzende) gemeente der ouders. Vrouwen kregen alleen een steunuitkering wanneer ze kostwinster of alleenwonend en ouder dan 25 jaar waren. De steunuitkering varieerde in hoogte. Zo hadden georganiseerden een hogere uitkering dan niet-georganiseerden. Op het platteland was de steun lager dan in de grote steden. Sommige gemeenten hadden zelfs twee tarieven: één voor geschoolde en één voor ongeschoolde gesteunden.⁶⁴ Als aanvulling op de steun fungeerde de werkverschaffing, bedoeld voor kostwinners en kostgangers boven de 21 jaar. Weigerde men te gaan werken in de werkverschaffing dan werd men voor een periode van tien weken uit de steun gezet.

Voor degene die helemaal geen steun ontving was er de armenzorg. In de jaren dertig werd hieraan jaarlijks zo'n 125 miljoen gulden besteed. De overheid nam daarvan 80% voor haar rekening, de kerken en de particuliere liefdadigheid de overige 20%. In november 1931 kwam het Nationaal Crisis Comité (NCC) tot stand onder het kabinet Ruijs de Beerenbrouck. Het

NCC verleende steun aan allen die niet onder de bestaande regelingen vielen en verder gaf het aanvullende steun in natura aan ondersteunden (B-steun) en aan werkverschaffingsarbeiders (C-steun). Het geld werd verkregen uit collectes en overheidssubsidies. De armenzorg had een stigmatiserend karakter. Gegeven goederen werden gewaarmerkt zodat de gesteunde zich blijvend bewust werd van de uitzonderingspositie waarin hij verkeerde.

Toen de crisis in het najaar van 1931 ernstige vormen ging aannemen en Engeland de gouden standaard los liet, stelde de regering Ruijs de Beerenbrouck een bezuinigingscommissie in: de commissie Welter. Zij opperde bezuinigingen ter grote van 102 miljoen, op een totale begroting van 600 miljoen.⁶⁵ De lonen van het overheidspersoneel wilde de commissie met tien procent korten. De steunuitkeringen mochten op het platteland wel wat verbeterd worden, maar de steun in de grote steden zou met zo'n vijftien procent moeten worden teruggebracht. De regering zou de wensen van de commissie maar zeer gedeeltelijk uitvoeren. De steun werd voorlopig ongemoeid gelaten. De bezuinigingsdruk nam echter toe. Allerlei commissies kwamen met alternatieve voorstellen. Uiteindelijk ging het kabinet, van de in 1933 aangetreden Colijn, met de grote steden onderhandelen over de steunuitkeringen en de werkverschaffingslonen. De bezuinigingen werden nu wel doorgedrukt wat leidde tot acties van werklozen in 1934.

Een Interdepartementale commissie inzake werklozensteun werkte de bezuinigingsvoorstellen verder uit. In een nota werd in oktober 1934 de basis gelegd voor verdere steunverlagingen (en indirect loonsverlagingen): "Rechtsgrond voor de werklozensteun is niet de plicht der Overheid om zoveel mogelijk te zorgen dat niemand van honger omkomt (dit is de taak der armbesturen), maar het algemeen belang, dat gelegen is in de instandhouding tijdens de crisis van het productie apparaat". Dat betekende dat "alleen zij worden gesteund, die voor dat productie apparaat waarde bezitten".⁶⁶ De gelijkenis met de argumenten van de staatscommissie van de liberaal Treub uit 1908 zijn treffend: de uitkering wordt verleend om de arbeidskracht in stand te houden.

Een nieuwe periode brak aan toen op 27 september 1936 de regering besloot de Gouden Standaard los te laten. Een verdere steunverlaging werd hierdoor voorkomen. De verkiezingen in 1937 plaatsten de liberalen buiten het kabinet. De RKSP'er C. Romme kwam op Sociale Zaken. Romme wilde de 'lediggang' der werklozen opheffen door de werkverschaffing flink uit te breiden. In circulaire werd gemeentebesturen onder druk gezet om werklozen in nazi-Duitsland te laten werken. Werklozen die weigerden zouden uit de steun en werkverschaffing gezet worden. De SDAP protesteerde in de Kamer omdat de arbeiders hun gezinnen weken moesten verlaten en vanwege het ontbreken van politieke vrijheid in Duitsland. Onder druk van het RKWV versoepelde Romme het beleid enigszins voor gehuwde werklozen, maar de tewerkstelling ging gewoon door. Volgens Th. van Lier, hoofd van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling, konden politieke bezwaren niet bestaan: men ging niet naar Duitsland om politiek te voeren doch om er te werken.⁶⁷ Romme liet de inspecteur van de werkverschaffing, ir. J. Westhoff, een plan opstellen om de Zuiderzee-werken versneld uit te voeren, de droogvallende polders te ontginnen en de overige cultuurgronden beter te gebruiken. De financiële ruimte die Colijn wilde verlenen bleef echter beperkt tot het 'kwartje van Romme' voor sparende werklozen. Romme's departement besteedde grote aandacht aan de tewerkstelling van jeugdige werklozen. Een 'verplichte volksscholing', een equivalent van de Duitse arbeidsdienst, werd voorgesteld.⁶⁸ De katholieken waren echter te zeer bevreesd met de 'verplichte volksscholing' alsnog een door de staat gedictieerd onderwijs te krijgen. Vanuit protestantse zijde werd de 'volksscholing' als een aanslag op het gezin beschouwd. Doordat de jeugdwerkloosheid terugliep, kwam het kabinet niet ten val over deze kwestie. Onenigheid tussen Colijn en de vier katholieke ministers over nieuwe bezuinigingen op de steun betekende echter alsnog het einde van het kabinet Colijn.

In 1939 deden de sociaal-democraten dan eindelijk hun intrede op gouvernementeel terrein. De SDAP'er Van den Tempel kwam op Sociale Zaken. De plannen van Romme tot 'opvoeding' van jeugdige werklozen maakten plaats voor scholingsactiviteiten. De bemiddeling via de arbeidsbeurzen werd sterk bevorderd. Men zag de arbeidsbeurzen als administratieve instellingen waarin de werklozen keurig geordend werden opgenomen.

Het overheidsbeleid met betrekking tot werklozen kenmerkte zich in de twintiger en dertiger jaren door een politiek van staatsonthouding. De werklozenzorg was primair gericht op de instandhouding van de arbeidskracht. De staat trad repressief op tegen werklozenverzet. In de beginjaren dertig verzond de regering diverse circulaire's naar de gemeenten waarin militaire bijstand beloofd werd bij oproer en waarin aangedrongen werd voorzichtig te zijn met het toestaan van demonstraties. Zo mocht de VARA geen radio-verslag maken van de demonstratie tegen het Welter-plan. In Tilburg werd een meeting tegen hetzelfde plan getroffen door een verbod van de burgemeester.⁶⁹ Na de mitterij op de Zeven Provinciën in 1933 kwam er een verbod voor ambtenaren om lid te zijn van links-socialistische, communistische en anarchistische organisaties. Het gezamenlijk stempelen trachtten diverse gemeenten zoveel mogelijk tegen te gaan. Zo werden in Utrecht de stempelokalen gedecentraliseerd. De overheid trad hard op tegen actieve kaders uit de werklozenbeweging. Maatschappelijke Steun hield de uitkering in en de werkloze restte slechts een vernederende steun in natura. Er gold een colportageverbod voor werklozen en hun familieleden tot 18.00 uur. Dit verbod trof niet alleen werklozen die uit waren op bijbaantjes, maar ook actieve kaderleden uit de werklozenbeweging.

Daarnaast was er nog het verplichte stempelen en de werkverschaffing, het verantwoorden van café- of bioscoopbezoek, de huiscontrole door ambtenaren, het bemoeilijken van verhuizing door het weigeren van stempelfaciliteiten, het verplichten van vrouwen en oudere kinderen van mannelijke werklozen om zich te laten inschrijven bij de arbeidsbeurs, het bemoeilijken van het trouwen omdat men daarna niet meteen voor gehuwden-steun in aanmerking kwam en de stempels op de verkregen spullen van het NCC. Terecht merkt De Rooy daarover op: "Vooraf in de tweede helft van de jaren dertig werden werklozen meer en meer beschouwd als mensen, die niet voor zichzelf konden zorgen en geen vaste plaats meer in de samenleving hadden; ze werden langzaam maar zeker verdreven naar de onderste regionen van de samenleving".⁷⁰ Het overheidsbeleid versterkte dit proces, een beleid dat in grote lijnen door alle grote partijen (inclusief de SDAP) onderschreven werd.⁷¹

De SDAP

De SDAP bleef in de jaren twintig op een aantal terreinen trouw aan de socialistische beginselen. Er kwam een rapport over het 'Socialisatievraagstuk' en de partij beleed een sterk antimilitarisme. Wel was de SDAP ertoe overgegaan regeringsdeelname aan een burgerlijk kabinet niet langer uit te sluiten. De partij verloor in de crisisjaren een flink aantal leden. Na de hausse in 1919 (49.176 leden) zakte ze naar 36.580 leden in 1921.⁷² Het terugdraaien van sociale verworvenheden konden de in ledentallen inkrappende SDAP en NVV niet verhinderen. De werkloosheid leidde nauwelijks tot extra aandacht voor de groep werklozen of het moet de door A.B. Kleerekoper geïntroduceerde 'krabbelpenning' voor de werklozen in de Drentse venen zijn geweest. Deze 'socialistische charitas' leidde in 1921 tot een kerstgave bestaande uit brood, dekens en ondergoed. De marxistische opvatting over maatschappelijke ontwikkeling bleef in de partij een aanzienlijke steun behouden. De voortgaande industrialisatie zou de arbeiders naar het socialisme brengen. Het echec van de verkiezingen in 1933 (twee zetels verlies ondanks de grote depressie) droeg bij tot een andere opstelling van de partij waarbij het plansocialisme van Hendrik de Man meer aandacht kreeg.

In 1931 klonk het socialistische principe nog door in een beschouwing van Van den Tempel: "Al weten socialisten, dat radicale, afdoende verbetering eerst te bereiken zal zijn, wanneer, met het groeien van hun macht, principieele veranderingen in de maatschappij kunnen worden doorgevoerd, hun taak, als voorvechter van het proletariaat, is, reeds dadelijk met volle kracht op te komen voor al die maatregelen, welke de economische kracht van het Nederlandsche volk kunnen vergrooten, de werkgelegenheid kunnen verruimen en den nood der werklozen kunnen lenigen".⁷³ Van den Tempel eiste hogere en langerlopende uitkeringen. De werkgevers zouden meer moeten bijdragen en er zou een wettelijke regeling van de werkloosheidsverzekering moeten komen. Verder werd meer financiële hulp van de regering gevraagd ten behoeve van gemeentelijke steunregelingen zodat de werklozen de armenzorg konden ontlopen. In oktober 1931 hield Van den Tempel een interpellatie in de Tweede Kamer. De ingediende moties, omtrent verlenging van de uitkeringsduur, verhoging van de uitkeringen, het opnemen van alle groepen werkloze arbeiders in de steunregeling en een wettelijke regeling van de 40-urige werkweek, werden verworpen.

De SDAP spoorde haar afdelingen en raadsfracties aan op te treden voor plaatselijke steunregelingen en werkverschaffingen. Hierbij werd gebruik gemaakt van adressen aan de gemeenteraad en van demonstraties. Uit een door de SDAP verricht onderzoek bleek dat in 70 gemeenten de georganiseerde en ongeorganiseerde werklozen nog steeds aangewezen waren op de armenzorg.⁷⁴

In 1932 gingen er geruchten over een op handen zijnde steunverlaging. Het partijbestuur zag zich toen genoodzaakt tot een defensieve strategie. De discussies liepen fel op. J. Mathijssen en partijsecretaris C. Woudenberg stelden voor om niet aan de verlaging (op gemeentelijk niveau) mee te werken en om de SDAP-wethouders te laten aftreden. De rest van het partijbestuur zag niets in deze non-coöperatie strategie. Fractie leider J.W. Albarda waarschuwde voor chaos. Besloten werd om demonstraties en protestvergaderingen tegen de steunverlaging te houden. Zo demonstreerden er in Amsterdam en Den Haag 25.000 mensen, in Utrecht 5000. In juni 1932 hield Kupers, sinds 1928 ook voorzitter van het NVV, namens de SDAP in de Tweede Kamer een interpellatie. Naast verzet tegen de mogelijke verlagingen van de steunuitkeringen en werkverschaffingslonen, stelde hij opnieuw enkele offensieve eisen: ondersteuning voor jongeren, werkverruiming te betalen uit belastingopbrengsten van de rijken, het opnemen van bouwvakkers in de steunregeling en meer subsidie van het Rijk voor de gemeentelijke werklozenkassen. Alle moties werden weer verworpen, de linkse oppositie kreeg alleen steun van de katholieke werknemersvertegenwoordigers C. Kuiper en A. van der Meijs. De regering deelde mee dat het niet in de bedoeling lag de steunnormen over de gehele linie te verlagen. Kupers claimde dit als een overwinning voor de SDAP. Kenmerkend voor het SDAP-optreden was de parlementaire instelling. De demonstraties en meetings waren vooral bedoeld ter ondersteuning van het werk van de fractie. De partij werd gemobiliseerd maar niet de werklozen en de kiezers.

Toen de SDAP in 1931, samen met het NVV, een crisisbureau had opgezet, bestond nog de illusie om in de crisisperiode een bres te kunnen slaan in het confessionele kiezerskorps. De daarop volgende staten- en gemeenteraadsverkiezingen verliepen voor de SDAP echter teleurstellend. De werklozen leken ontoegankelijk voor de partij. De kamerverkiezingen van 1933 bevestigden dit beeld. De SDAP behaalde slechts 21.5% van de stemmen (tegen 23.9% in 1929). In 1937 steeg dit percentage slechts tot 21.9%.⁷⁵ Het ledental van de SDAP bleef tijdens de crisisjaren stijgen, hoewel de groei na 1931 sterk verminderde en vanaf 1933 was er nog slechts sprake van een lichte vooruitgang.

Op een vergadering van het partijbestuur op 7 mei 1932 sprak Albarda over de werklozen als "een groot gevaar voor onze Partij". De sociaal-democraten gaven binnenskamers te kennen

dat zij de steunregeling, in vergelijking met de omringende landen, nog niet zo slecht vonden.⁷⁶ De SDAP stond huiverig tegenover het inschrijven van werklozen als partijlid. Bij het 40-jarig jubileum (1934) werd aan deze groep geen speciale aandacht besteed tijdens de ledenwerfacties. De partijsecretaris zei: "Dit zou geen versterking, vooral van het moreel van de Partij, ten gevolge hebben. Daarnaast waren er ook nog allerlei andere gevaren, die aan het toelaten van werklozen voor de Partij verbonden zijn".⁷⁷ Welke dat waren werd niet duidelijk. Voorheen mochten werklozen kosteloos lid blijven van de partij maar ook dat veranderde: er kwam een contributieregeling voor werklozen.

De SDAP bleef een partij van vooral geschoolde werkende arbeiders. De strategie om de meerderheid van het proletariaat voor zich te winnen leed schipbreuk. De aanhang van de partij bleef onder de 25% van het kiezerskorps. De economische crisis had de werklozen niet naar de partij gebracht. Het aan de macht komen van A. Hitler in Duitsland werd in de SDAP mede gezien als resultaat van het uitblijven van een antwoord van de Duitse zusterpartij op de depressie.

De SDAP legde steeds meer nadruk op een planmatige aanpak van de crisis. De crisis zou niet bestreden moeten worden door bezuinigingen op de uitkeringen maar door een krachtige impuls aan het bedrijfsleven. Op het Paascongres in 1934 werd groen licht gegeven voor het opstellen van een Plan van de Arbeid. Analoot hieraan verscheen in 1936 een herzien rapport van SDAP en NVV waarin een sterk gecentraliseerd en districtsgewijs opgebouwd stelsel van vakbedrijfsverenigingen werd voorgesteld. Dit zou overkoepeld moeten worden door een verzekeringsraad met verordende bevoegdheden, samengesteld uit vertegenwoordigers van overheid, werkgevers en werknemers. Het stelsel leek een aanzet om een compromis te zoeken tussen de plan-opvattingen en de corporatistische ideeën binnen confessionele kringen. Parlementair en buitenparlementair werd gekoerst op samenwerking met de confessionele arbeidersbeweging om zo binnen het systeem verbeteringen te kunnen aanbrengen. Jacob van der Wijk, redacteur van *De Sociaal-Democraat*, was een van de weinige marxisten binnen de partij die openlijk kritiek uitte op het Plan. Volgens hem was het Plan het resultaat van de al te overheersende wens van de SDAP om voor burgerlijke partijen aanvaardbaar te worden. Het Plan was echter zeker meer, het zou nieuwe kiezers moeten trekken. Daarnaast verleende het aan het partijkader nieuw enthousiasme en hoop op een betere toekomst. Door het Plan konden sinds lange tijd weer met succes massademonstraties georganiseerd worden om de socialistische eisen kracht bij te zetten. In die zin bracht het juist een verwijdering tot stand tussen de SDAP en de beoogde coalitiepartners.⁷⁸ Daarentegen steunden de communisten gedeelten van het Plan, maar daar was de leiding van de SDAP allerminst gelukkig mee.

De SDAP wilde voorkomen dat de door de crisis apathisch geworden of geradicaliseerde arbeiders in de invloedssfeer van communisme of fascisme terecht zouden komen. Zo bracht de verkiezingsnederlaag van 1933 enige partijbestuurders ertoe om te pleiten voor meer contact tussen de partij en de werklozen en om de werklozen hun aandeel te geven in het herstel van de partij. Al spoedig daarna werden er vanuit het NVV werklozenorganisaties opgezet (in navolging van de WSC's). In een eerder stadium was dit nog volstrekt afgewezen en had men volstaan met het uitgeven van op werklozen gerichte propagandablaadjes zoals *De Waarheid* en *Crisis* waarin, naast de uiteenzetting van sociaal-democratische ideeën, vooral de communistische activiteiten onder werklozen werden veroordeeld. Het eerste nummer van *Crisis* opende met de mededeling dat "ons blad zich (zal) keeren tegen al degenen, die trachten de werklozen voor hun doeleinden te misbruiken en hen, daardoor gedreven, tegen de moderne vakbeweging en de SDAP ophitsen".⁷⁹ Het blad werd verspreid in buurten met veel werklozen en in de werkverschaffing. Men preee de werklozenzorg zoals die uitgevoerd werd door NVV en SDAP en men noemde voorbeelden van "onverantwoordelijk" optreden van communisten. Ook het

'vliegend blad voor werklozen' *De Waarheid* bevatte voornamelijk aanvallen op de CPH.

Van het organiseren van eigen activiteiten voor werklozen was nog geen sprake. Door alleen te hameren op behaalde resultaten in de gemeentelijke steunregelingen en door propaganda met *De Waarheid* en *Crisis* kon niet verhinderd worden dat een deel van de werklozen aansluiting zocht bij communistische werklozenorganisaties. Het belangenbehartigingsaspect werd toen meer op de voorgrond geschoven en binnen het NVV ontstonden de eerste werklozenorganisaties. De SDAP richtte daarop ook haar aandacht. Alleen in Amsterdam en in het 'donkere zuiden' werd aandacht gegeven aan niet in NVV-verband georganiseerde werklozen. In het zuiden om propagandistische redenen en in Amsterdam om de CPH op dat terrein niet geheel vrij spel te laten. Het Amsterdamse beleid werd, hoewel er in de verbondsbestuursvergadering van het NVV kritiek op werd uitgeoefend, oogluikend toegestaan.

Het NVV

Het NVV ging zich in de jaren twintig politieker en anti-kapitalistischer opstellen. De voortgaande industrialisatie en rationalisatie leken perspectieven te bieden voor de totstandkoming van een grote socialistische arbeidersbeweging. Op politiek gebied waren de tekenen ook gunstig: sterk gestegen ledentallen van NVV en SDAP na de oorlog en, als gevolg van revolutiedreiging, versnelde sociale wetgeving. De relatie met de SDAP werd aangehaald en in 1928 kwam een Algemene Raad van NVV en SDAP tot stand. Voorstellen van NVV-voorzitter Stenhuis om te komen tot een Nederlandse 'Labourparty' kregen nauwelijks steun, het NVV nam in 1929 wel een nieuw beginselprogramma aan dat een verwijzing naar een socialistisch produktiestelsel bevatte.

De hoge werkloosheid in de jaren 1921-1923 had echter ook het pragmatisme binnen het NVV bevorderd. De sociale wetgeving was teruggedraaid en het ledental van het NVV gekelderd van 248.000 in 1920 naar 180.000 in 1924.⁸⁰ Stakingen tegen loonsverlagingen (metaal en Twentse textiel) gingen verloren. In de Nederlandsche Werkloosheidsraad vroeg het Verbond in november 1920 om een crisisregeling voor 'uitgetrokken' leden en om werkverruiming.⁸¹ Tijdens een op 31 oktober 1921 georganiseerd werkloosheidscongres eiste het NVV van de gemeenten productief werk voor werklozen. In 1925 koos de vakcentrale voor een 'welvaartspolitiek', een overheidsbeleid gericht op het bevorderen van de werkgelegenheid. Maar de conservatieve regering Ruijs de Beerenbrouck had daar geen oren naar.

In de beginjaren dertig startten SDAP en NVV een crisisbureau. Het bureau coördineerde acties van partij en vakbeweging tegen mogelijke bezuinigingen op de steunuitkeringen. Het NVV sprak zich op haar crisiscongres uit voor een betere werkloosheidsverzekering, aandacht voor jeugdige werklozen en een planmatige aanpak van de economie. Er werd voor maar zonder de werklozen opgetreden. De gedachte binnen het NVV was dat de belangen van werklozen gekoppeld waren aan die van de werkenden en dat daarvoor een onverdeelde vakbeweging nodig was.

Onder externe druk, met name de activiteiten van de WSC's, verliet men in 1933 noodgedwongen dit standpunt. NVV-bestuurder Henk Lindeman werd aangezocht om moderne werklozenorganisaties op te zetten die, blijkens een verklaring van Lindeman op de hoofdbesturenvergadering van 21 maart 1935, weinig succes hadden. De werkloze kon voor tien cent per week lid worden als hij beloofde, na het aanvaarden van werk, zich in te schrijven als NVV-lid. Het NVV ging het blad *Werklozenzorg* uitgeven en startte in 1936 met een eigen Werkloosheidsdienst die plaatselijke activiteiten coördineerde en diverse conferenties belegde met kaderleden in het Troelstra-oord. De moderne werklozenorganisaties bleven plaatselijke initiatieven van Bestuurdersbonden. In 1935 waren er 49 verenigingen met 2600 leden. De werklozenverenigin-

gen hadden slechts 100 nieuwe leden voor het NVV kunnen inschrijven.

Reeds in 1934 had het NVV aan minister van Sociale Zaken J. Slotemaker de Bruïne gevraagd om over eigen stempelfaciliteiten te mogen beschikken en een eigen klachtenbehandeling te kunnen voeren. De overheid experimenteerde er succesvol mee in Haarlem en Utrecht, zodat uitbreiding van de proef naar andere gemeenten plaatsvond. Voor de werklozen werd het zo aantrekkelijker om lid te worden van een NVV-werklozenorganisatie: bij de stempellokalen van de vakbond zaten bestuurders van de eigen organisatie, die vaak veel soepeler waren dan de ambtenaren van de Maatschappelijke Steun. Het ledental van de NVV-werklozenverenigingen groeide als gevolg van deze faciliteiten gestaag. Op 1 januari 1937 waren er 10.382 leden verdeeld over 101 verenigingen. De oplage van *Werklozenzorg* steeg tot 12.600.⁸² Ook niet-socialistische verenigingen en onder communistische invloed staande werklozenorganisaties (in Amsterdam bijvoorbeeld Eendracht Maakt Macht, EMM) sloten zich aan. Een landelijk bestuur kwam er niet, de organisaties bleven autonoom en vestigden zich ook in kleinere plaatsen. Zelfs in het katholieke Noord-Brabant en Limburg bestonden in 1935 al zestien organisaties met 350 leden.⁸³ In *Werklozenzorg* werd de oprichting bekendgemaakt van 116 plaatselijke organisaties.⁸⁴ Opvallend is het grote aandeel daarin van Gelderse, Brabantse en Limburgse afdelingen (respectievelijk 22, 19 en 13). De aan het NVV gelieerde werklozenorganisaties ontleenden hun kracht vooral aan het feit dat het NVV voor de overheid een aanvaardbare onderhandelingspartner was geworden. In het najaar van 1937 waren er van de 100 bestaande werklozenorganisaties al 30 door de gemeentebesturen erkend en hadden daardoor eigen stempelfaciliteiten verkregen.

De werklozenorganisaties zouden het voorportaal moeten zijn voor de vakbeweging. Voor 'arbeidsongeschikte' of 'arbeidsschuwe' werklozen was geen plaats. Oudegeest wees in 1932 nog op het gevaar van de (ongeorganiseerde) massa der werklozen: "Het leger der werklozen blijft een voortdurend gevaar, niet slechts voor den levensstandaard der arbeiders, doch ook voor de normale morele en politieke ontwikkeling van ons geheele land" en "De werkloze, de man in de volle kracht zijns levens, wiens spieren zich spannen en wiens lichaam bereid is te werken, wiens geheele constitutie vraagt om bezigheid, deze man is een onvolwaardige gedurende den tijd, dat hij geen werk kan vinden".⁸⁵

Tijdens de hoofdbesturenvergadering van 3 november 1933 pleitte tweede-voorzitter F. van de Walle ervoor dat de vakbonden hun reglementen zodanig zouden aanpassen dat werklozen zonder problemen konden toetreden en langdurig werklozen niet afgevoerd werden omdat "wij er zorg voor te dragen (hebben), dat de werklozen niet van onze medestanders onze tegenstanders worden".⁸⁶ De aanwezige vakbonden opperden echter dat zij verantwoordelijk waren om met de beperkte middelen van de kassen uitkeringen te doen aan de leden. Zij vreesden een chaos wanneer langdurige en ongeschoolde werklozen van de kassen een duiventil zouden maken. Daarom drong ook de Dienst der werkloosheidsverzekering en arbeidsbemiddeling bij het NVV aan om langdurig werklozen te schrappen als kaslid. De bonden stonden niet bepaald te juichen voor het NVV-plan om werklozenorganisaties op te richten. De materiële belangenbehartiging (via de kassen) kwam in conflict met de meer ideologische opstelling van de beweging (optreden voor alle categorieën werklozen).

De ideologische drijfveer had echter ook enkele pragmatische elementen: de agitatie van de WSC's, het electorale verlies van de SDAP en, niet in de laatste plaats, de daling van het ledental van het NVV. In de periode 1933-1938 verloren alle vakcentrales leden. In percentages waren er echter opvallende verschillen. Het ledenbestand van het CNV daalde slechts met 5.9%, dat van het neutrale NVC met 9.3% en dat van het RKWV met 12.5%. De socialistische en syndicalistische vakcentrales leden de grootste verliezen: het NVV verloor 15.7%, het NSV 33.8% en het NAS 49.6% van de leden.⁸⁷ Vooral onder het overheidspersoneel raakten de linkse

vakcentrales veel leden kwijt vanwege het ambtenarenverbod. In de beginjaren van de crisis oefenden de bonden dankzij de gevulde kassen grote aantrekkingskracht uit op werklozen. De vakbondsafdelingen groeiden tussen 1929 en 1935 het hardst in gemeenten waar het verschil tussen de steunuitkering van een ongeorganiseerde en een 'uitgetrokken' kaslid het grootst was.⁸⁸

Het NVV liet zich zeker niet verleiden tot louter agitatie via werklozenorganisaties. Veeleer trachtte men door overleg met overheid en confessionele vakcentrales tot verbetering te komen in de sociale wetgeving. NVV-voorzitter Kupers zei het op het werkloosheidscongres in 1934 nog eens heel duidelijk: "Het NVV denkt er niet aan om een eenheidsfront te vormen met linkse groepen. Dit zou onze positie verzwakken. Wij streven naar verbinding met de christelijke en katholieke vakbeweging, gaan deze met ons samen, dan staan wij sterk tegenover de regering, gelukt dit niet, dan voeren wij onze actie, gelijk in Twente van anderen op".⁸⁹ Kupers doelde op het petitionnement tegen de steunverlaging in Twente. Een enkele keer werd gezamenlijk actie ondernomen met de confessionele vakbeweging zoals bij het verzoek aan de minister om steun voor de bouwvakarbeiders die niet onder de crisissteunregeling vielen. Meestal moest het NVV zijn eigen weg gaan, vaak door middel van demonstratieve congressen. Overleg bleef echter voorop staan. Van de Walle zei het reeds in 1931 aldus: "Zoolang wij door redelijk overleg met de diverse overheidsinstanties behoorlijke regelingen voor de werkloze arbeiders tot stand kunnen brengen, achten wij straatdemonstraties onnoodig. Maar bovenal, wij laten ons het werk, dat wij sedert een aantal jaren hebben verricht, niet door anderen uit handen nemen! Wij zullen zelf leiding blijven geven en de richting aanwijzen, waarlangs onze actie zich bewegen moet".⁹⁰

Communistische en syndicalistische werklozenorganisaties

In 1922 en 1923 verscheen het NAS-blad *De Werkloosheid*. Dit periodiek trachtte de strijd van de werklozen te steunen via plaatselijke Werklozen Agitatie Comité's (WAC's). De WAC's bestonden niet alleen uit werkloze NAS-leden maar ook uit anders- en niet-georganiseerden. Er waren afdelingen in ongeveer 20 steden (met name in Noord- en Zuid-Holland).⁹¹ De WAC's eisten productief werk tegen loon of een uitkering die gelijk was aan het volle loon. Op het werklozencongres van het NAS op 29 oktober 1922 kwamen er nog twee eisen bij: handhaving of doorvoering van de achturedag en geen loonsverlaging. Ook het NAS werd blijkbaar door de recessie in de verdediging gedwongen. Op 25 december 1922 organiseerden NAS en WAC een landelijk demonstratief congres tegen de werkloosheid. Met gepaste trots werd deze gebeurtenis "onze roode kerstdag" genoemd. Het jaar daarop pleitte het NAS voor een premievrije werklozenverzekering. De meeste NAS-federaties hadden de kassen afgeschaft omdat deze het strijddarakter van de vakbeweging zouden aantasten. De leden liepen echter over naar het NVV en op straffe van ondergang moesten enkele federaties jaren later weer tot heroprichting van de kassen overgaan.

De CPH had zich volledig achter de werklozenorganisaties opgesteld. In 1922 zei CPH-leider Wijnkoop in de Amsterdamse gemeenteraad: "Als politieke partij vinden de communisten het hun plicht, te bevorderen, dat dergelijke comité's (WAC's, AvdO) opgericht worden".⁹² De WAC's trokken vooral ongeorganiseerde werklozen aan en lieten zich niets gelegen liggen aan de medewerking van het NAS aan de werkverschaffing. Conflicten bleven niet uit. Het voorstel van de Roode Vakverenigings Internationale (RVI) om de mini-bondjes binnen het NAS op te heffen leidde tot onvrede binnen NAS-gelederen. De vakbondspolitieke opstelling van de CPH, die haar leden opriep zowel binnen NAS en NVV te werken, deed de relatie evenmin goed. In de periode 1925-1927 was er korte tijd een hernieuwde toenadering tussen NAS en CPH, toen de CPH-leiding (Wijnkoop) werd afgezet. De nieuwe communistische leiders (CPH-

Amstel) en het NAS vonden elkaar in een Landelijke Werklozen Organisatie. Maar toen het NAS in 1927 brak met de RVI was de scheiding in de gelederen weer een feit. De controverses met de CPH leidden ertoe dat een aantal NAS-communisten (waaronder NAS-voorzitter Henk Sneevliet) de CPH de rug toekeerde. Anderzijds verlieten vele partijcommunisten het NAS.

De hechte samenwerking tussen CPH en NAS in de periode 1920-1923 had binnen het NAS geleid tot een afsplitsing: het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond (NSV). Een poging van het NAS en het NSV een 'Landelijk comité ter behartiging van de belangen der werklozen' op te zetten had weinig succes.⁹³ De minachting, vanuit een anarcho-syndicalistisch perspectief, voor sociale wetgeving verhinderde echter zelfs het uitgesproken anti-parlementaire NSV niet een eigen werklozenkas te stichten (die staatssubsidie ontving!) om de werfkracht van de vakbond te behouden.⁹⁴

Niet alleen de verstoorde relatie met de CPH leidde het NAS weg van de WAC's maar ook de opstelling van het WAC ten opzichte van de werkverschaffing. Principieel verzette het NAS zich niet tegen de werkverschaffing. Men stelde zich op het standpunt dat het beter was om binnen de werkverschaffing te trachten verbeteringen af te dwingen waarbij men de middelen van het WAC verwierp: "De denkende arbeider begrijpt de ongunstige positie, waarin tewerkgestelden bij werkverschaffingen verkeerden, als zij van het stakingswapen gebruik maken. Hij geeft er zich rekenschap van, dat het normale verloop van zo'n conflict is, dat de autoriteiten dankbaar gebruik maken van de gelegenheid om zich te ontslaan van de verplichting uit de publieke middelen steun uit te keeren ... Juist om die reden willen wij voorkomen, dat nederlagen in partiele conflicten bij de werkverschaffing den wil tot verzet breken".⁹⁵

Het verpauperde volksdeel dat werkte in de venen en in de werkverschaffingen in Friesland en Drente bestond overwegend uit ongeorganiseerde arbeiders. In 1925 waren zo'n 20.000 veenarbeiders, waaronder duizenden werkverschaffingsarbeiders, zonder de steun van het NVV in staking gegaan. Met politiegeweld en een samenscholingsverbod werd de staking door de autoriteiten gebroken. Henriëtte Roland Holst schreef: "tenslotte maakte de ellende de opstandige scharen murw en het hongerloon der ongelukkige veenarbeiders werd opnieuw verlaagd ... door de bourgeoisie weggetrapt als 'economisch-overtolligen', zonken deze ongelukkigen, waar de vak-organisatie nooit blijvend vat op kreeg, jaar op jaar met hun kinderen al dieper weg in lichamelijk-geestelijke ontaarding".⁹⁶

De autoriteiten trachtten vooral preventief op te treden tegen ongeregelde heden in de werkverschaffingen. Zo zond de gemeente Amsterdam in 1928 geen mensen meer naar de werkverschaffing die verdacht werden lid te zijn van het WAC en evenmin mensen die al lange tijd in de steun liepen. Zij zouden de mentaliteit van de overige arbeiders alleen maar kunnen afbreken. Toch bleven de 'celvormers' van het WAC actief in de werkverschaffingskampen. Zij poogden ontevredenheid in stakingsacties om te zetten waarbij regelmatig de richtlijnen van de vakcentrales opzij werden geschoven. De vakorganisaties trokken daarop hun handen af van de ongeorganiseerden en het overheidsoptreden werd strenger. Pothuis van het NVV stelde zelfs voor om georganiseerden en ongeorganiseerden in aparte kampen te laten werken. W. Detiger, het hoofd van de Amsterdamse arbeidsbeurs, wilde de WAC-aanhangers niet ongemoeid in de steun laten zitten, dit zou hen slechts misplaatst zelfvertrouwen geven.⁹⁷ Stakers werden uit de werkverschaffingskampen verwijderd. Voor gemeentelijke steun kwamen zij daarna ook niet meer in aanmerking. Er braken demonstraties uit in Amsterdam, de thuishaven van de meeste stakers. De woede van de uitgesloten richtte zich vooral tegen NAS-bestuurder C. Kitsz. Zijn positieve houding (en die van het NAS in het algemeen) tegenover de werkverschaffing werd in het WAC niet gewaardeerd. En inderdaad was er wel degelijk aanleiding tot onvrede: het harde optreden van ploegbazen, onduidelijkheid over de tarieven, de voedselsituatie, de aanwezigheid van ongedierte in de kampen etc.

Het werklozenverzet in de jaren twintig, geconcentreerd in de werkverschaffing, ging steeds meer een CPH-stempel dragen. De WAC's werden door de communisten als revolutionaire voorhoede van de massa der werklozen beschouwd. Deze voorhoedepretentie sprak al uit de berichtgeving in een WAC-periodiek van 1919: "Liever een klein aantal werkelijke leden, dan duizenden die alleen in onze boeken staan".⁹⁸ Iedere werkloze die achttien jaar of ouder was en bereid was tien cent contributie per week te betalen kon lid worden. De WAC's richtten zich behalve op de werkverschaffing ook tegen de ontsporingen van het bureaucratische apparaat dat belast was met de uitvoering van de steunregeling. Het WAC zette bij iedere afdeling van de Maatschappelijke Steun een 'kleine commissie' op die klachten verzamelde, en verbetering daarvan bepleitte bij de gemeentelijke overheid.

Activisten in de WAC's werden gezien als een gevaar voor de samenleving en dienovereenkomstig behandeld. Een voorbeeld hiervan was Nic. Twint die binnen het WAC een centrale rol speelde in de klachtencommissies bij de Maatschappelijke Steun. Hij werd in 1929 uit de steun gezet. De argumentatie hiervoor luidde: "Het is de Commissie tot steunverlening aan Crisiswerklozen bekend, dat belanghebbende aan den propagandistischen arbeid voor het Werklozen Agitatie Comité zeer veel tijd besteedt en het vermoeden bestaat, dat hij hiervoor betaling geniet ... Daarenboven is zijn optreden ten opzichte van onze werkverschaffingen van dien aard, dat mede daardoor allerlei moeilijkheden ontstaan en het is volgens de Commissie niet toelaatbaar om door het bestendigen van den steun die actie in de hand te werken".⁹⁹

De staat onderhandelde met de vakbeweging over werkloosheidskassen, plaatselijke steunregelingen en werkverschaffing, de WAC's werden uitgesloten en repressief bestreden. In de woorden van Stuurman: "De keerzijde van de 'erkenning' van de georganiseerde arbeidersklasse door de staat is de catalogisering en bestrijding van 'afwijkend gedrag'. Tegenover de moderne arbeider komt de 'ongedisciplineerde' te staan ...".¹⁰⁰

In februari 1929 vond er, onder auspiciën van de CPH-Amstel, een landelijke bundeling plaats van de WAC's.¹⁰¹ Het WAC werd onderdeel van de tactiek van de Roode Vakbewegings Oppositie (RVO). De RVO's waren een instrument van de Comintern om tegelijkertijd binnen en buiten de 'reformistische' bonden te werken om zo druk uit te oefenen op de leiding van de vakbonden maar ook om zelfstandig actie te kunnen voeren, al ging die actie lijnrecht in tegen de officiële vakbondspolitiek. De toenemende rationalisering, mechanisering en werkloosheid versterkten de gedachten binnen de Comintern op een nabije revolutionaire situatie. Het CPH-congres van 1930 trok de RVO-politiek door naar de werklozenbeweging. Het congres sprak zich uit voor de vorming van werklozencomité's waarin werkenden en werklozen gezamenlijk eisen zouden formuleren, waarmee de WAC's nieuw leven werden ingeblazen. De eisen radicaliseerden: het werklozencongres van de RVO in 1931 wilde de steunnormen met 50% verhogen.¹⁰² De RVO leek steeds meer een aparte vakcentrale met eigen congressen en een eigen blad (*De Roode Vaan*). Het RVO-optreden leidde tot roeyementen van RVO-aanhangers uit de bestaande vakcentrales. Niet alleen in het NVV, maar ook in het NAS werden RVO'ers nauwlettend in de gaten gehouden. De organisatie van werklozen door communisten vloeyde logisch voort uit de RVO-politiek: het radicaliseren van de meest door het systeem getroffen arbeiders. Bovendien waren veel RVO/CPH leden, evenals communisten in andere landen, zelf werkloos.¹⁰³ Vanuit het vijfde wereldcongres van de RVI werd opgeroepen om de werklozen te organiseren: "De werklozen moeten tot de actiefste strijders in het strijdfront worden. Wanneer wij hen niet tot bewuste strijders maken, dan worden zij door de sociaal-fascisten tot onderkruipers gemaakt".¹⁰⁴ Om weerstand te bieden tegen de toenemende crisis eiste men arbeidstijdverkortung en een verplichte werklozenverzekering op kosten van overheid en ondernemers ter hoogte van het volle loon. Dergelijke radicale eisen waren bedoeld om de arbeiders

bewust te maken van de tekortkomingen van 'reformistische' eisen.

Daarnaast trad de RVO, met het toenemen van het aantal werklozen, ook op voor directe belangenbehartiging. De werklozenorganisaties moesten volgens een RVI-resolutie uit 1931 meer de nadruk leggen op adviescommissies, zodat de "algemeene principiele leuzen" verbonden werden met "de dagelijksche eischen". Er werd bemiddeld bij steunconflicten en het optreden van steunambtenaren werd aan de kaak gesteld. De vorming en uitbouw van WAC's aan de stempellokalen kwam centraal te staan.

In 1932 maakten de WAC's plaats voor Werklozen Strijd Comité's (WSC's), die meer actiecomité's van de werklozen zelf werden. Naast het materiële resultaat stond bewustwording van werklozen en werkenden eveneens hoog in het vaandel: "want de actie van het WSC heeft, naast de strijd voor het onmiddellijk gestelde doel, ook daarnaast een groote waarde als middel om duidelijk voor de geheele arbeidersklasse te stellen wie de vijanden zijn van de werklozen, om de breede lagen van de arbeiders, ook in de bedrijven, wakker te schudden en in beweging te brengen".¹⁰⁵ Naast collectieve actie besteedden de WSC's ook aandacht aan individuele problemen van de werkloze: "Voor alles wat hem kwelt, voor al zijn nooden en zorgen moet de werkloze bij zijn WerklozenStrijdcomité terecht kunnen. In alle kwesties, die zijn steun, woningbouw, belasting ed. betreffen moet hij bij de adviescommissies van het WSC, raad en hulp vinden".¹⁰⁶ De derde pijler van de WSC-activiteiten bestond uit het verzorgen van 'ontspanning'. Bij sommige stempellokalen werden eigen ontspanningsgelegenheden ingericht waar tevens de mogelijkheid tot discussie bestond (op straat kon de overheid samscholingen verbieden).

De agitatie van de WSC's concentreerde zich bij de stempellokalen voor de ongeorganiseerden. Een stempelstaking van de WSC's (tegen het feit dat ongeorganiseerden tweemaal per dag moesten stempelen) werd in 1931 verloren. De Maatschappelijke Steun hield gewoon de steunuitkering in. Omdat vele (jongere) werklozen geen steun ontvingen en dus niet rondom het stempellokaal waren te vinden, zetten de WSC's buurtcomité's op die colporterend door de wijken trokken. De agitatie in de werkverschaffing, al aanwezig in de jaren twintig, werd doorgezet. De straatbetoging bleef een belangrijk actiemiddel. Men organiseerde hongermarsen en de 'Roode Dinsdag' (het proletarische antwoord op Prinsjesdag). Daarnaast waren WSC's actief om bij de openbare verkoop van het have en goed van, door de crisis gevelde, kleine boeren en winkeliers de prijs laag te houden. Bij stakingen trachtten WSC's geld of produkten in te zamelen bij diezelfde boeren en winkeliers om zo de solidariteit tussen middenstand en arbeidersklasse te verstevigen.¹⁰⁷

De WSC's gingen door hun nadruk op het plaatselijk advieswerk vrij autonoom functioneren. Als overkoepelend orgaan bestond het Landelijk WSC dat tot taak had de verbinding met het gehele land te onderhouden en landelijke acties voor te bereiden en te organiseren. De werkloze Jan Dieters kreeg in 1932 de leiding over het Landelijke WSC en kwam ook in het partijbestuur van de CPH. Verder maakten Simon Korper en de CPH-raadsleden Guus Huizinga en Klaas Beers deel uit van de leiding.¹⁰⁸ Huizinga was de man van de propaganda, hij sprak op manifestaties en liep bij demonstraties voorop. Beers coördineerde het advieswerk van de WSC's en behandelde in de raad alle steunkwesties. Het Landelijk WSC bleef voornamelijk een Amsterdamse aangelegenheid. Er bestonden in de hoofdstad twaalf buurt-WSC's met een geschatte aanhang van 3000 werklozen (ongeveer 8% van het totaal aantal werklozen).¹⁰⁹ De invloed van de WSC's ging die van de CPH aanmerkelijk te boven. Hoewel CPH-kaders een stevige greep op de beweging hadden vormden de CPH-leden altijd een minderheid van de WSC-leden.¹¹⁰ Zo telde het Tilburgse WSC in 1935, naar eigen opgaaf, 170 leden; de CPH-afdeling bestond in die tijd slechts uit zo'n 25 leden.¹¹¹

De internationale communistische beweging werd na de machtsovername door Hitler (en het

uitblijven van de revolutie) gedwongen tot een koerswijziging. Het afschilderen van de sociaal-democratie als sociaal-fascistisch werd gestaakt en een eenheidsfront-politiek kwam er voor in de plaats. Sectorische organisaties zoals de RVO werden op aandringen van de Comintern overall opgeheven. Nadat de RVO in 1936 ontbonden was, adviseerde het Landelijk WSC zijn afdelingen aansluiting bij het NVV.¹¹²

Dit was gemakkelijker gezegd dan gedaan. Het NVV stond uiterst wantrouwig tegenover de communisten. Belangstelling toonde het NVV wel voor de Amsterdamse werklozenorganisatie EMM. Deze telde op 1 januari 1937 4000 leden, zes afdelingslokalen met inboedel en een goed kader. Het was daarmee de grootste werklozenorganisatie in Nederland geworden.¹¹³ De Amsterdamse Bestuurdersbond (ABB) wilde EMM alleen als lid aannemen wanneer een ABB-bestuurder zitting zou krijgen in het EMM-bestuur en aldus geschiedde. De NVV'er Adri de Ruijter werd voorzitter van EMM. De aansluiting van EMM bij het NVV had wel tot gevolg dat de EMM'er Schaesberg in 1937 de eerste vrijgestelde binnen de werklozenbeweging kon worden.¹¹⁴ Beducht voor communistische invloed wilde het NVV later ook een clausule in de EMM-statuten laten opnemen waardoor communistische leden geroyeerd konden worden. De ledenvergaderingen van EMM verwierpen deze clausule met vrijwel algemene stemmen. Daarop royeerde de ABB EMM in april 1939 als lid. Nadat SDAP en NVV het Plan van de Arbeid hadden laten vallen, voelden zij wellicht ook minder behoefte aan de propagandistische acties van EMM daarvoor. EMM was bovendien teruggezaakt naar 2000 leden omdat de stempelfaciliteiten alsmaar op zich lieten wachten. Daarnaast was er ook binnen de WSC's twijfel over aansluiting bij de eens verguisde werklozenorganisaties van het NVV. De CPH constateerde in ieder geval binnen de verenigingen van werklozen 'sectariërs' en 'trotskisten' die door hun optreden de werklozen aan het fascisme zouden uitleveren.¹¹⁵

Inmiddels had de regering het plan-Westhoff ontwikkeld dat leek op een soort arbeidsdienst met verlaagde lonen op het niveau van de werkverschaffing. Het NVV sprak zich met de nodige reserves uit voor het plan (en liet daarmee het Plan van de Arbeid definitief vallen). Op 4 oktober 1939 kwam uit de oude WSC's een 'Landelijke Bond van Werkverschaffings-arbeiders' voort. De bond had in meer dan 40 plaatsen, merendeels CPN-bolwerken, een afdeling.¹¹⁶ Het grote aantal afdelingen wijst er mogelijk op dat in 1939 nog vele actieve communisten werkloos waren.

Het NAS had in de jaren dertig relatief veel werklozen onder haar leden. De indruk bestond dat in de crisisjaren ongeveer de helft van de leden werkloos was.¹¹⁷ In het voorjaar van 1930 werd gestart met een Algemene Werklozen Bond (AWB). De oprichters van de AWB wilden hiermee een daad stellen tegen "lauwheid" en "onverschilligheid" onder de werklozen en de invloed breken "van NAS-vijandige propaganda onder de werklozen".¹¹⁸ Het leek erop dat de AWB vooral een poging was om tegenwicht te bieden aan de communistische agitatie onder werklozen. Van de oprichting van afdelingen buiten Amsterdam kwam niet veel terecht. Teleurgesteld verlieten AWB-kaders de organisatie en sloten zich aan bij het WAC. Het NAS-bestuur ging toen zelf initiatieven ontplooiën, hetgeen leidde tot problemen met de eigen achterban. Zo zag de grootste aangesloten organisatie, die van de bouwvakkers, niets in het oprichten van een afzonderlijke werklozenorganisatie. Het bestuur zette echter door en organiseerde van november 1930 tot januari 1931 in het land diverse openbare vergaderingen voor werklozen. Tijdens het werklozencongres van het NAS, gehouden op 1 februari 1931, werd de oprichting aangekondigd van een Landelijk Werklozen Comité (LWC) en een periodiek *De Werkloosheid*, die korte tijd een oplage, naar eigen opgave, van 8000 exemplaren bezat. De belangrijkste eis was een premievrije werkloosheidsverzekering. Maar met het oprichten van afdelingen wilde het maar niet vlotten. Eind 1932 moest de uitgave van *De Werkloosheid* gestaakt worden.

Pas in de periode 1935-1937 trachtte het NAS weer om werklozen binnen de eigen gelederen te organiseren. In een aantal plaatsen kwam nu een organisatie van de grond.¹¹⁹ Alleen in Rotterdam bereikte deze enige omvang. De plaatselijke AWB organiseerde daar, onder leiding van Ab Menist, 2000 werklozen en beschikte over eigen adviesbureau's en een eigen krant *Recht voor Allen*. Menist genoot samen met Gerrit van Burink grote populariteit onder de Rotterdamse werklozen. Beiden vertegenwoordigden de Revolutionaire Socialistische Partij (RSP) van Sneevliet in de gemeenteraad.

Het NAS slaagde er niet in om werklozen massaal te mobiliseren. De radicale werklozen voelden zich meer aangetrokken tot de WSC's die door hechte organisatie en een tomeloze inzet van de kaderleden soms zichtbare resultaten wisten te behalen. De NAS-strategie werd daarom noodgedwongen verlegd van de straat naar het parlement (sic). In adressen aan gemeenteraden en Tweede Kamer vroeg het NAS aandacht voor de positie van de werklozen. Maar juist op dit terrein was het NVV, met veel meer leden, afdelingen, bezoldigde bestuurders en politieke contacten (SDAP), geschikter om resultaten te behalen. Het NAS werd zodoende vermalen tussen NVV en CPH.

Anarchisten

Een zeer kleine groep, voornamelijk bestaande uit anarchisten, zag in de werklozen het potentieel voor een nieuwe sociale beweging die de plaats van de 'verburgerlijkte' arbeidersklasse kon innemen. De groep anarchisten publiceerde vooral in het jeugdblad *De Moker* en ook in *Alarm* vinden we hun opvattingen terug.

De *Moker* verscheen van 1924 tot 1928 en had een oplage van 4000 tot 5000 exemplaren. Rondom het blad schaarden zich zo'n 500 jongeren uit de arbeidersklasse. De groep bestond voornamelijk uit mannen met een meer dan gemiddelde begaafdheid en een grote dosis energie en zelfdiscipline om zichzelf te scholen. Als men al werkte dan was dat in een beroep waarin een grote mate van zelfstandigheid en bewegingsvrijheid voorkwam. Hun radicale oppositie ('weigering van loonarbeid') kwam het meest pregnant tot uitdrukking in de brochure van Herman Schuurman *Werken is misdaad*, een extreme uitwerking van Paul Lafargue's *Le droit à la paresse*. Lafargue's aanklacht tegen het arbeidsethos was in 1916 in het Nederlands vertaald. Schuurman schreef: "Alle werk is misdadig. Het werken is meehelpen aan winsten maken en uitbuiten ... Werken is levensvernietigend". Daarmee doelde hij op werken in en voor een kapitalistische maatschappij. Want na de revolutie zou iedereen scheppend bezig zijn: "Dan zal ieder mens uit innerlijke aandrang schepper zijn en alleen het schone en het goede, dat is het noodzakelijke, zal hij voortbrengen".¹²⁰ Medestanders werden opgeroepen om in het productieproces sabotage te plegen (wat in de praktijk niet gebeurde) of om zich aan de arbeid te onttrekken. Dit laatste deed de groep rond *De Moker*. Men leefde van 'uit eten gaan', door te stelen of door een vrouw voor zich te laten werken. Enkelen woonden samen in een woonschuit en leefden van wat de akkers boden. Er werd veel gestudeerd en tijd geïnvesteerd in de kunstbeoefening. De afkeer van de staat ging zover dat men niet enkel de belasting maar ook de steunuitkering weigerde. De angst om kuddedier te zijn was groot, de groep bleef daarom ook buiten de partijen en vakbonden staan. Anarchistische arbeiders moesten niet veel hebben van de ideeën van de jonge groep anarchisten. De veenarbeider Harmen van Houten verhaalt in zijn levensherinneringen over de komst van jonge stadse anarchisten naar Drenthe. Ze mochten aan tafel aanschuiven, maar dat ze daarna de borden stukgoiden en de stoelen van de ouders innamen werd niet gewaardeerd. Hun stelling 'werken is misdaad' stuitte zo mogelijk nog op groter onbegrip: "Werken misdaad? ... Wij werkten, wij moesten werken om te eten en dat hadden we gedaan vanaf ons tiende jaar".¹²¹

In het blad *Alarm* bestreed Jo de Haas de politiek van het NAS en van de WAC's in de jaren 1920-1925. Met name de leuze "productief werk of vol loon" moest het ontgelden. Zo'n eis stellen in een kapitalistische maatschappij betekende, in de visie van De Haas, loonslavernij en werken voor het militaire apparaat: "en waar de vakorganisaties de arbeiders in loondienst jagen, omdat loonslavernij de voedingsbodem der vakorganisaties is, aldus de loonslavernij beschermende en bestendigende, daar zullen wij als revolutionaire anti-militaristen, begrijpende dat de oorsprong der oorlogen is gelegen in den loonarbeid, deze absoluut hebben af te wijzen".¹²² De onteigening van de bourgeoisie moest juist worden voorbereid door de arbeiders te leren geen eerbied meer te tonen voor de privaat-eigendom: men moest nemen naar behoefte.

Piet Kooijman zou deze anarchistische traditie in de jaren dertig verder uitdragen. Hij behoorde tot een groep die opnieuw het blad *Alarm* uitgaf waarin werd opgeroepen om de magazijnen en warenhuizen leeg te halen. Alleen de onteigening van de bezitters zou een einde maken aan de crisis.¹²³ 'Neem en eet' vormde het hoofdthema van het Landelijk Verbond van Alarmisten. Volgens Kooijman hadden bourgeoisie en werkenden belang bij het bestendigen van de kapitalistische ordening en zou de revolutie alleen van de 'gedeklasseerden' te verwachten zijn. Hij zag in de werklozen een potentieel voor een nieuwe sociale beweging. Het pogen om de 'gedeklasseerden' te 'herklasseren' (via het Plan van de Arbeid) was in Kooijman's ogen een reactionaire eis. De ideeën tegen de loonarbeid ondervonden in de twintiger jaren relatief meer steun dan in de jaren dertig. De anarchisten hadden namelijk geen antwoord op de massale, en door de arbeidersklasse als ongewenst beschouwde, werkloosheid in die jaren.

De confessionele arbeidersbeweging

De Rooms Katholieke vakbeweging maakte tijdens en vooral na de Eerste Wereldoorlog een stormachtige groei door. Zij verenigde niet alleen alles wat voor recht en orde en tegen de Troelstra-'revolutie' was, maar ook degenen die via de katholieke maatschappijleer (van het solidarisme) het economische en sociale leven wilden ordenen. Het Paasmanifest van 1919 voor een RK-bedrijfsradenstelsel was daar de meest optimistische uiting van. Met de katholieke Aalberse als minister leek het tij voor het opzetten van een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en sociale wetgeving gunstig. De door hem geïnitieerde wetgeving zou echter onder druk van de economische recessie moeten wijken. De katholieke werkgevers negeerden de oproepen van Veraart om te komen tot bedrijfsraden. De teleurstelling bij de katholieke vakbeweging was groot en weerspiegelde zich in een sterk afkalvend ledenbestand in de eerste helft van de jaren twintig. Groeide het aantal leden van het RK-Vakbureau van 1914 tot 1921 fors (van 29.048 naar 146.030), daarna zette een daling in naar 90.475 in 1926.¹²⁴

De katholieke vakbeweging was opgebouwd via een structuur van diocesane bonden (georganiseerd per bisdom en gericht op sociaal-culturele en religieuze vorming) en vakbonden (landelijk georganiseerd en gericht op materiële belangen). In 1925 werden beide structuren overkoepeld door het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond (RKWV) en in 1926 door een gezamenlijk blad, *Leering en Leiding*. De stands- en vakorganisaties bleven echter bestaan. Het RKWV had lessen getrokken uit de crisisjaren en de opstelling van de werkgevers. In zijn beginselverklaring verwierp het RKWV het winststreven van het kapitalisme en werd de waardigheid van de arbeider in het productieproces voorop gesteld. Het RKWV wilde dit realiseren door medezeggenschap te eisen.¹²⁵ Het katholieke ideaal van corporatisme zou er niet komen dan na strijd van de katholieke arbeiders. In 1927 verscheen *Om Waarheid en Recht*, een frontale aanval van het RKWV op de slechte arbeidsvoorwaarden bij katholieke ondernemingen in het zuiden.

Ook in de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) kon de klassenvrede niet altijd bewaard

blijven. Als reactie op het vooruitstrevend sociaal beleid van Aalberse trad een conservatieve vleugel, met onder andere Verviers, uit de partij. Aan de andere zijde werd in 1922 de RK Volkspartij (RKVP) opgericht die steunde op katholieke arbeiders en in 1925 een zetel verwierf in de Tweede Kamer. De RKVP streefde onder leiding van de Tilburger Pius Arts naar betere sociale wetgeving, produktieve werkverschaffing en pacifisme. Veraart richtte in 1924 binnen de RKSP het St. Michaëlsverbond op ter ondersteuning van ideeën over publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. RKVP en St. Michaëlsverbond bepleitten samenwerking met de SDAP. Veraart kwam in 1925 als RKSP'er in de Kamer samen met de werkgeversleider L. Kortenhorst. Het RKWV kreeg geïnstitutionaliseerde plaatsen in de RKSP-fractie.

De dubbele structuur van de katholieke vakbeweging kwam ook tot uitdrukking in de manier waarop in de jaren dertig naar werklozen en de crisis werd gekeken. De standsorganisaties en de geestelijkheid beschouwden de economische crisis als een symptoom van een geestelijke en godsdienstige crisis, een 'morele' crisis. De Nijmeegse hoogleraar theologie J. Kors waarschuwde op de sociale studiedagen te Rolduc voor afbraak van de organische gemeenschap door organisaties van belangengroepen die geboren waren "uit de ratio, van het redenerende, calculeerende verstand".¹²⁶ Niet over de materiële verslechtingen voor de werklozen maakte men zich in eerste instantie zorgen, maar over de sociale betekenis van arbeid en de ontkenning die optrad door het verdwijnen van die arbeid. In *Leering en Leiding* schreef H. (Henri) Hermans, de grote man van de R.K. standsorganisaties, AvdO) dat het zedelijke leed van de werkloosheid niet opgeheven werd door een uitkering uit de werklozenkas. Maar omdat vele werklozen verstoken waren van een uitkering was er naast zedelijke ellende ook sprake van honger en gebrek: "Van dezen toestand profiteert het communisme. Zooals insecten op een rottend lijk aanvliegen, zoo snellen de communisten naar de door de werkloosheid ziek geworden deelen der maatschappij".¹²⁷ De werkloosheid zou de mens van de natuur, van zijn gemeenschapsgevoel scheiden, schreef Louis Knuvelder in hetzelfde blad.¹²⁸ Knuvelder zou zijn ideeën verder uiteenzetten in de katholiek-fascistische beweging Zwart Front, waarin de afspiegeling van de crisis als resultaat van het Verlichtingsdenken een gewillig oor vond.

Omdat de economische crisis vooral als een zedelijke crisis werd beschouwd, nam de immateriële werklozenzorg een belangrijke plaats in binnen de RK-vakbeweging. In 1932 kwam er een Werkloosheidsdienst tot stand met enige tientallen districts- en plaatselijke commissies. *Het Verbondsblad*, orgaan van het RKWV, startte een speciale rubriek over werklozenzorg. Ook kwam er in 1933 een jeugdwerkloosheidsdienst die leer- en werkkampen organiseerde, evenals een rijwielfederaat naar Rome. Daarnaast waren er werklozenretraites met cursussen, koffie, gebak en kerstcadeau's. Godsdienstige en zedelijke vorming stond voorop. Van scholing of herscholing was nauwelijks sprake.¹²⁹ Het episcopaat predikte in de beginjaren van de crisis vooral boetvaardigheid en liefdadigheid. De regering Ruijs de Beerenbrouck vatte het plan op om een nationale biddag te houden tegen de werkloosheid. De werklozen werden niet apart georganiseerd maar doorgestuurd naar de standsorganisaties om 'morele ontaarding' te voorkomen. Werkloosheid zou, volgens een RKWV-pamflet, bestreden moeten worden omdat ze demoraliseerde, verwarring stichtte en onnatuurlijk was "zolang de ons door God ingeschapen natuur ons zegt, dat ledigheid een vloek is".¹³⁰

De encycliek *Quadragesimo Anno* uit 1931 gaf de ijveraars voor corporatisme binnen de katholieke beweging weer hoop. Paus Pius XI pleitte hierin voor verzoening van kapitaal en arbeid door samenwerking in bedrijfs- en beroepsschappen. De encycliek werd dankbaar aangegrepen en door het RKWV uitgewerkt in de actie 'Naar een nieuwe gemeenschap'. Gemakkelijk ging dat niet, de actie startte pas in 1938, zeven jaren na de encycliek. Het RKWV verkeerde lange tijd in een netelige positie omdat de RKSP het Colijn-beleid mee uitvoerde. Pas toen dit beleid overboord werd gegooid kon de actie de bisschoppelijke goedkeu-

ring verkrijgen. Het corporatisme sprak ook vele jonge katholieken aan. In verschillende literaire bladen werd hun mening vertolkt. Gerard Knuvelde verweet de fractievoorzitter van de RKSP, Nolens, dat deze in een debat in de Tweede Kamer de schijn op zich geladen had de RKSP te laten fungeren als "tochtscherm voor het kapitalisme".¹³¹ De RKSP-fractie toonde uiterlijk de verdeeldheid in het katholieke kamp. Bij alle belangrijke sociaal-economische kwesties waren er twee sprekers: Kortenhorst (van de RK-werkgevers) en A.C. De Bruijn (van het RKWV). Maar niet alle oppositie bleef binnen partij en vakbeweging. Een aantal jonge katholieken verenigde zich in fascistische organisaties en aan de andere zijde verscheen de Katholiek-Democratische Partij (KDP).

De KDP kwam voort uit de RK Volkspartij. Na een fusie met de Katholiek-Democratische Bond van Veraart ontstond in 1933 de KDP. De partij had haar leden vooral in Noord- en Zuid Holland maar haar kiezers in de districten Tilburg, Maastricht en Twente.¹³² De aanhang bestond voor een belangrijk gedeelte uit katholieke textielarbeiders. De democratische corporatistische ideeën van de KDP waren gekoppeld aan het streven naar verbetering van sociale wetgeving (onder andere te financieren door progressieve inkomstenbelasting).

Via de KDP werden RK-werklozen bij elkaar gebracht. Een vergadering van RK-werklozen uit verschillende vakken, bijeen op 6 en 15 november 1934 te Amsterdam, besloot een motie te zenden aan het RKWV. In die motie drongen zij erop aan het RKWV te democratiseren om zo een meer strijd bare organisatie te verkrijgen.¹³³ Gevolg was dat de KDP-leden uit het RKWV werden geweerd. Twee jaar later schreven 245 werklozen van het RKWV-Haarlem een open brief aan de leiding: "Aan mooie woorden ... hebben wij niets. Wij eisen daden gebaseerd op christelijke naastenliefde, anders zullen de RK arbeiders genoodzaakt zijn het buiten het verbondsbestuur om te doen".¹³⁴ Enigszins verontrust deed het RKWV een circulaire uitgaan naar de plaatselijke werkliedenverenigingen en volksbonden: "Het is ons gebleken, dat in enkele van onze plaatselijke werkliedenverenigingen (volksbonden) wederom pogingen in het werk worden gesteld om te komen tot oprichting van een z.g. werklozenorganisatie. We houden ons er van overtuigd, dat deze pogingen gedaan worden met de beste bedoelingen. Wij merken u echter op, dat een aparte organisatie voor onze RK Werklozen geheel en al overbodig mag heten". Er werd gememoreerd aan het besluit om werklozen in standsorganisaties op te nemen. "Wij adviseren u daarom zo krachtig mogelijk geen aparte werklozenorganisaties op te richten, maar de betrokken katholieke werkloze arbeiders als gewone leden van de standsorganisatie aan te nemen."¹³⁵

Het RKWV werd door de strijdbaarheid van sommige leden en oppositionele katholieke organisaties, meer dan het CNV, gedwongen stappen te zetten op het pad van de werklozenstrijd. Het RKWV wenste in toenemende mate een actief ingrijpen in de crisis (beperking arbeidskrachten, verdeling van werkgelegenheid en een politiek van openbare werken). De Colijn-politiek van 'pappen en nathouden' werd door het RKWV afgewezen en de druk op de RKSP werd groter.

Het protestantse kamp steunde het beleid van Colijn zonder al te veel protesten. Enkel de radicale Christelijk-Democratische Unie (CDU) van H. van Houten stelde in het parlement de noodzaak van sociale hervormingen aan de orde. Van Houten kwam uit de Bond van Landpachters, die opkwam voor de belangen van de kleine boeren, welke door de crisis in de problemen waren geraakt. Zijn Christelijke Bond voor Staatspensionering kreeg in het noorden van het land duizenden leden. De CDU vergaarde vooral stemmen van protestantse kiezers in de arme gebieden van Friesland en Groningen. Evenals bij de KDP, was er bij de CDU een incongruentie tussen kader en kiezers. Leden van de CDU bevonden zich vooral in de midden-groepen, de kiezers waren de arme pachtersboeren. De ARP, het CNV en de Gereformeerde

Kerken bestreden de CDU fel. Net als de KDP maakte de CDU namelijk inbreuk op de verzuiling.¹³⁶

Het grote verschil tussen het katholieke en protestantse kamp was gelegen in de opstelling van de vakcentrales. Het RKWV moest weliswaar niets hebben van de KDP maar ging zich in toenemende mate zelf verzetten tegen het Colijn-beleid. Het CNV bleef dat beleid echter in grote lijnen trouw en deed zeker geen pogingen om werklozen tegen de politiek van Colijn te mobiliseren.

Fascistische agitatie onder werklozen

Niet alle, in de gevestigde partijen en vakbonden teleurgestelde, werklozen waren toegankelijk voor de werklozenagitatie van communisten en syndicalisten. Allereerst won de apathie het van de actiebereidheid, ten tweede bleven georganiseerde werklozen trouw aan hun vakbonden en tenslotte was er voor een aantal werklozen wel behoefte aan daden maar niet onder de noemer van het socialisme. De (vermeende) anti-religieuze opstelling van het Nederlandse socialisme maakte het moeilijk voor SDAP, NVV, NAS en CPH katholieken te organiseren. Daarnaast was er wel degelijk ook in katholieke kringen verzet tegen triomfalistisch vlagvertoon en zelfvoldaanheid van de clerus en de RKSP. Jonge katholieken zouden de sociaal-corporatistische ordening, gepropageerd in encyclieken, ombuigen naar een politiek (fascistisch) corporatisme.

De eerste fascistische stromingen in Nederland kwamen in de beginjaren twintig van de grond, in een periode dus van snel stijgende werkloosheid en discussie over sociale wetgeving. Het blad *Katholieke Staatkunde* van Verviers nam duidelijk stelling tegen sociale wetgeving. Met verwijzing naar *Rerum Novarum* werd staatsabsolutisme (waaronder men ook sociale wetgeving vatte) resoluut afgewezen. Een politieke organisatie was de groep rondom het blad nog niet. Dat werd in 1923 wel het Verbond van Actualisten (VVA). Men trachtte in deze club van H. Sinclair de Rochemont en A. Haighton enige invloed op de arbeiders te krijgen. De bestuursleden waren daar zelf, gezien hun afkomst uit de Herstel-beweging en burgerwachten, niet geschikt voor. Contacten werden gelegd met de anarchist L. Coremans die in Rotterdam de Rapaillepartij had opgezet. De relatie werd snel bekoeld toen Coremans niet bereid bleek om als ronselaar van stakingsbrekers op te treden tijdens een conflict bij Werkspoor. De ronselaarsactie bezorgde het VVA geen sympathie in arbeiderskringen maar wel bij het blad *Opbouwende Staatkunde* (voortzetting van *Katholieke Staatkunde*). Toch werd in 1924 een Nationale Arbeiders Organisatie door het VVA in het leven geroepen met een eigen orgaan, *De Bezem*. Meer dan een proefnummer zou er niet van verschijnen. De VVA bleef een onbeduidend groepje, bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1925 behaalde zij slechts 0.07% van de stemmen.¹³⁷

In 1927 trachtte de Amsterdamse volksjongen Jan Baars het 'petjesfascisme' leven in te blazen. Hij kwam met een nieuw blad, ook weer *De Bezem* genaamd. Baars richtte zich op in het socialisme teleurgestelde arbeiders. *De Bezem* had een speciale rubriek voor werklozen. Het blad werd verkocht bij de stempellokalen wat weer leidde tot diverse confrontaties met de communisten.¹³⁸ Baars trachtte in 1929 een fascistische imitatie te maken van de communistische WAC's: Plaatselijk Agitatie Comité *De Bezem* te Amsterdam. Hij richtte zich tot de wethouder om de 'wantoestanden' van de Maatschappelijke Steun aan te kaarten. Een onderhoud vond evenwel nooit plaats. Wel werd Baars uit de steun gezet.¹³⁹ *De Bezem* werd later het orgaan van de Algemene Nederlandse Fascisten Bond (ANFB). In een speciaal werklozennummer van dit fascistische weekblad werden de werklozendemonstraties afgedaan als pogingen van de CPH om de buitenlandse politiek van de Sowjet-Unie te steunen. Een

'edeler' doel hield men de werklozen voor: "Gij werklozen zoudt echter kunnen zijn, de bewuste voorhoede der strijders voor een nieuwe maatschappelijke orde, die wel verwezenlijkt kan worden en die alle garanties biedt voor een welvarender wereld".¹⁴⁰ Gepleit werd voor de 'moderne gildenstaat' waarin buitenlandse arbeiders niet tewerkgesteld werden ten koste van Nederlandse werklozen.

Meerdere fascisten bespeelden dit thema. G. Larsen van Neerland pleitte voor een comité van actie tegen buitenlandse arbeidskrachten: "weg met alle Argentijnsche, Duitsche en Hongaarsche bands, weg met alle Duitsche portiers, Fransche koks en Oostenrijksche dienstmeisjes, weg met alle buitenlandsche arbeiders, die het onze landgenooten onmogelijk maken een eerlijk stuk brood te verdienen".¹⁴¹ De bestrijding van de werkloosheid werd verbonden met nationalisme en vreemdelingenhaat. De fascisten waren heftige tegenstanders van een emigratiepolitiek als bijdrage tot oplossing van de werkloosheid. Het zou afbreuk doen aan de volkskracht van de natie. Beperking van het aantal arbeidskrachten wilde men bewerkstelligen door een verbod op vrouwenarbeid, daarin had men raakvlakken met de katholieke ideologie.

Fascistische werklozenorganisaties van enige importantie zijn er in Nederland ook in de jaren dertig niet geweest. Een onbeduidende Nationale Werklozen Partij bleek onder invloed te staan van fascistten. De voorzitter van die partij, Piet Merkelijn uit Amsterdam, bleek tegelijkertijd kandidaat voor het Verbond van Nationaal Herstel.¹⁴² In 1936 probeerde een 'Nationale Werklozenbeweging' stempelfaciliteiten te krijgen in Amsterdam. Toen bleek dat deze beweging uit fascistische kringen kwam, wees Maatschappelijke Steun dit verzoek af.

De pogingen van sommige fascistische partijtjes (De Bezem, Zwart Front) om een 'petjesfascisme' te creëren verliepen weinig succesvol. Enerzijds was er de anti-arbeiders houding van een groot aantal leiders uit die bewegingen en anderzijds konden deze bewegingen, waarvan vooral Zwart Front uitgesproken katholiek was, geen voet aan de grond krijgen in de verzuilde Nederlandse maatschappij. Toen de ANFB in het najaar van 1933 een poging deed om arbeiders te werven in Noord-Brabant, kwam het RKWV daartegen meteen in actie. De vakcentrale waarschuwde de arbeiders via pamfletten voor de "heidensche staatsaanbidding van het fascisme".¹⁴³ Het katholiek-fascisme zou tijdens de crisisjaren slechts incidenteel en regionaal steun krijgen van katholieke arbeiders.

De grootste fascistische partij, de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), behaalde haar verkiezingswinst in de jaren dertig vooral in rijke gemeenten met een laag werkloosheidspercentage.¹⁴⁴ Haar ideologie sloot volstrekt niet aan bij de problemen waarmee de werklozen kampten. In haar programma sprak de NSB zich uit voor een corporatieve ordening. Om tot een optimale economische produktiviteit te komen wilde men een stakingsverbod. In de geordende samenleving zouden, door de oprichting van de beroepsstanden, de vrije vakverenigingen overbodig worden.¹⁴⁵ De ideologie kenmerkte zich door een afkeer van urbanisatie en mechanisatie. Autarkie en terugkeer naar de landbouw (waar het 'gezonde' volksdeel werkzaam was) stonden voorop. De fascistische propaganda richtte zich dan ook meer op de boeren als slachtoffers van de crisis dan op de werklozen uit de industriële bedrijfstakken.

Noten

1. Roland Holst van der Schalk, *Kapitaal en arbeid in Nederland*, deel 1, 60.
2. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw (1813-1870)*, 189.

3. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland*, 12-14 en Giele, Het ontstaan van de typografen-vakorganisatie in Nederland (1837-1869), 6.
4. Hudig, *De vakbeweging in Nederland 1866-1878*, 1.
5. Giele, Het ontstaan van de typografen-vakorganisatie in Nederland (1837-1869), 21.
6. Idem, 39.
7. Hudig, *De vakbeweging in Nederland 1866-1878*, 14.
8. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland*, 83-84.
9. Idem, 258.
10. Harmsen, De vroegste geschiedschrijving van de Nederlandse arbeidersbeweging (1875-1905), 16.
11. Giele, Socialisme en vakbeweging, 46.
12. Van Praag, Het politieke debat over armoede en geboortebeperving in het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (1879-1882), 68.
13. Rüter, *Historische studies over mens en samenleving*, 143.
14. Idem, 140.
15. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, 18.
16. Giele, Socialisme en vakbeweging, 77.
17. Van Horssen, Rietveld, De Sociaal Democratische Bond, 24, 31, 51.
18. Frieswijk, *Om en beter bestaan*, 218.
19. Giele, Arbeidersbestaan, 51.
20. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding*, deel 1, 198.
21. Idem, 149-150.
22. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging (1894)*, 351, 407.
23. Rüter, *Historische studies over mens en samenleving*, 154.
24. De Jong, *Van christen tot anarchist en ander werk van F. Domela Nieuwenhuis*, 30.
25. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding*, deel 1, 198.
26. Idem, 199.
27. Rüter, *Historische studies over mens en samenleving*, 159.
28. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding*, deel 1, 310.
29. Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900*, 145-147.
30. De Jong, *Van christen tot anarchist en ander werk van F. Domela Nieuwenhuis*, 58.
31. Domela Nieuwenhuis, *Een vijf-en-twintigjarige veldtocht tegen het kapitalisme*, 249.
32. Dodo, Sociale verzekering, geciteerd in Vrooland, Sociale verzekering in Nederland, fijn is anders, 15.
33. Raaijmakers, *Verzekering tegen werkloosheid*, 82.
34. Raaijmakers, *Staat en armenzorg*, 100.
35. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland*, deel 1, 150.
36. Roland Holst van der Schalk, *Kapitaal en arbeid in Nederland*, deel 2, 52.
37. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 17.
38. Idem, 17, 57.
39. Sannes, Het Ontwerp-Ziekteverzekeringswet, 1907, 815.
40. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP*, 483.
41. Idem, 488.
42. Berger, *Van armenzorg tot werklozenzorg*, 35.
43. Archief NAS, nr.448, brochure 'Geschiedenis werkloosheidsverzekering' (17 mei 1928), 8-9.
44. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 22.
45. Ibidem.
46. Wittert van Hoogland, *De parlementaire geschiedenis der sociale verzekering 1890-1940*, deel 1, 253.
47. Zie hiervoor Harmsen, Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*.
48. Zie Roes, *Katholieke Arbeidersbeweging*, 44.
49. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969*, 55.
50. Vos, Over permanente werkloosheid, 362.
51. *Tijdschrift van den Nederlandschen Werkloosheidsraad*, 1935, 22.
52. De cijfers waren onderling niet altijd vergelijkbaar omdat volgens het CBS de vakbonden soms onvolledige opgaven deden van werkloze leden die nog geen of niet meer recht op een uitkering hadden.

53. Geschiedenis werkloosheidsverzekering, 8-9.
54. Windmuller, De Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, deel 1, 64.
55. Hueting, De Jong Edz., Neij, *Naar groter eenheid*, 68.
56. Rogier, *Katholieke herleving*, 565.
57. Boogman e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland*, 433.
58. Berger, *Van armenzorg tot werklozenzorg*, 129.
59. Goudriaan, *Geeft ons Nederlanders toch werk*, 26.
60. Oudegeest, *De Geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland*, deel 2, 12-13.
61. Het beeld is overigens wel enigszins vertekend doordat Amsterdam een van de onderzochte gemeenten was. Het aantal niet-ondersteunden is sterk door die stad beïnvloed. Het aantal niet-ondersteunden (vanaf 24 jaar) bedroeg in Amsterdam 44.7% tegen 26.6% voor de overige gemeenten. Ook telde Amsterdam aanzienlijk meer 'niet-kasleden' dan andere plaatsen. Zie *Werkloosheidsonderzoek in 29 gemeenten op 16 januari 1937*, 2, 8-9.
62. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 32.
63. Archief SDAP, nr. 1930.
64. Van Hoeven, Schouten, *De steunverlening aan werkloze arbeiders*, 96-97.
65. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 78.
66. Idem, 147.
67. Sijes, *De arbeidsinzet*, 39.
68. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 187.
69. Van Pelt, Herinneringen uit Brabant van een socialist en vakbondsman, 215.
70. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 222.
71. Idem, 223.
72. Van Hulst, Pleysier, Scheffer, *Het roode vaandel volgen wij*, 90.
73. Van den Tempel, *De geesel van dezen tijd*, 7-8.
74. Archief SDAP, nr. 677, Circulaire SDAP aan afdelingen en raadsfracties, 5 februari 1931.
75. Van Oenen (red.), *Staat en klassen in het interbellum*, 609.
76. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 75, 221.
77. Idem, 124.
78. Knegtmans, *Socialisme en democratie*, 177.
79. *Crisis*, 1 februari 1932.
80. Harmsen, Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*, 152.
81. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland*, deel 2, 189-190.
82. *Werklozenzorg*, nr.36, juni 1937.
83. *Werklozenzorg*, nr.7, december 1935.
84. De oprichting werd vermeld van werklozenorganisaties in de volgende plaatsen: Rotterdam, Amersfoort, Maastricht, Sliedrecht, Utrecht, Zwolle, Amsterdam, Apeldoorn, Amstelveen, Diemen, Doetinchem, Dordrecht, Ede, Enkhuizen, Epe, Gouda, Groningen, Den Haag, Haarlem, Helmond, Hengelo, Hilversum, Kampen, Lichtenvoorde, Maassluis, Meppel, Mierlo, Neede, Nijkerk, Oudenbosch, Purmerend, Steenwijk, Twello-Voorst, Varsseveld, Winterswijk, Woerden, 's-Heerenberg, Veenendaal, Nistelrode, Oisterwijk, Rijswijk, Berghem, Zelhem, Boxtel, Broek in Waterland, Harderwijk, Venlo, Eijgelshoven, Gemert, Schijndel, Vught, Uden, Nieuwenhagen, Waubach, Eindhoven, Zaandam, Winschoten, Arnhem, Middelburg, Princenhage, Makkum, Lobith, Bergen op Zoom, Grave, Nijmegen, Vlaardingen, Zandvoort, Amstenrade, Geffen, Gendringen, Deventer, Delfzijl, Terschelling, Gorssel, Beverwijk, Brummen, Edam, Raamsdonkveer, Doorn, Diepenveen, Aalten, Almelo, Drachten, Drunen, Hoensbroek, Kerkrade, Lith, Markelo, Weert, Ammerstol, Delft, Driebergen, Heerlen, Krommenie, Loosdrecht, Roermond, Tegelen, Zierikzee, Zwartsluis, Leiden, Schoorl, Den Helder, Beerta, Alkmaar, Bussum, Bilthoven, IJmuiden, Enschede, Geleen, Laren, Medemblik, Noordwijk, Oostzaan, Soest, Warnsveld en Velp.
85. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland*, deel 2, 187, 181.
86. Archief NVV, Notulen hoofdbesturenvergadering, 3 november 1933.
87. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Overzicht van den omvang der vakbeweging 1939*.
88. Nijhof, Schrage, Van bondslokaal tot steunloket, 270-272.
89. Geciteerd in *NAS-verslag over het tijdvak 1 januari 1934 tot 1 juli 1937*, 11.
90. *Verslag demonstratief congres van het NVV inzake de werklozenzorg*, 46.

91. In *De Werkloosheid* werd melding gemaakt van de volgende WAC-afdelingen: Amersfoort, Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Gouda, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, Hilversum, Leiden, Rotterdam, Schiedam, Souburg, Utrecht, Vlissingen en Zaandam.
92. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 61.
93. *De Werkloosheid*, uitgave van het comité ter behartiging van de belangen der werklozen, uitgave NAS/NSV, 1928, nrs. 2, 3.
94. Bultsma, Van der Tuin, *Het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond 1923-1940*, 125.
95. *NAS-verslag over het tijdvak 1 april 1928 tot 1 juli 1931*, 123.
96. Roland Holst van der Schalk, *Kapitaal en Arbeid in Nederland*, deel 2, 233-234.
97. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 56.
98. Studiezaalmap Werklozen Agitatie/Strijd Comité's, *De Werkloze Arbeider*, jrg.2, 26 april 1919.
99. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 62-63.
100. Stuurman, *De labyrinthische staat*, 74.
101. Het LWAC had afdelingen in Amsterdam, Delft, Den Haag, Haarlem, Leiden, Rotterdam en Schiedam, vergelijk Pelt, *Eendracht Maakt Macht*, 59.
102. Pelt, *Die Erwerbslosenbewegung zwischen R.G.I. und I.G.B.*, 3.
103. In Engeland waar in 1932 60% van de leden van de CPGB werkloos was (Michielsen, *Geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging*, deel III, 117), was de CPGB oprichter van de grootste Britse werklozenbeweging, de National Unemployed Workers Movement (NUWM). De NUWM zou in ledental nooit boven de 10% van het totaal aantal werklozen uitkomen en bleef in politiek en sociaal opzicht geïsoleerd van de vakbeweging. Hannington, *Unemployed Struggles 1919-1936*, 323 en Ginzburg, *Class, Capital and Social Policy*, 66. Ook de Duitse KPD was een partij van werklozen. Van de 360.000 leden (december 1932) waren er slechts 40.000 werkzaam in de bedrijven, Michielsen, *Geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging*, deel III, 62. Door de politiek van de Duitse vakbeweging (eigen kassen en, met succes, pleiten voor uitbreiding van de werkloosheidsverzekering) kwam de werklozenbeweging op de achtergrond, Niess, *Geschichte der Arbeitslosigkeit*, 71.
104. Studiezaalmap Werklozen Agitatie/Strijd Comité's, *De Hongerroep*, orgaan RVO-WAC Rotterdam, nr.8.
105. *Tegen honger en koude*, 3-4.
106. *Ibidem*.
107. Pelt, *Die Erwerbslosenbewegung zwischen R.G.I. und I.G.B.*, 5-6.
108. Mars, 'Geruischloos protest?', 15.
109. *Idem*, 15-16.
110. Dit gold ook voor andere landen. In Engeland was de greep van de Communistische Partij op de werklozenbeweging landelijk duidelijk aanwezig, plaatselijk konden de verhoudingen heel anders liggen, Hayburn, *The National Unemployed Workers' Movement*, 1921-36, 293.
111. Wagemakers, *Werklozenstrijd van de Tilburgse kameraden*, 18.
112. WAC's en WSC's hebben bestaan in de volgende plaatsen: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Haarlem, Leiden, Delft, Schiedam, Vlaardingen, Apeldoorn, Arnhem, Beverwijk, Hilversum, Wageningen, Amstelveen, Dordrecht, Eindhoven, Ede, Groningen, Krommenie, Landsmeer, Oosterbeek, Renkum, Uitgeest, Utrecht, Velsen, Venlo en Wormerveer. Zie hiervoor de Studiezaalmap WAC/WSC, het aantal plaatselijke WAC/WSC afdelingen zal ongetwijfeld hoger zijn geweest maar niet al het materiaal is bewaard gebleven. Een voorbeeld daarvan is Tilburg.
113. Harmsen, *Kommunistische vakbewegingspolitiek tussen de wereldoorlogen*, 368.
114. *EMM Nieuws*, 24 april 1937.
115. Pelt, *Die Erwerbslosenbewegung zwischen R.G.I. und I.G.B.*, 10.
116. Er waren afdelingen in Amsterdam, Groningen, Apeldoorn, Zaandam, Oostzaan, Deventer, Haarlem, Leeuwarden, Hilversum, Maastricht, Utrecht, Krommenie, Enschede, Den Haag, Alkmaar, Assendelft, Heerlen, Leiden, Westzaan, Schiedam, Oude Pekela, Velsen, IJmuiden, Rotterdam, Almelo, Beverwijk en Schagen. Pelt noemt ook nog Veendam, Emmen, Zaandijk, Heer, Eindhoven, Assen, Diemen, Scheemda, Winschoten, Nijmegen, Alteveer, Nieuwenhagen, Heiligerlee, Wormerveer, Haulerwijk, Emmer-Compascuum en Finsterwolde, *Die Erwerbslosenbewegung zwischen R.G.I. und I.G.B.*, 18.
117. Sniekers, *Het "Nationaal Arbeidssecretariaat in Nederland"*, 125.
118. Archief NAS, nr.454, brief voorzitter en secretaris AWB aan NAS-bestuur, 25 februari 1930.
119. Arnhem, Zutphen, Haarlem, Nijmegen, Weststellingwerf, Deventer, Vlissingen, Hilversum, Almelo, Purmerend, Amsterdam, Oostzaan, Groningen, Rotterdam, Dordrecht, Alkmaar en Noordwolde.
120. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 166.
121. Van Houten, *Anarchisme in Drenthe*, 137.
122. De Haas, *De werkloosheid, 't NAS en het militarisme*, 99.

123. Kooijman, *Neem en eet*, 32-33.
124. Harmsen, Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*, 431.
125. Roes, *Katholieke arbeidersbeweging*, 49.
126. Salemink, *Krisis en confessie*, 245.
127. *Leering en Leiding*, jrg.5, 1930, 133-134.
128. Idem, jrg.10, 1935, 461.
129. Wentolt, *Een arbeidersbeweging en haar priesters*, 58.
130. Studiezaalmap Acties t.b.v. werklozen, RKWV-pamflet.
131. Janssen, De Rooms Katholieke Staatspartij en de crisis, 42.
132. Born, De Katholiek-Democratische Partij in Nederland, 20.
133. *Geen brekers!*, 12.
134. Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek*, 228.
135. *Jaarboek van het RK Werkliedenverbond in Nederland 1937/38*, circulaire van 17 maart 1937.
136. De geschiedenis van de CDU is beschreven door Langeveld, *Protestants en progressief*.
137. Van der Pauw, *De Actualisten*, 106.
138. Archief Baars-Kleyn, nr.469.
139. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 62.
140. Archief Baars-Kleyn, nr.3a, Werklozennummer *De Bezem*, fascistisch weekblad voor Nederland, 23 januari 1931.
141. Beishuizen, Werkman, *De magere jaren*, 136.
142. Archief Sinclair de Rochemont, nr.90, *Utrechtsch Nieuwsblad*, 22 april 1933.
143. Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, 64.
144. Passchier, Van der Wusten, Het electoraal succes van de NSB in 1935, 265.
145. Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit*, 72-73.

4 Van vakbondskas naar staatszorg sociale bewegingen en werkloosheid na 1945

4.1 Van sociale verzekering naar sociale zekerheid, 1945-1965

Wederopbouw en 'nieuwe' arbeidsverhoudingen

De contouren van de na-oorlogse arbeidsverhoudingen tekenden zich reeds in de oorlog af. Toen vonden er illegale bijeenkomsten plaats tussen vertegenwoordigers van vakbeweging, ondernemersorganisaties en regering. De besprekingen waren bedoeld om een blauwdruk te verkrijgen voor de opbouw op sociaal-economisch gebied. Volgens J. Windmuller moesten de vakcentrales de meest fundamentele concessie doen. In ruil voor een ruime vertegenwoordiging in officiële adviesinstanties van de regering (met name de Stichting van de Arbeid), deden zij afstand van de aanspraak op een actieve rol van de werknemers in het bedrijfsbeheer: "Deze voorkeur voor medebesturen op het nationale vlak boven medezeggenschap op het niveau van de onderneming is van grote betekenis geweest voor de verdere ontwikkeling. Het vakbewegingskader gaf als het ware de voorkeur aan de emancipatie van de organisatie zelf boven die van de werknemers op de plaats van de arbeid".¹ Op het gebied van de samenwerking tussen de vakcentrales NVV, Katholieke Arbeidersbeweging (KAB, voorheen RKWV) en CNV ontstond de Raad van Vakcentrales (RVV). Het NVV wilde aanvankelijk een veel verdergaande vorm van samenwerking, maar mede door interventies van de bisschoppen stuitten die pogingen in confessionele kringen op onoverkomelijke bezwaren.

De kiemen voor de klassenoverstijgende samenwerking lagen in de jaren dertig. Zowel binnen de sociaal-democratie als binnen katholieke kringen leefde de ordeningsgedachte. De oorlogsjaren hadden deze gedachte versterkt. De wederopbouw van het totaal geplunderde land kwam voorop te staan. Er moest gewerkt worden aan het herstel van de productie- en transportmiddelen. Via het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen (BBA) werd het loonpeil centraal vastgesteld. Het BBA verving de onderhandelingen tussen vakbonden en ondernemers.

De gedachte dat opbouw en herstel alleen konden plaatsvinden bij een onbeperkt vertrouwen in leidinggevend intellect en sociale harmonie was ook binnen de PvdA aanwezig.² In de sociaal-democratische gelederen had het marxisme aan invloed ingeboet en werd veel vertrouwen geschonken aan een keynesiaans beleid. In de Nederlandse Volksbeweging (NVB) leefde het idee dat de klassenstrijd steeds meer tot het verleden behoorde. Klassenstrijd was in eerste instantie een arbeidersstrijd voor een menswaardig bestaan. Maar door de sociale wetgeving waren de arbeiders als volwaardige medeburgers in de volksgemeenschap opgenomen. De strijd die nu gevoerd moest worden was niet louter een arbeidersstrijd maar een strijd voor een door de gemeenschap gecontroleerde productie. De arbeid diende niet meer bevrijd te worden, het ging om de plaats van de arbeid. De SDAP moest een volkspartij worden, hetgeen geschiedde met de oprichting van de PvdA.

De secretaris-generaal van het ministerie van Sociale Zaken, mr. A. van Rhijn, predikte na de oorlog in Eindhoven, als voorzitter van het adviescollege voor arbeidszaken van het Militair Gezag, de afschaffing van de klassenstrijd: arbeiders en werkgevers zouden elkaars bondgenoten zijn en waren aangewezen op onderlinge samenwerking, het bedrijf was een gemeenschap.³ Van Rhijn speelde een belangrijke rol bij de totstandkoming van de Publiekrechtelijke Bedrijfsorga-

nisatie (PBO). Volgens Van Rhijn moesten de arbeiders op sociaal gebied medezeggenschap krijgen maar op economisch gebied slechts adviesrecht zodat voorkomen werd dat de arbeider op de ondernemersstoel ging zitten. Twee nieuwe leden van het dagelijks bestuur van het NVV, J. Suurhoff en A. Vermeulen, pleitten voor een PBO om de klassentegenstellingen te verminderen. Suurhoff was in de jaren dertig binnen het NVV belast met jeugdzaken en scholing van werklozen (onder andere in EMM). In tegenstelling tot de andere bondsbestuurders was Suurhoff enthousiast over het politieke experiment van de NVB. Vermeulen kwam uit de NVC, die in de oorlog bij het NVV was gevoegd. Ook de confessionele vakbeweging maakte zich sterk voor het geïnstitutionaliseerde stelsel van arbeidsverhoudingen. De KAB leverde haar oudvoorman De Bruijn als minister voor PBO. Men had in katholieke kringen hoge verwachtingen van dit corporatistische stelsel.

Over de invulling van de PBO ontstond een klassieke strijd tussen sociaal-democraten en confessionelen. De PvdA trachtte een staatsordening van de produktie te bewerkstelligen. Onder PvdA-minister H. Vos kwam weliswaar het Centraal Planbureau van de grond, maar hij slaagde er niet in een verdere invulling te geven aan de sociaal-democratische plangedachte. De 'vader van het plansocialisme' werd reeds in 1946 op Economische Zaken vervangen door KVP-corporatisten (G. Huysmans en later J. van den Brink). De sociaal-democraten moesten een hoge prijs betalen voor het bemannen van het Ministerie van Sociale Zaken en het opbouwen van de sociale zekerheid. Behalve in het kabinet Beel leverde de PvdA in alle daarna volgende kabinetten minder ministers dan de KVP. De onpopulaire maatregelen van de diverse regeringen, zoals de bestedingsbeperkingen, moesten verdedigd worden tegenover de kiezers. Stemmenverlies was het gevolg en ook het NVV verloor leden doordat het vasthield aan de centraal geleide loonpolitiek.

Door de in de oorlog illegaal opererende CPN was de stoot gegeven tot de oprichting van een Eenheidsvakbeweging. De ervaringen van samenwerking in het verzet en de dubieuze houding van de bestaande vakcentrales tijdens de bezetting, leidden tot de wens om een Eenheidsvakbeweging (EVB) op te zetten. De start was succesvol, de beweging kreeg enkele honderdduizenden leden. Het idee van een EVB paste echter niet in de wederopbouwgedachte van leidende kringen in de Nederlandse arbeidsverhoudingen. De vooroorlogse vakcentrales kwamen na de bevrijding gewoon terug en kregen van de overheid exclusieve rechten. De EVB werd hiermee feitelijk een vierde vakcentrale, de naam was al kort na de bevrijding gewijzigd in Eenheidsvakcentrale (EVC).

De EVC sprak zich uit voor een constructieve bijdrage aan de wederopbouw onder voorwaarde dat aan de produktie-arbeiders medezeggenschap zou worden verleend. Maar de medezeggenschapseisen werden nergens ingewilligd. Ook tijdens de Rotterdamse havenstakingen, kort na de oorlog, trachtten EVC'ers tevergeefs de havenbaronnen op dat punt tot enige toeschietelijkheid te bewegen. De EVC kreeg geen erkenning, niet in de laatste plaats door de druk die de RVV op de regering uitoefende. De Stichting van de Arbeid, het BBA en het College van Rijksbemiddelaars sloten de EVC uit van deelname aan deze gecentraliseerde en regulerende instituties.

De hechte samenwerking tussen NVV enerzijds en KAB en CNV anderzijds raakte tijdelijk bekoeld toen de bisschoppen in 1954 hun mandement bekend maakten. Het mandement ontraadde het lidmaatschap van de PvdA aan de gelovigen. Het NVV-lidmaatschap werd, op straffe van onthouding der sacramenten, verboden verklaard (al eerder was dit verbod uitgesproken voor de EVC). De katholieke geestelijkheid had blijkbaar meer angst voor EVC en NVV die een appel deden op de massa van de katholieke arbeiders dan voor een partij die slechts steun vond bij een beperkte groep katholieke intellectuelen (de Katholieke Werkgemeenschap in de PvdA).

De totstandkoming van de sociale zekerheid in het na-oorlogse politieke krachtenveld

De Tweede Wereldoorlog en de daaraan voorafgaande periode van internationale crisis en politiek extremisme gaf een impuls aan verscheidene regeringen om garanties te treffen om dergelijke gebeurtenissen voor de toekomst uit te sluiten. Al in 1941 werd het 'Atlantic Charter' ondertekend door F.D. Roosevelt en W. Churchill waarin ook 'vrijwaring tegen gebrek' was opgenomen. In vele landen verschenen ontwerpen voor sociale zekerheid. Het meest bekend was het Engelse Beveridge-rapport. Hierin werd een, voor allen gelijk, minimum-inkomen gegarandeerd indien men niet in eigen levensonderhoud kon voorzien. Iedereen moest dezelfde premie gaan betalen, tekorten zouden aangevuld worden vanuit de belastingmiddelen en de staat zou de uitvoering op zich nemen. De Engelsen creëerden hiermee een fundamenteel onderscheid met het Duitse stelsel van sociale verzekering dat nog stamde uit de tijd van O. von Bismarck: de sociale zekerheid was er voor iedereen en werd door de staat gegarandeerd.

In 1943 benoemde minister van Sociale Zaken, Van den Tempel, in Londen een staatscommissie die het Beveridge-rapport zou moeten aanpassen aan de Nederlandse arbeidsverhoudingen. Aan het hoofd kwam de secretaris-generaal van het ministerie, mr. Van Rhijn, te staan. De commissie had haar werk in 1945 voltooid en toen bleek dat zij in haar opzet nog verder was gegaan dan het Beveridge-rapport. De staatscommissie sprak zich uit voor een koppeling van de premie aan de hoogte van het inkomen, voor een voor iedereen gelijke uitkering en voor een 'Centrale Sociale Raad' die de uitvoering ter hand zou nemen.⁴ Concreet stelde zij een werkloosheidsverzekering voor die bestaande vrijwillige regelingen zou moeten vervangen. De verzekeringsduur zou de gehele periode van werkloosheid beslaan met waarborgen tegen "onjuiste verhoudingen".⁵ De financiering van de sociale zekerheid wilde de commissie Van Rhijn bekostigen uit premies en overheidsbijdragen. De uitkeringen zouden gekoppeld moeten worden aan een in te voeren minimumloon, dat per bedrijfstak en soort werk kon variëren. De rechtsgrond voor sociale zekerheid werd door de commissie bij de staat gelegd: "de gemeenschap, georganiseerd in de staat, (is) aansprakelijk voor de sociale zekerheid en vrijwaring tegen gebrek van al haar burgers op voorwaarde dat deze zelf het redelijke doen om zich die sociale zekerheid en vrijwaring te verschaffen".⁶ Hiermee werd het verzekeringsprincipe, gebaseerd op de arbeidssituatie, verlaten. Maar de verplichting tot het aanvaarden van loonarbeid bleef overeind. 'Onsociale elementen' zouden geen aanspraak kunnen maken op het nieuwe stelsel.

De politieke verhoudingen in het na-oorlogse Nederland waren een sociaal-democratische invulling van de sociale zekerheid niet zo gunstig gezind. Er bestond wel overeenstemming over de noodzaak het stelsel van sociale zekerheid uit te breiden, maar niet over hoe dit diende te gebeuren. De nieuwe sociale zekerheidspolitiek onder het kabinet Drees werd door de werkgevers en, op parlementair niveau, door liberalen en protestanten wantrouwend bekeken. Men vreesde een 'verzorging van de wieg tot het graf' waardoor de nodige arbeidsprikkels zouden verdwijnen.

Onder deze druk werd er een nieuwe 'gemengde' commissie Van Rhijn in het leven geroepen. Naast vertegenwoordigers van het Ministerie van Sociale Zaken nam nu ook een delegatie uit de Stichting van de Arbeid zitting in de commissie. In de Stichting van de Arbeid had men vooral kritiek op de rechtsgrond in de plannen van de commissie. De Stichting vond in meerderheid dat die rechtsgrond niet bij de staat maar in de arbeid behoorde te liggen. Ook wilde de Stichting de uitvoering geregeld zien via de bedrijfsverenigingen. De liberale afkeer van staatsinmenging en het confessionele subsidiariteitsbeginsel waren een stevige blokkade voor een door de staat geregelde sociale zekerheid. De gemengde commissie koos niet voor alomvattendheid in de sociale zekerheid (volksverzekeringen), wilde geen koppeling aan een

in te voeren minimumloon en kende geen zelfstandige positie toe aan de gehuwde vrouw in het stelsel van sociale zekerheid.⁷

De uitwerking van de ideeën van de gemengde commissie kwam terecht bij de rooms-rode regeringscoalitie en in het bijzonder bij de PvdA ministers van Sociale Zaken (achtereenvolgens Drees, Joekes en Suurhoff). In snel tempo werden er nieuwe verzekeringen en verbeteringen van bestaande regelingen ingevoerd: een verplichte ziekteverzekering waarvan de uitkering verlengd werd tot een jaar, verhoging van de invaliditeitsrente, een Noodvoorziening Ouden van Dagen en een Wachtgeld- en Werkloosheidsverzekering.

Direct na de oorlog was er in Nederland een grote werkloosheid. Het productieproces moest nog op gang komen. Eind 1945 waren er 200.000 'arbeidsreservisten'. Voor hen bestond er een wachtgeldregeling (een geldelijke uitkering voor werklozen in bedrijfstakken waar bedrijfs- of structuurwerkloosheid gold en enigszins met de vooroorlogse steun te vergelijken). De verstrekte uitkeringen bedroegen een bepaald percentage van het contractloon dat voor de betrokken werkloze was vastgesteld in zijn woonplaats. Dit percentage was voor alleenstaanden en thuiswonende kinderen lager dan voor de kostwinner van een gezin. Gehuwde vrouwen kregen aanvankelijk helemaal niets. Pas in 1965 zou het percentage voor alle werklozen op 80% worden gebracht. Voor hen die buiten de wachtgeldregeling vielen was er een overbruggingsuitkering of de DUW, de na-oorlogse werkverschaffing. De vooroorlogse kassen van de vakbonden waren door de Duitse bezetter opgeheven.

In 1947 werd vanuit het Ministerie van Sociale Zaken begonnen aan de voorbereidingen voor een werkloosheidsverzekering. Enerzijds wilde men een uitkering bieden aan hen die tot de arbeidsreserve behoorden in de bedrijfstakken waar bedrijfs- of structuurwerkloosheid heerste, anderzijds aan hen die werkloos waren als gevolg van werkloosheid die het tijdelijke karakter oversteeg. De premies voor de wachtgeldverzekering zouden door werkgevers en werknemers moeten worden opgebracht. Overheid, werkgevers en werknemers zouden de werkloosheidsverzekering gelijkelijk betalen. Het NVV tekende daartegen verzet aan en met succes. In het definitieve wetsvoorstel werd de overheidsbijdrage op 50% gebracht (gelijk aan de overheidsbijdrage aan de vooroorlogse werkloosheidskassen). Het NVV-voorstel om de wachtgeldverzekering geheel door de werkgevers te laten bekostigen, omdat het werkloosheidsrisico inherent zou zijn aan de bedrijfstak of onderneming, leed schipbreuk. Weliswaar ontving het NVV steun van de KAB maar deze laatste kon niet de KVP-fractie vermurwen.

De Werkloosheidswet (WW) trad in 1952 in werking. Deze wet was het voorbeeld van het torpederen door vooroorlogse politieke krachten van het vernieuwende stelsel van de commissie Van Rhijn. Ten eerste was er sprake van een werknemersverzekering waarbij werkgevers en werknemers hoofdzakelijk de premies betaalden. Daarnaast was de uitkering gekoppeld aan het loon en tenslotte berustte de uitvoering bij de bedrijfsverenigingen. Van het oorspronkelijke plan van Van Rhijn, een door de staat geregelde volksverzekering, was dus nagenoeg niets gerealiseerd.

De PvdA was nauw betrokken bij de totstandkoming van de sociale zekerheid. Van Rhijn was lid van die partij en in de jaren vijftig staatssecretaris van Sociale Zaken. Zoals gezegd werd dat Ministerie uitsluitend bezet door sociaal-democraten. Zij vonden in de sociale zekerheidspolitiek blijkbaar compensatie voor de mislukte pogingen om tot het sturen van de productie te komen. Het enthousiasme waarmee Van Rhijn aanvankelijk het sociale zekerheidstelsel op zijn kop wilde zetten werd misschien nog wel het meest getemperd door het NVV.

Het NVV had direct na de oorlog te kampen met grote problemen. Veel arbeiders waren toegetreten tot de EVC. Een aantal NVV-bestuurders had onder de Duitse bezetter gewoon doorgewerkt, iets wat de populariteit van het NVV niet ten goede kwam. De NVV-leiders zaten in een lastig parket bij hun pogingen de oude positie van de vakcentrale zo snel mogelijk

te herstellen. Daarom kwam het rapport van de commissie Van Rhijn in NVV-kringen op dat moment erg ongelegen. De commissie Van Rhijn haalde namelijk resoluut een streep door de koppeling van werkloosheidsverzekering en vakbond. Dit was juist in de jaren dertig de kracht geweest waardoor het NVV voor veel werklozen een meerwaarde had boven werklozencomité's van communistische signatuur. Het NVV werkte eendrachtig mee aan de pogingen om het 'georganiseerde bedrijfsleven' meer invloed te geven op het sociale zekerheidsstelsel. In de gemengde commissie Van Rhijn was het NVV vertegenwoordigd door haar bestuurder Vermeulen. Bij de totstandkoming van het ontwerp voor de WW speelde NVV-penningmeester H. van Dugteren een belangrijke rol in de daarvoor ingestelde staatscommissie.

Een aantal NVV-bestuurders had echter ernstige bedenkingen tegen de plannen voor een WW en daarbij ging het niet alleen om de verdeling van de premies tussen overheid, werkgevers en werknemers. A. Wamsteeker van Mercurius en J.W. de Vries van de Fabrieksarbeidersbond plaatsten grote vraagtekens bij de bereidheid van de arbeiders om de kosten van de sociale zekerheid en loonbelasting (zo'n twintig procent van het inkomen) zonder morren te aanvaarden. Men vreesde dat het vakbondslid de toegenomen kosten (de premies) zou afwentelen door te bedanken voor het lidmaatschap van de vakbeweging, zeker gezien het feit dat het lidmaatschap geen materiële voordelen meer bood. Om deze redenen stond het NVV niet te trappelen om de WW ingevoerd te krijgen.

Het NVV-bestuur deed daarom aan zijn Hoofdbesturenvergadering het voorstel om georganiseerde werknemers te bevoordelen. Bestuurder H. Oosterhuis sprak over "compensatie voor de georganiseerden voor dat wat zij door hun lid zijn van een vakbond aan offers brengen ten bate van het gehele Nederlandse volk".⁸ Het NVV-bestuur wilde het uitkeringspercentage van de WW van 80 naar 70 procent terugbrengen en vakbondsleden een toeslag verlenen van vijftien procent, een toeslag die de bonden zouden verzorgen. Voorzitter Kupers verdedigde de positieve discriminatie door erop te wijzen dat het aan de vakbeweging te danken was dat we in Nederland dergelijke sociale zekerheden kenden. De confessionele vakcentrales wilden een heffing van vijf procent op alle uitkeringen aan ongeorganiseerden hanteren "als waarborg tegen desertie".⁹ Het NVV-bestuursvoorstel werd na discussie door de vertegenwoordigers van de bonden verworpen omdat de leden er niets van zouden begrijpen en omdat het als een oneigenlijke manier van belangenbehartiging werd beschouwd.

Maar de positie van de vakbeweging stond vooral op het spel waar het de uitvoering van de WW betrof. Aanvankelijk opteerde het NVV voor deelname aan de uitvoering, zoals bleek uit een NVV-adres van 1948. Twee jaar later adviseerde de werkloosheidscommissie van het NVV om de uitvoering over te laten aan specialisten. In de argumentatie speelden efficiency-elementen een rol maar ook het feit dat er nu geen extra voordelen meer waren voor de eigen leden. Inschakeling van de vakbeweging zou in tegenstelling tot de dertiger jaren geen bindmiddel meer zijn maar zich tegen de vakbeweging keren: het NVV zou slechts belast worden met klachten van de werklozen over de WW.

De gemengde commissie Van Rhijn stelde voor om de bedrijfsverenigingen zorg te laten dragen voor de uitvoering van de sociale verzekering. Er zou wel een overkoepelend orgaan komen waarin werknemers, werkgevers en overheid vertegenwoordigd waren en een Centraal Administratiekantoor. Alleen op speciaal verzoek zou een bedrijfsvereniging de administratie zelf mogen doen. De plannen stuitten op verzet bij de confessionele werkgevers en werknemersorganisaties. De KAB wees een Centraal Administratiekantoor af en het CNV zag geen rol weggelegd voor de overheid bij de uitvoering. Op 14 juni 1950 bood PvdA-minister Joekes de Tweede Kamer het wetsontwerp Organisatiewet Sociale Verzekering aan, dat nauw aansloot bij de conclusies van de gemengde commissie Van Rhijn. Oud-CNV-voorzitter A. Stapelkamp leidde in de Kamer het verweer tegen het wetsontwerp. De bevoegdheden van de Sociale

Verzekeringsraad moesten beperkt worden. De bedrijfsverenigingen zouden zich moeten kunnen aansluiten bij een Gemeenschappelijk Administratiekantoor (GAK) waarin de overheid niet vertegenwoordigd was. De confessionelen kwamen als overwinnaars uit de strijd. Bij de uiteindelijke stemming in de Tweede Kamer zag de socialistische arbeidersbeweging (PvdA en CPN) zich genoodzaakt tegen het wetsvoorstel te stemmen, zo weinig herkenning was er nog. Op 1 juli 1953 trad de wet in werking.

Het NVV kon geleidelijk aan met een meer gerust hart naar de toekomst kijken. De euforie van de Eenheidsvakbeweging leek af te nemen. Het ledental van de EVC daalde sterk, niet in de laatste plaats omdat het Ministerie van Sociale Zaken bleef weigeren de EVC als een 'erkende' vakcentrale te beschouwen. Indonesië en de Koude Oorlog deden de rest. Het NVV en de confessionele vakcentrales slaagden er weer in hun vooroorlogse leden aan zich te binden.

De EVC kwam voort uit het verzet en tilde niet, zoals het NVV, de ballast van de vooroorlogse crisisjaren met zich mee. In de beginselverklaring van de EVC stond dat de vakbeweging geen verzekeringsinstituut mocht zijn en losgekoppeld moest worden van de werkloosheidskassen, sociale zekerheid werd als een zaak van de overheid beschouwd. De EVC vreesde dat wanneer de vakbeweging deze taak op zich bleef nemen, zij haar strijdbaarheid zou verliezen.¹⁰ De EVC wilde een organisatie zijn van de 'meest bewuste' arbeiders. Zij wenste werkloosheids- en ouderdomsvoorzieningen uitgevoerd door de staat. Het beginsel van premie naar draagkracht vertaalde de EVC in de eis dat de verzekeringen voor de arbeiders premievrij moesten zijn.¹¹ De CPN definieerde in 1946 sociale zekerheid als een geheel bestaande uit een voldoende loon (behoorlijke koopkracht), uniforme arbeidsregelingen (kortere arbeidstijd) en uit "het scheppen van een sociale voorziening, waarbij degenen die door omstandigheden buiten hun wil niet meer in staat zijn tot werken, ervan verzekerd zijn dat zij behoorlijk kunnen leven".¹² De ideeën van EVC en CPN sloten nauw aan bij het eerste rapport van de commissie Van Rhijn. Maar CPN en EVC troffen hetzelfde lot: zij pasten niet in het streven van meer invloedrijke politieke groeperingen naar herstel van de vooroorlogse krachten op sociaal-economisch terrein.

Collectieve actie van werklozen in de D.U.W.

De werkloosheid is in de wederopbouwperiode nooit hoog geweest. Tussen 1950 en 1960 was gemiddeld slechts twee procent van de beroepsbevolking werkloos. Echter kort na de bevrijding bestond er nog een flinke arbeidsreserve, welke eind 1945 200.000 bedroeg. Weliswaar groeide die arbeidsreserve fors door de immigratie van kolonials uit Nederlands-Indië (inclusief KNIL-militairen) maar aan de andere kant stond daar een zeker zo grote emigratie van Nederlanders tegenover die hun heil gingen zoeken in Canada, Australië en Zuid-Afrika.

In navolging van de vooroorlogse werkverschaffing was reeds in 1944 (in bevrijd gebied) begonnen met de Rijksdienst tot Uitvoering van Werken (DUW). Een verbetering ten opzichte van de werkverschaffing was het koppelen van de lonen in de DUW aan een CAO-loon, een oude eis van het NVV. Er werd gewerkt aan de hand van een tariefstelsel, een mengeling van accoordloon (aantal kubieke meters), tijdloon (aantal gewerkte uren) en gezinsloon (gebaseerd op het aantal gezinsleden). Later zou in de DUW een onderscheid gemaakt worden tussen civieltechnische werken (waarvoor de bouwvak-CAO gold) en cultuurtechnische werken (waarop de landarbeiders-CAO van toepassing was). De laatste werken vormden de overgrote meerderheid van de DUW-werkzaamheden.

De eerste 'arbeidsreservisten' werden door de Heidemij. ingezet bij het herstel van de havens en Schiphol. Doordat het werk onder erbarmelijke arbeidsomstandigheden plaatsvond, braken er spoedig stakingen uit. Het DUW-werk betaalde slecht en de arbeider was overgeleverd aan

de willekeur en vernedering door de autoriteiten.¹³ Vooral regenachtige perioden zorgden voor problemen. De schuilketen bevonden zich vaak op grote afstand van het werk en bovendien werd bij regenverzuim slechts 70% (later 80%) van het loon doorbetaald. Bij werkweigering volgde ontslag en intrekking van het recht op een uitkering. De DUW kreeg de bijnaam 'Door Uitputting tot Wanhoop'. De DUW-arbeider moest vaak uren fietsen voor hij op het te ontginnen heideveld was. De meeste arbeiders waren niet gewend aan de zware grondarbeid.

In 1946 werkten 35.664 van de 49.465 'arbeidsreservisten' in de DUW.¹⁴ Slechts een gering deel van hen was georganiseerd in de erkende vakcentrales. Sommigen waren lid van de EVC maar de overgrote meerderheid bestond uit ongeorganiseerden. De DUW-arbeiders voelden zich verlaten en miskend door de erkende vakbonden en politieke autoriteiten. G. Harmsen en B. Reinalda concluderen dat de erkende vakbonden weinig deden voor "de slechtst betaalden die vaak een wisselvallig en onzeker bestaan leidden - turfstekers, polderwerkers, DUW-arbeiders, schoonmaaksters - en daardoor onvoldoende georganiseerd waren".¹⁵ De DUW-arbeiders kregen niet alleen met onbegrip te maken van hun ploegbazen maar ook van hoger hand. Zo stond de PvdA bewindsman J. in 't Veld in 1951 DUW-arbeiders te woord uit Emmen, die bij hem kwamen protesteren tegen hun ontslag. Op de vraag of de minister zich realiseerde dat ontslag 400 gezinnen in deze wintermaand aan hongersnood en ellende overleverde antwoordde hij: "Daar krijg ik geen pijn in mijn buik van".¹⁶

De stakende DUW-arbeiders hadden eigen actieleidingen. In een aantal gevallen trad men in overleg met de EVC. Zo klopten de stakers die net na de oorlog voor de Heidemij werkzaam waren bij de EVC aan. Hun staking, in de prille fase van de wederopbouw, wilde de EVC niet steunen, wel maakte deze vakcentrale zich sterk voor de gestelde eisen zoals beter vervoer, kleding, schoenen en meer loon. Op dit soort punten wist de EVC vaak successen te behalen voor de DUW-arbeiders. Zo werd er in 1951 te Drachten gestaakt op een DUW-object. Men was bezig een industrieterrein aan te leggen voor een toekomstige Philips-vestiging. Van een verafgelegen plaats moest het zand worden aangevoerd over rails in kiepkarren. De rails waren echter van een dusdanige kwaliteit dat de karren herhaaldelijk omvielen. De verloren tijd werd wel uitbetaald maar tegen een lager uurloon. De DUW-arbeiders gingen hierop in staking met steun van de EVC. Na een staking van bijna drie weken werd het werk hervat: alle eisen waren ingewilligd.

Een heel andere soort staking in Friesland kan eveneens tot de werklozenacties worden gerekend. Toen in de tijd van de eerste bestedingsbeperking in 1952 de werkloosheid ook in Friesland enorm toenam, maakte de overheid aanvankelijk weinig haast met de uitbreiding van de DUW-werkzaamheden. In Houtigehage, onderdeel van de gemeente Smallingerland, was echter genoeg werk voorhanden. De wegen bestonden er nog altijd uit zandpaden, die bij een regenbui in een ondoorgaanbare modderpoel veranderden. Het plaatselijke werklozencomité kwam toen op het idee, overgenomen van werkloze Italiaanse landarbeiders, om zelf de schop in de grond te steken en een aanvullende uitkering op het steunbedrag te eisen. De EVC steunde deze 'omgekeerde staking'. Het initiatief ondervond navolging in andere plaatsen: Jubbega-Hoornsterzwaag, Middelburen, Beerta en Finsterwolde. In Amsterdam gingen werkloze bouwvakkers bouwvallige woningen opknappen. In Opeinde trachtte de burgemeester een 'omgekeerde staking' te breken door de schoppen van de werklozen in beslag te laten nemen. Maar de boeren uit de omtrek zorgden direct voor nieuwe. Deze initiatieven van de 'werkbeweging' uit de vijftiger jaren activeerden de 'erkende' vakcentrales en de overheid. De vakcentrales drongen aan op het uitbreiden van de woningbouw en het uitvoeren van streekplannen ter bestrijding van de werkloosheid. De regering kwam met toezeggingen. De bouw van woningen breidde zich uit van 40.000 naar 55.000. Het bedrag voor openbare werken werd met 45 miljoen gulden verhoogd. De uitvoering van streekplannen raakte in een stroomver-

snelling.¹⁷

Drie jaar later kampte de regering echter weer met een tekort aan arbeidskrachten, niet in absolute zin maar in bepaalde sectoren van de industrie en in bepaalde gedeelten van het land. Om de mobiliteit van de werklozen te vergroten stelde minister Suurhoff voor de DUW, inmiddels omgedoopt tot Aanvullende Werkgelegenheid, te verbieden voor arbeiders jonger dan 35 jaar. Onder druk van de vakcentrales kwam hij op dit standpunt terug. Maar zijn beleidsintenties waren duidelijk: de werkloze mocht niet op basis van voor hem gunstige financiële omstandigheden in de DUW blijven werken. De DUW zou een snelle dood sterven.

De DUW-objecten waren in de periode van de wederopbouw haarden van werklozenverzet. Het verzet stond onder leiding van eigen actiecomité's, vaak gesteund door de EVC. Zowel de vakcentrales als de overheid stelden zich gereserveerd op ten aanzien van de DUW-arbeiders. Er bestond een negatieve houding ten opzichte van deze categorie arbeiders.

De maatschappelijke ingroei van de vakbeweging

De ideeën voor een plansocialisme en voor een (katholiek) corporatistisch stelsel bleven in de vijftiger jaren papieren plannen. De plansocialist bij uitstek, Hein Vos, moest wijken en de PBO kwam in de meeste bedrijfstakken niet van de grond. De KVP en PvdA vonden elkaar alleen op het gebied van de sociale zekerheid. Deze werd flink uitgebreid, niet alleen in wetgeving maar ook in verhouding tot het nationale inkomen: in 1950 5.3%, in 1965 13.0% en in 1980 24.2%.

De ideologische verschillen tussen NVV, KAB en CNV leken in deze periode te vervagen. Weliswaar zorgde het mandement in 1954 nog voor een complicatie (de RVV werd opgeheven), meer dan een achterhoedegevecht was het niet. De vakcentrales bleven elkaar tegenkomen, met name in allerlei adviesorganen ten behoeve van de regering en de sociale zekerheid. De vakbonden hadden zitting in de Sociale Verzekeringsraad (SVR), het Algemeen Werkloosheidsfonds, het Gemeenschappelijk Administratiekantoor (GAK) van de bedrijfsverenigingen en de Ziekenfondsraad.

Ook het CNV wilde de ontstaansgrond van haar beweging (een dam opwerpen tegen het goddeloos socialisme) reviseren. In *De Gids* werd in 1965 gesteld: "Wij hebben geen christelijke vakbeweging omdat wij ergens tegen zijn, liberalisme en socialisme, maar omdat wij ergens voor zijn: voor toepassing van bijbelse normen in de regeling van de verhoudingen tussen werkgevers en werknemers, tussen staat en maatschappij, tussen rijken en armen".¹⁸ Binnen de katholieke vakcentrale wisten de vakorganisaties in 1964 een definitieve overwinning te behalen op de standsorganisaties. Het KAB werd omgezet in Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV).

De EVC bleef buitenspel staan en ontwikkelde zich steeds meer tot een vierde vakcentrale. In de Koude Oorlog verbood de regering Drees het lidmaatschap van CPN en EVC voor ambtenaren. In 1956 volgde het NVV in deze de regering. Met behulp van de Binnenlandse Veiligheidsdienst werden CPN'ers uit de bonden verwijderd.

De arbeid in het geïnstitutionaliseerde overleg leidde tot accentverschuivingen binnen de vakcentrales. De ANMB, de industriële vakbond van het NVV, verhuisde zijn hoofdkantoor van Amsterdam naar Den Haag. De motivering in het lijfblad *De Metaalbewerker* liet geen misverstand bestaan over het waarom van deze stap: "zeer vele werkzaamheden van het Dagelijkse Bestuur van onze organisatie (liggen) in Den Haag. Wij noemen zo maar voor de vuist weg College van Rijksbemiddelaars, de Stichting van de Arbeid, de Vakraden, de Pensioenfondsen enz. ... Het belangrijkste is toch dat wij nu dicht bij het vuur zitten".¹⁹ Harmsen e.a. wijzen erop dat dit betekende zo dicht mogelijk bij de officiële instanties in plaats van zo dicht mogelijk bij de leden.

De maatschappelijke ingroei had voor de vakbeweging ook negatieve kanten. De betrokkenheid van de leden bij het vakbondsgebeuren nam af. De sociale wetenschapper M. van de Vall kreeg opdracht de oorzaken van het ledenverloop te onderzoeken. Hij stelde dat de 'Verelendung' verdwenen was, het proletariaat op den duur een minderheid zou worden en er sprake zou zijn van een overgang van collectief gericht idealisme naar een meer individueel perspectief waarmee een heroriëntering in ideologie gepaard ging.²⁰ Volgens Van de Vall doorliep de vakbeweging verschillende stadia. In het begin werden mensen lid vanwege het feit dat de vakbond hen verzekerde bij staking, in het interbellum had men de vakbeweging nodig als verzekering tegen werkloosheid. Na de Tweede Wereldoorlog zou de vakbeweging enkel nog nut hebben voor de leden als een soort individuele conflictverzekering.²¹ In de katholieke arbeidersbeweging werden dezelfde problemen geconstateerd: "Voor de katholieke arbeidersbeweging met haar brede voorzieningen van solidaire zelfhulp betekende de groei naar sociale zekerheid gelijktijdig een uitholling van haar eigen doelstellingen en bestaansreden, waarmee zij een zoveelste bewijs leverde voor de stelling dat het tot de tragiek van een succesvolle emancipatiebeweging behoort aan haar eigen succes ten onder te gaan".²² Hetzelfde ging trouwens ook op voor de katholieke welzijnsorganisaties met name na de totstandkoming van de Algemene Bijstandswet (ABW).

De vakbeweging kreeg in de jaren zestig te maken met een overheidsbeleid dat gericht was op het creëren van volksverzekeringen. In 1962 dienden de ministers G. Veldkamp en M. Klompé een wetsontwerp in voor een Algemene Bijstandswet (ABW). Hieraan was langdurig overleg met de Staatscommissie tot vervanging van de Armenwet voorafgegaan. De ABW impliceerde voor de uitkeringsgerechtigde een onderhoudsplicht ten opzichte van 'gezinsleden', die niet in het Burgerlijk Wetboek vervat was. Maar ook het christelijke subsidiariteitsbeginsel kwam op de tocht te staan. De oude Armenwetten (die van 1854 en 1912) stamden nog uit een pré-industrieel samenlevingspatroon. De armenzorg verliep primair via verwantschapsrelaties en de kerk.²³ De ABW trad uiteindelijk in 1965 in werking. Essentie was dat de overheid voortaan rechtsplicht had tot financiële bijstand aan Nederlanders, ingezetenen, die niet over de middelen beschikten om in de noodzakelijke kosten van het bestaan te voorzien.²⁴ Naast de ABW kwam de Wet Werkloosheidsvoorziening (WWV) tot stand, die het Buitengewoon Besluit Werkloosenzorg uit 1944, en de daarop gebaseerde sociale voorziening van 1955, verving. Tevens werd de duur van een WW-uitkering verlengd van 21 weken tot een half jaar. Voor de uitvoering van de WW waren de bedrijfsverenigingen verantwoordelijk, de uitvoering van de WWV en ABW kwam in handen van de gemeentebesturen.

De maatschappelijke ingroei van de vakbeweging had ertoe geleid dat er wel bekwame onderhandelaars werden aangetrokken maar dat de band met de leden op de bedrijven nauwelijks bestond. In de jaren zestig, een tijd gekenmerkt door mondigheid en roep om democratisering, wendde ook de vakbeweging ten dele het roer. Het bedrijvenwerk werd voorzichtig gehanteerd en men ging weer politieke eisen aan de regering stellen. De gewoonte van het NVV om tijdens een kabinetsformatie een actieprogramma te presenteren gebeurde vanaf 1963 gezamenlijk met de KAB. In 1967 kwam zelfs een actieprogramma tot stand met ondersteuning van het CNV. Het NKV presenteerde *Een visie ter visie*, een programma doorspekt met oer-christelijke waarden maar waarin de klassenstrijd niet langer geschuwd werd.

Langzamerhand ging het harmoniemodel scheurtjes vertonen. NVV-voorzitter A. Kloos vroeg zich in 1968 hardop af of de "inkapseling" in de SER en de Stichting van de Arbeid, gepaard gaande met gezichtsverlies naar de leden en ongeorganiseerden, nog langer door moest gaan.²⁵ De loonontwikkeling verliep in de jaren zestig steeds meer buiten de vakbonden om. Schoorvoetend verliet de vakbeweging de geleide loonpolitiek. Toen, onder het rechtse kabinet Biesheuvel, minister B. Roolvink via een 'knevelwet' trachtte de invloed op de lonen alsnog in eigen hand te houden, barstte de bom. NVV en NKV verlieten het centrale loon-politieke overleg.

Overigens gebeurde dit niet voor lange tijd. Daarvoor waren de geïnstitutionaliseerde arbeidsverhoudingen te hecht. Er was eerder sprake van een veranderde tactiek bij NVV en NKV dan van een principiële wijziging. De vruchten van de samenwerking in het tripartite-overleg, de loonmatiging en de afspraken over de wederopbouw hadden geleid tot een ver ontwikkeld sociaal zekerheidsstelsel. De toenemende werkloosheid in de jaren zeventig was de eerste toetssteen voor het functioneren van dat stelsel.

4.2 Werkloosheid en sociale bewegingen in de jaren zeventig en tachtig

Economische en maatschappelijke veranderingen

Vanaf de jaren zeventig werd de Nederlandse economie gekenmerkt door processen van mechanisering, automatisering en bedrijfsreorganisaties. Dit ging gepaard met collectieve ontslagaanvragen in verschillende bedrijfstakken. De vakbeweging zag zich na lange tijd, en volkomen onverwacht, weer geconfronteerd met het verschijnsel werkloosheid. Deze nam vanaf 1970 toe, en steeg na 1979 explosief (tabel 4.1).

Tabel 4.1

Aantal geregistreerde werklozen (jaargemiddelden) en in % van totale beroepsbevolking.

	m.		vr.		tot.	
1970	36.400	1.0%	8.100	0.7%	44.500	0.9%
1975	153.000	4.3%	42.300	3.1%	195.300	4.0%
1979	132.400	3.7%	77.600	5.0%	210.000	4.0%
1980	159.900	4.4%	88.000	5.2%	248.000	4.6%
1981	262.100	7.0%	123.200	6.9%	385.300	7.0%
1982	376.200	10.1%	165.500	8.9%	541.700	9.7%
1983*	549.900	14.3%	250.700	12.5%	800.600	13.7%
1984	555.200	14.6%	267.200	13.3%	822.400	14.1%
1985	498.000	13.0%	263.000	12.8%	761.000	12.9%
1986	453.500	11.8%	257.200	12.3%	710.700	12.0%

*vanaf 1983 nieuwe definitie beroepsbevolking

Bron:

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch zakboek*, diverse jaren.

Daarnaast waren de jaren zestig de jaren van de democratiseringsbewegingen. Provo, studenten en Dolle Mina toonden op verschillende terreinen aan dat autoritair besturen niet meer aanvaard werd. Ook binnen de vakbeweging was een democratiseringsproces langzaam van de grond gekomen via het bedrijvenwerk.

De stijgende werkloosheid en de opkomst van het bedrijvenwerk hadden hun invloed op de antwoorden van de arbeidersbeweging op de crisisverschijnselen. De ontslagdreiging bij ENKA-Breda gaf aanleiding tot een reactie die nieuw was in de Nederlandse arbeidsverhoudingen: de bedrijfsbezetting. Nieuw was ook de organisatie van de actie. Een actiecomité bereidde aan de basis de bedrijfsbezetting voor, tegen de wil van het hoofdbestuur van de Industriebond NVV in. Het fenomeen van actiecomité's bestaande uit georganiseerden en ongeorganiseerden verbreidde zich snel. Het werd succesvol toegepast in de Groningse strokarton-industrie waar niet de vakbonden maar de communistische actieleider Fré Meis op de voorgrond trad. Later, in 1970, hanteerden ook de Rotterdamse havenarbeiders deze actieform.

De steeds sneller verlopende technische, economische en sociale vernieuwingen botsten met het logge tempo waarmee het geïnstitutionaliseerde sociaal-economisch overleg op veranderingen

kon inspelen. Zowel overheid, werkgevers als werknemers opteeden voor andere structuren. De loonvorming was inmiddels gedecentraliseerd. Roolvink's 'knevelwet' had echter wel het ingrijpen van de overheid in de verschillende CAO's mogelijk gemaakt. Na de oliecrisis in 1973 en de daarna snel stijgende werkloosheid werd onder het kabinet Den Uyl een machtingswet aanvaard waarmee het ingrijpen in de loonvorming openstond voor de minister van Sociale Zaken. Het keynesiaanse denken (stimulering van de economie) kreeg onder het kabinet Den Uyl nog de nodige impulsen. Er kwam een uitgebreid stimuleringsprogramma en de begroting steeg met 18.8%.²⁶ Maar verderop in de kabinetsrit week het stimuleringsprogramma voor een bezuinigingsprogram (de 1%-operatie). Desondanks wist dit kabinet de loyaliteit van de vakbeweging te behouden. Ondanks drie loonmaatregelen, die zonder noemenswaardig protest geaccepteerd werden, bleef de vakbondssteun ook gehandhaafd.

Tabel 4.2

Personen met uitkering (jaargemiddelden) in duizendtallen.

	WW			WWV			RWW
	m.	vr.	tot.	m.	vr.	tot.	tot.
1975	56.8	15.8	72.6	59.3	11.1	70.3	38.8
1980	48.0	20.8	68.8	64.0	22.4	86.5	82.5
1985	73.2	35.0	108.2	134.6	39.5	174.1	397.1

Bron:

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch zakboek*, 1988, 353.

De periode van het kabinet Den Uyl kende een laagte-record voor wat betreft het aantal stakingen in deze eeuw. Met J. Boersma (CNV) en P. Mertens (NKV) zaten er 'vakbondsvriendelijke' mensen op het Ministerie van Sociale Zaken. Het kabinet stelde enkele hervormingsvoorstellen in het vooruitzicht en gaf bovendien uitbreiding aan het stelsel van sociale zekerheid. De WWV-uitkeringsduur liep voor mensen van 60 jaar en ouder voortaan tot hun 65ste. Het minimumloon werd opgetrokken en de nivelleringsgedachte kwam versterkt tot uitdrukking in de uitvoering van de inkomstenbelasting. De kring van verzekerden voor de arbeidsongeschiktheid breidde zich uit en tenslotte werd de netto-netto koppeling ingevoerd tussen het sociale minimum en het minimumloon. De uitkeringen zouden dus, via de automatische prijscompensatie, meestijgen met het minimumloon. In 1979 zou dit wettelijk worden vastgelegd in de Wet Aanpassingsmechanismen (WAM). Maar toen waren de tijden al drastisch veranderd. De wens om te bezuinigen was in het nieuwe kabinet van CDA en VVD veel sterker aanwezig en de WAM werd slechts één keer, in 1980, ten uitvoer gebracht. In de overige jaren vond een kamermeerderheid toepassing van de WAM te duur. Het kabinet-Lubbers paste de WAM niet toe maar hanteerde een zogenaamde beleidsmatige koppeling waarbij rekening werd gehouden met het financiële tekort van de overheid, de omvang der werkloosheid, de inflatie en de economische groei. In een motie van de VVD'er R. de Korte legde de Tweede Kamer vast dat er wel ieder jaar een extraatje zou worden geschonken aan de 'echte minima', een begrip dat in de loop der jaren steeds beperkter gedefinieerd werd.

De werkloze uit de jaren tachtig was niet meer dezelfde als die uit de jaren zeventig. In tabel 4.1 zien we een forse stijging van het aantal werkloze vrouwen in de tachtiger jaren. De duur van de werkloosheid en het aantal werkloze schoolverlaters namen toe. Dit had tot gevolg dat er veel meer RWW-uitkeringen verstrekt moesten worden (tabel 4.2).

Bezuinigingen op de sociale zekerheid zetten het corporatisme onder druk

Het eerste kabinet Van Agt presenteerde Bestek '81, een bezuinigingsprogramma waarbij de

sociale zekerheid niet buiten schot bleef. De daglonen (waarop de uitkering is gebaseerd) voor ZW, WAO en WW werden van enkele systeemfouten geschoond en verlaagd. Er vonden kortingen plaats op uitkeringen en minimumloon. De referte-eis ging omhoog.²⁷ Schoolverlaters moesten langer wachten alvorens zij een RWW-uitkering konden ontvangen. De rijksbijdrage aan de sociale fondsen werd flink teruggeschroefd. Al onder het kabinet Den Uyl was de projectgroep Lamers ingesteld. Deze groep bouwde voort op de adviesaanvraag die minister Veldkamp op 10 februari 1967 bij de SER deponeerde over verandering van de uitvoeringsorganisatie. Bij de projectgroep Lamers, bestaande uit vertegenwoordigers van het Ministerie en het CPB, stond niet meer de vernieuwing van de organisatie maar het kostenbeheersingsaspect voorop. Voorgesteld werd een beheersorgaan in te stellen bestaande uit door de Kroon benoemde leden. Dit was schoppen tegen het zere been van de vakbonden die jarenlang de uitvoeringsorganisatie samen met de werkgevers in de bedrijfsverenigingen hadden beheerst.

De inmiddels gefuseerde organisaties van NVV en NKV pleitten er voor om de bezuinigingen in de sociale zekerheid te realiseren door een volumebeleid, dat wil zeggen door het aantal werklozen en arbeidsongeschikten te verminderen. De FNV was bereid om loonmatiging te betrachten in ruil voor het behoud van sociale voorzieningen en werkgelegenheid. De band met de regering van CDA en VVD viel te omschrijven als oppositioneel-defensief terwijl die onder het kabinet Den Uyl coöperatief-oppositioneel was geweest.²⁸

Defensief kan de strijd van de vakbeweging rondom de sociale zekerheid genoemd worden. Voortdurend moest men optreden tegen nieuwe bezuinigingsvoorstellen, een situatie die overeenkomsten vertoonde met de jaren dertig. "In perioden van neergang werd veeleer de nadruk gelegd op behoud van bestaande programma's, bezuinigingen en/of fundamentele herformulering. Een ontwikkeling die karakteristiek is voor het 'Interbellum', en sedert 1975 met het intreden van de wereldwijde economische crisis, opnieuw opgeld doet".²⁹ J. Roebroek onderscheidt drie visies in de huidige crisisperiode: een selectief-marktgeoriënteerde, een solidair-institutionele en een solidair-basisgerichte visie. De eerste visie wordt volgens Roebroek vooral uitgedragen door de werkgeversorganisaties en het kabinet van CDA en VVD. Die visie botst in toenemende mate met de tweede (uitgedragen door FNV, CNV en PvdA) en derde visie (radicaal links en de autonome uitkeringsgerechtigdenorganisaties). Een dergelijke frontvorming is bezig zich in heel West-Europa te voltrekken. Roebroek ziet hierdoor een einde komen aan het corporatisme en de maatschappelijke ingroei van de vakbeweging. "Het corporatisme of tripartite overleg inzake sociaal-economisch beleid (is) een steeds minder belangrijke rol gaan spelen. Binnen de Sociaal-Economische Raad wordt rond belangrijke sociaal-economische vraagstukken nog maar zelden unanimititeit bereikt en de verdeelde adviezen van de raad vormen feitelijk een vrijbrief voor de door de regering voorgestane selectieve beleidsoriëntatie".³⁰ Hij merkt hierbij op dat FNV en CNV de afgelopen jaren een groot ledenverlies te verwerken kregen.

Deze opmerking wordt onderschreven door J. Visser. In zijn proefschrift *In Search of Inclusive Unionism* geeft hij aan dat de organisatiegraad in Nederland, die tussen 1945 en 1978 zo'n 35 tot 40% bedroeg, gedaald is tot 25% van de afhankelijke beroepsbevolking.³¹ Vooral onder jongeren is de interesse voor het vakbondslidmaatschap afgenomen en in de industrie hebben de bonden flinke verliezen moeten incasseren. De waarde die vanuit de regering nog gehecht wordt aan adviezen van corporatistische organen is ook volgens Visser sterk verminderd. Men zou meer belang hechten aan de adviezen van uit deskundigen samengestelde commissies (zoals de commissie Wagner en de commissie Dekker) dan aan adviezen van de SER en de Stichting van de Arbeid. Door die organen aangedragen maatregelen zoals arbeidsplaatsenovereenkomsten, arbeidstijdverkorting en vervroegde uittreding hebben nauwelijks zoden aan de dijk gezet met betrekking tot vermindering van de werkloosheid. De ondernemers gaven prioriteit aan flexibele arbeidscontracten en verlenging van de bedrijfstijd. In tegenstelling tot Roebroek

ziet Visser echter het corporatisme nog niet verdwijnen. De door Windmuller al beschreven kenmerken van de arbeidsverhoudingen (invloed overheid, overleg en centralisatie) blijven gehandhaafd. Wel constateert Visser een grotere pluriformiteit van belangen. Dit zal niet leiden tot polarisatie maar tot een veelvormigheid van corporaties.

De grootste verandering in de jaren tachtig op het gebied van de sociale zekerheid vormde ongetwijfeld de stelselherziening. De regering-Lubbers kwam met een zogenaamd vangnetstelsel waarin de werkloosheidsverzekering werd teruggebracht tot 70% van het laatst verdiende loon. De duur van de uitkering, en de vraag of men überhaupt voor de uitkering in aanmerking kwam, zou bepaald gaan worden door leeftijd en arbeidsverleden. De Nieuwe Werkloosheidswet (NWW) kent een Vervolguitkering van maximaal één jaar (70% van het minimumloon), daarna komt men terecht in de RWW. Voor oudere werklozen is een Inkomensvoorziening voor Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Werknemers (IOAW) geschapen. Voordeel ten opzichte van de RWW is dat bij aanspraak hierop geen vermogenstoets plaatsvindt. Opvallend is dat de oorspronkelijke uitgangspunten om tot een stelselherziening te komen naar de achtergrond zijn geschoven. Aanvankelijk was de drijfveer tot vernieuwing van het stelsel de langdurige en hardnekkige werkloosheid. Voor de langdurig werkloze was er namelijk geen werkloosheidsverzekering, na 2,5 jaar WW en WWV restte er slechts de bijstand. Ook speelde de emancipatiegedachte een rol om te komen tot verandering van het stelsel. Maar gedreven door de wens om te bezuinigen ging het kabinet de stelselherziening steeds meer afstemmen op de financiële consequenties, tot onvrede van de architect van het stelsel, Veldkamp.

Werklozencomité's en werklozenbelangenverenigingen

Toen de werkloosheid vanaf 1974-1975 snel steeg was dat voor de CPN aanleiding om, net als in de jaren dertig, werklozencomité's op te zetten. Ze functioneerden buiten de vakbeweging om en stonden dus ook open voor ongeorganiseerden. In zo'n 60 plaatsen kwamen dergelijke comité's van de grond.³² De comité's werden gebundeld in een Landelijk Werklozen Comité dat de *Aktiekrant Werklozen* uitgaf. De gestelde eisen lagen vooral op het terrein van de materiële belangenbehartiging. De comité's pleitten voor verlenging en verhoging van de WW en WWV, voor werkgelegenheid, voor het recht op passend werk tegen volwaardig loon. Men was gekant tegen leercontracten voor jongeren en tegen enigerlei vorm van werkverschaffing.

De comité's trachtten in 1977 de vakbondsacties voor behoud van de automatische prijscompensatie te steunen. De uitkering was gekoppeld aan het loon en dus achtte men behoud van de prijscompensatie ook een werklozenbelang. De werklozencomité's ondersteunden de stakingsacties in de bedrijven door mee te helpen bij het verspreiden van manifesten en solidariteitslijsten en er werd contact gezocht met de plaatselijke vakbondsafdelingen. Naast de materiële belangenbehartiging traden de comité's plaatselijk op voor het opzetten van actie- of trefcentra. De comité's wilden advies en voorlichting kunnen geven bij het GAB, het GAK en de GSD. Tenslotte werden er eisen gesteld om de sociaal-culturele voorzieningen uit te breiden. De werklozencomité's wensten wel zelf te beslissen over de opzet van die voorzieningen.³³ De aanhang van de werklozencomité's was voornamelijk geconcentreerd in de bouw.³⁴ Op 22 februari 1975 vond op initiatief van de vakbeweging een grote landelijke manifestatie plaats waar ook de eisen van de werklozencomité's om de uitkeringen met vijf procent te verhogen naar voren werden gebracht.

De strategie en organisatorische opzet van de werklozencomité's vertoonden overeenkomst met die van de WSC's uit de jaren dertig. Maar de nieuwe crisis had andere categorieën werklozen geschapen die zich buiten de traditionele arbeidersklasse bevonden en bovendien bleek de werkloosheid hardnekkiger dan in de jaren dertig. Naast de werklozencomité's

ontstond er een Landelijk Comité voor Schoolverlaters en een Actie-comité Werkloze Vrouwen. Schoolverlaters en vrouwen waren twee nieuwe categorieën werklozen die in de tweede helft van de jaren zeventig in aantal snel toenamen.

In de winter van 1977 kwamen werkloze communisten bijeen op de bovenste verdieping van Felix Meritus, het gebouw van de CPN aan de Amsterdamse Keizersgracht. Fré Meis sprak over massa-actie. De hardnekkigheid van de werkloosheid maakte het volgens hem nodig een vastere organisatiestructuur op te zetten. De comité's maakten plaats voor Werklozenbelangenverenigingen (WBV-en) met Meis als voorzitter. De 40 WBV-en richtten zich vooral op de ongeorganiseerde werklozen. In Amsterdam bijvoorbeeld bestond meer dan 75% van de WBV-leden uit niet-vakbondsleden.³⁵ De WBV-en gaven de *Werklozenkrant* uit.³⁶ De overgang van werklozencomité's naar WBV-en verliep niet zonder discussie, ook in de CPN werd geaarzeld. Sommigen vonden dat de WBV-en in het voetspoor van de vakbeweging zouden treden, "eigen vakbondje (zouden) willen spelen en daarmee tegenover de vakbeweging komen te staan".³⁷ Maar in de statuten van de WBV waren bepalingen opgenomen die spraken over versterking van het NVV onder nog ongeorganiseerden en over het streven de WBV aangesloten te krijgen bij het NVV. Zover kwam het, evenals in de jaren dertig, niet.

Aanzetten tot een autonome werklozenbeweging

De langdurige werkloosheid leidde ertoe dat de overheid zich, via het sociaal-cultureel werk, ging bemoeien met werklozen. Er ontstonden projecten voor opvang en scholing. Het gevolg was dat steeds meer WBV-en omgezet werden in projecten Mensen Zonder Werk waarvoor subsidiemogelijkheden aanwezig waren bij de gemeentelijke overheid. De overheidssteun had echter ook zijn keerzijde. Uit angst voor intrekking van de subsidie stelden vele projecten de collectieve belangenbehartiging op de achtergrond. Als reactie daarop ontstond in 1980 de Landelijke Vereniging Belangenbehartiging in Projecten Mensen Zonder Werk (LVBPMZW). Aansluiting zochten de nog bestaande WBV-en, WAO-groepen en autonome groepen van werklozen. Voortgekomen uit welzijnsprojecten, ontving de LVBPMZW veel steun van professionele begeleiders. De LVBPMZW richtte zich op ondersteuning van lokale acties.³⁸ Er gingen binnen de LVBPMZW stemmen op voor een aparte vakbond voor mensen zonder werk. De meerderheid wenste hier geen gevolg aan te geven. Bekende vertegenwoordigers van de LVBPMZW, zoals Gerry Wissink, waren strijdbare vakbondsleden. In 1983 scheidde een groep zich af en de zette de Bond Voor Mensen Zonder Werk (BVM) op.

De BVM sprak zich nadrukkelijk uit voor een autonome organisatie naast de vakbeweging. De bond wilde voor iedereen vanaf zestien jaar een eigen inkomen of uitkering. Ook keerde de organisatie zich tegen de sollicitatieplicht en strafkortingen. Volgens de bond was het werkgelegenheidsbeleid slechts in staat aan een minderheid werk te verlenen, daarom zou er ook een werklozenbeleid moeten worden gevoerd. "Bij de BVM zijn uitsluitend uitkeringsgerechtigden zelf actief. Wij vinden dat een goede zaak omdat alleen mensen die zelf geen betaald werk hebben aan den lijve ondervinden wat het is om te moeten leven van een uitkering, en dus het beste weten wat er moet gebeuren".³⁹ De BVM had in tenminste elf plaatsen een afdeling.⁴⁰ Opvallend is dat de afdelingen vaak in katholieke provinciesteden lagen en dat er buiten Rotterdam (met zijn syndicalistische traditie) nauwelijks aanhang leek te bestaan in gebieden waar de georganiseerde socialistische arbeidersbeweging traditioneel sterk is (was). De BVM onderscheidde zich van de LVBPMZW omdat zij geen beroep wenste te doen op professionals. In de loop van de jaren tachtig zouden beide organisaties toch naar elkaar toegroeien.

Werklozen groepen die zich niet louter met materiële belangenbehartiging bezig hielden maar

ook met zaken zoals basisinkomen, arbeidsethos, eigen arbeid en verzet tegen de sollicitatieplicht, hadden eveneens ernstige twijfels over de positie van de FNV. De hoofdstroom in de werklozenbeweging bleef zich echter beperken tot het optreden voor bescherming van de bestaande voorzieningen en richtte zich op (toekomstige) betaalde arbeid.⁴¹

In het welzijnswerk was in de jaren zeventig en tachtig ruimte ontstaan voor subsidieering van activiteiten van werklozen. Baanlozencentra waren daar een voorbeeld van. In enkele grote steden werd gestart met een *Maandblad van uitkeringsgerechtigden (MUG)* als werkproject en als steun in de rug voor uitkeringsgerechtigden. In Den Haag werd in mei 1984 begonnen met geld van de gemeente en het Ministerie van WVC. Het blad was gratis en bevatte naast nieuws over uitkeringen, acties van werklozen en interviews met politici ook veel cultuur en sport. Het project in Den Haag liep echter stuk op de financiering. Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid L. de Graaf weigerde een nieuwe rijksbijdrage en de fakkel van *MUG* werd door Rotterdamse werklozen overgenomen. De coördinator van het Haagse *MUG*-project verwoordde het dilemma waarvoor de redactie zich voortdurend geplaatst zag: "We verkeerden in een situatie dat we altijd over het doen en laten van de broodheren moesten schrijven. Ons geld kwam van de gemeente, het Ministerie en het GAB. Het kon soms niet anders dan dat we in onze artikelen mensen opvoerden, die kritiek uitoefenden op een van de drie ... Zoiets is toch van invloed op de hartelijkheid die er dan bestaat bij de overwegingen *MUG* te laten voortbestaan".⁴² De Rotterdamse *MUG* kreeg ook subsidie maar moest door advertenties trachten zichzelf kostendekkend te maken. In 1988 startte *MUG* in Amsterdam, de ondertitel was subtiel veranderd: van *Maandblad van uitkeringsgerechtigden* naar *Maandblad voor uitkeringsgerechtigden*.

In het begin van de jaren tachtig waren er in het land 65 comité's Vrouwen in de Bijstand. Deze comité's hadden in verschillende plaatsen wel een band met de CPN maar ze lieten zich zeker niet sturen door deze partij.⁴³ Met de vakbeweging verliepen de contacten zelfs uiterst moeizaam. De FNV was niet bereid de eisen van de bijstandsvrouwen te steunen. Bij de stelselherziening richtte de FNV zich vooral op de positie van de langdurig werklozen. Een apart organisatieverband, het Breed platform van vrouwen voor economische zelfstandigheid, wees op het belang van individualisering van de rechten op sociale zekerheid.

Het principe van een hechte relatie tussen loon en uitkering, een vanzelfsprekendheid binnen de arbeidersbeweging, werd door de Voedingsbond FNV losgelaten toen deze zich sterk ging maken voor een basisinkomen voor iedereen. De PPR en de PSP betuigden steun aan het idee. Ook binnen de CPN en de PvdA waren geluiden in die richting hoorbaar, in de PvdA ontstond zelfs een werkgroep Basisinkomen. Maar binnen deze traditionele arbeiderspartijen bleef een meerderheid zich verzetten tegen een dergelijk idee.

Begin 1983 kwam, onder de dreiging van nieuwe aanslagen op de sociale zekerheid door het kabinet Lubbers, het Landelijk Beraad Uitkeringsgerechtigden (LBU) tot stand. Op verzoek van de LVBPMZW bracht de Commissie Oriënteringsdagen⁴⁴ een aantal organisaties van uitkeringsgerechtigden bijeen. In het LBU zaten onder andere de Comité's Vrouwen in de Bijstand, de BVM, de LVBPMZW, het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland, de Jongerenbeweging FNV en het Landelijk WAO-beraad. Het LBU was bedoeld om kennis en ervaringen uit te wisselen, om de tendens te doorbreken dat verschillende groepen uitkeringsgerechtigden zich tegen elkaar lieten uitspelen en om waar mogelijk gezamenlijk aan belangenbehartiging te doen.

De samenstelling van het LBU was breed. In het begin was ook de FNV bij het overleg betrokken. FNV-vertegenwoordigster Margreet Jansen liet de overige organisaties van het LBU al snel weten dat de FNV-federatieraad sommige eisen van het LBU, zoals afschaffing van sollicitatieplicht en sanctiebeleid en de 400 gulden eis van de Vrouwen in de Bijstand, te

vergaand vond. De FNV bereidde een eigen manifestatie tegen het afbraakbeleid van de regering voor. Tijdens deze manifestatie, op 11 juni 1983, zouden uitkeringsgerechtigden-organisaties wel kunnen deelnemen maar op voorwaarde dat de FNV als initiatiefnemer erkend werd en ook het eisenpakket bepaalde. De meeste organisaties voelden zich door de FNV in een tweederangspositie gemanoeuvreerd. Er klonken geluiden voor het opzetten van een tegenmanifestatie. Jeanne van de Heuvel (Vrouwen in de Bijstand) wilde de houding van de FNV in de openbaarheid brengen. Joop Mantel van het Landelijk WAO-beraad kwam met een compromisvoorstel waarin de organisaties zich konden vinden: eigen activiteiten per groep met mogelijk in het najaar van 1983 een gezamenlijke manifestatie.⁴⁵

Het LBU ontwikkelde zich daarna meer tot een platform voor inhoudelijke discussies over het langere termijn perspectief van de uitkeringsgerechtigdenbeweging. Het basisinkomen werd sterk gepropageerd en de groepering Vrouwen in de Bijstand maakte zich onder het motto 'Gezin als hoeksteen in de hoek' sterk om het huwelijk uit het middelpunt van de sociale zekerheid te krijgen. Het Landelijk WAO-beraad verdween enige tijd uit het LBU na een aanvaring met de Vrouwen in de Bijstand over afschaffing van het kostwinnersbeginsel. De uitkering van veel WAO'ers was immers op een gezinsinkomen gebaseerd.

Via het LBU en de Commissie Oriënteringsdagen verschenen brochures gericht tegen de sollicitatieplicht en het baandenken. Zelfs een brochure over 'proletarisch winkelen' zag het daglicht.⁴⁶ De daarin verkondigde opvattingen waren discussiepunten in de autonome baanlozenbeweging. Deze onderstroom in de werklozenbeweging wilde duidelijk maken dat de 'betutteling' door staat en arbeidersbeweging uit de tijd was. Zo vond de *Werklozenkrant*, een uitgave van het werklozencentrum Unitas in Nijmegen, dat "er te weinig door werklozen zelf geschreven wordt". De *Werklozenkrant* oefende verder kritiek uit op de vakbeweging en politieke partijen vanwege hun veronderstelde paternalistische en weinig strijdbare houding.⁴⁷

Ook van de bemoeienissen van welzijnswerkers of GSD ambtenaren was de nieuwe uitkeringsgerechtigdenbeweging niet gediend: "Het nieuwste terrein wat door wetenschap en beroeps mensen gekoloniseerd gaat worden is de 'werkloosheid' ... Maatschappelijke veranderingen en het politieke verzet der onderdanen worden begeleid door professionals met aardige banen", zo luidde een commentaar overgenomen uit het blad *Luie Donder* van de Nederlandse Bond tegen het Arbeidsethos.⁴⁸

De baanlozenbeweging zou in Nederland vooral op aanhang kunnen rekenen van jonge mensen met een hoge opleiding en een 'ongebonden' samenlevingsvorm.⁴⁹ Eenzelfde ontwikkeling tekende zich in de jaren tachtig in Duitsland af: een groei van autonome werklozenorganisaties waarvan de leden vooral uit de leeftijdscategorie 18 tot 35 jarigen kwamen. De opleiding van de activisten was hoger dan die van de doorsnee werkloze.⁵⁰

Kerk en ambtenaar: nieuwe bondgenoten voor de werklozen?

De rol van de kerken op het gebied van de sociale zekerheid breidde zich in de jaren tachtig sterk uit. De positieve houding van de bisschoppen bij de fusie tussen NKV en NVV was een teken dat er sinds het Mandement uit 1954 grote veranderingen waren opgetreden. De kerken wierpen zich steeds openlijker op als bondgenoot van de zwaksten in de samenleving. De Raad van Kerken reageerde door middel van een brief op de bezuinigingsvoorstellen van het kabinet Lubbers: "... juist nu zeer velen een beroep moeten doen op de sociale zekerheid en het systeem dreigt te breken, zullen we ook in het kader van de bezuiniging onwrikbaar vast moeten houden aan de gedachte van rechtvaardigheid en saamhorigheid".⁵¹

De eerste vormen van onderling contact tussen kerken en vakbonden over werklozen dateerden uit de jaren dertig. De diaconie had toen bemoeienis met de zogenaamde arbeiderskampen en

voorzag, evenals de parochies, werklozen van steun. Via diocesane bonden hadden katholieke geestelijken contact met werklozen. Geruime tijd na de oorlog kwam er een commissie Kerk en Samenleving tot stand waarin industriepastores en vakbondsbestuurders elkaar ontmoetten. Daaraan kwam in de zeventiger jaren een einde toen de grote fusie tussen NVV, NKV en CNV niet doorging. De onderlinge discussies gingen echter door via de Sectie voor Sociale Vragen van de Raad van Kerken en via de Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken (DISK), het bedrijfspastoraat. Er werden tweejaarlijkse conferenties belegd tussen FNV, CNV, Raad van Kerken en Humanistisch Verbond. In 1983 was het onderwerp 'de toekomst en de kwaliteit van de verzorgingsstaat in een teruggaande economie'. De brief van de Raad van Kerken aan het kabinet Lubbers was daar een tastbaar resultaat van. De stap van de Raad van Kerken vormde een doorbraak naar een actieve opstelling van clericale organisaties ten aanzien van het vraagstuk van armoede en werkloosheid in de maatschappij.

Na de fusie van het NKV met het NVV bleef het CNV als enige confessionele vakcentrale over. Hoewel ook het CNV meer dan in het verleden gebruik maakte van actiemiddelen, bleef men het in die kringen moeilijk vinden solidariteitsacties en politieke acties te ondersteunen. Het CNV wilde geen dwang uitoefenen op kabinet en parlement als democratisch gekozen bestuursorganen wanneer een besluit eenmaal genomen was.⁵² Maar (defensieve) collectieve acties van werklozen richtten zich nu eenmaal op de beleidsbepaler en uitvoerder van de sociale zekerheid: de overheid.

Ook in het van oudsher sterk verzuilde welzijnswerk ondervonden initiatieven tot collectieve belangenbehartiging van werklozen steeds meer steun. Eenzelfde ontwikkeling deed zich voor bij de uitvoeringsorganen van de sociale zekerheid. In de jaren tachtig kwam er een Landelijk Actiecomité Sociale Diensten tot stand. Dit comité richtte zich tegen de werkoverlast die de ambtenaren trof maar ook tegen de bezuinigingen op de sociale zekerheid. De gezamenlijke directeuren van de sociale diensten in Nederland (DIVOSA) bekritiseerden herhaaldelijk het kabinetsbeleid om te korten op de sociale minima. Op initiatief van DIVOSA kwam een Landelijk Platform cliëntenparticipatie tot stand waarin ook uitkeringsgerechtigden zitting kregen. Talrijke onderzoeksinstituten verrichtten studie naar de positie van werklozen en de sociale minima. Vaak waren die rapporten een steun in de rug voor het standpunt dat bezuinigingen op de sociale zekerheid ernstige gevolgen hebben voor de leefsituatie van een grote groep mensen aan de onderkant van de samenleving.

De communistische werklozencomité's maakten in de jaren tachtig plaats voor een meer autonome uitkeringsgerechtigdenbeweging. De kerken, die in de jaren dertig voornamelijk een integratieve functie vervulden, formuleerden politieke maatregelen tegen de armoede in Nederland. De controlerende ambtenaar van de steun in de jaren dertig kreeg een alter ego met de komst van de professionele hulpverlener, de 'zaakwaarnemer' van de werklozen. De autonome uitkeringsgerechtigdenorganisaties bleven over het algemeen wantrouwend staan tegenover de 'solidaire' ambtenaar. GSD-ambtenaren ("filiaalhouders") waren voor hen te veel verbonden met het "verstrakkingsbeleid" van de staat gericht op controle en bezuinigingen. Opvallend positiever was hun houding ten opzichte van de kerkbeweging. Het denken over herwaardering en herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid maakte bepaalde groepen binnen de kerk (DISK) tot een potentiële bondgenoot.⁵³

Vakbeweging en werklozen

De uitkeringsgerechtigdenbeweging in de jaren tachtig organiseerde zich ten dele los van instituties en vakbeweging, en beschikte over potentiële bondgenoten die niet behoorden tot de traditionele arbeidersbeweging. De arbeidersbeweging moest in deze nieuwe arena van

'contenders' opnieuw haar plaats bepalen. We zullen in deze paragraaf schetsen hoe de grootste organisatie binnen de arbeidersbeweging, de FNV, dit in de jaren tachtig deed.

In 1982 publiceerde de 'FNV-beleidsgroep onderzoek' een rapport over de verwachtingen van uitkeringsgerechtigden ten aanzien van de FNV. In het rapport kwam tot uitdrukking dat vele uitkeringsgerechtigden de contributie te hoog vonden en daarom als lid van de bond bedankten. Terecht stellen de onderzoekers dat dit een relatief gegeven is, te hoog ten opzichte van wat? Is de contributie in absolute zin te hoog, onbetaalbaar voor een uitkeringsgerechtigde, of te hoog voor de baten die hij of zij van de FNV ontvangt?

De FNV behartigt de belangen van uitkeringsgerechtigden in een groot aantal uitvoeringsorganisaties. Op centraal niveau is de FNV vertegenwoordigd in de SER, de SVR, de SVB en de GMD. Het gaat hier om bezoldigde bestuurders en beleidsmedewerkers van de FNV, zij zijn verantwoording schuldig aan de beleidsorganen van de vakcentrale. Via commissies van de Raden van Arbeid, het GAB en de GSD zijn onbezoldigde kaderleden van plaatselijke FNV-afdelingen actief in de uitvoeringsorganen. Deze FNV-kaders zijn benoemd en niet gekozen door de FNV-afdelingen en hebben geen verantwoordingsplicht aan de leden. De afzonderlijke bonden hebben zitting in de Bedrijfsverenigingen (GAK) en Pensioenfondsen. Het gaat hier weer om bezoldigde bestuurders en beleidsmedewerkers van de bonden met verantwoordingsplicht. Met de toenemende werkloosheid ontstond er binnen de FNV een discussie over het al dan niet toelaten van werklozen als lid. In de jaren zeventig was dit niet mogelijk. Maar de opkomst van aparte werklozenorganisaties en de grote groep werkloze schoolverlaters wakkerden de discussie opnieuw aan. Vanaf 1983 accepteerden alle bonden werklozen als nieuwe leden. Rond 1980 stonden er binnen de FNV twee visies tegenover elkaar: organiseer je uitkeringsgerechtigden binnen een aparte FNV-bond of via een secretariaat? De al aanwezige uitkeringsgerechtigde FNV-leden (met name WAO'ers) wilden geen aparte bond om hun isolement binnen de FNV niet verder te versterken.⁵⁴

De Voedingsbond FNV startte als eerste met een aparte vakgroep voor uitkeringsgerechtigde leden. Uit een onderzoek van de bond naar het bedanken voor het lidmaatschap bleek dat onder de opzeggers zich vooral jonge werklozen bevonden, die dus meteen of snel in de RWW terecht kwamen.⁵⁵

Op 16 juni 1980 werd het FNV-secretariaat voor WAO'ers, gepensioneerden en werklozen (SUG) opgericht. Het SUG kreeg een adviserende taak naar de Federatieraad, de bonden, de FNV-beleidsgroepen en de rechtskundige dienst toe. Tot haar takenpakket behoort het documenteren en het verzamelen van ervaringen, het verstrekken van informatie, het organiseren van vergaderingen, het verzorgen van cursussen en tenslotte het totstandbrengen en onderhouden van de contacten met en tussen de groepen.⁵⁶ De aandacht richtte zich vooral op de inkomenspositie, op het functioneren van uitvoeringsorganen, de manier waarop deze organen uitkeringsgerechtigden begeleiden en op de maatschappelijke beeldvorming ten aanzien van WAO'ers en werklozen. In 1986 waren er binnen de FNV meer dan 100 plaatselijke werkgroepen van uitkeringsgerechtigden actief. Vertegenwoordigers van die werkgroepen vormden samen met de afgevaardigden uit de bonden de Districtsadviescommissies (DAK) waarboven de Landelijke Adviescommissie (LAK) stond, een onderdeel van het SUG.

De contacten van de FNV met andere belangenorganisaties op het terrein van de sociale zekerheid waren spaarzaam. De Werklozenbelangenverenigingen vonden de deur gesloten. Het FNV onderhield wel contact met de projecten Mensen Zonder Werk over het opzetten van een werkløzengroep maar concrete resultaten bleven uit. De Algemene Nederlandse Invaliden Bond wilde zich aansluiten bij de FNV maar de boot werd afgehouden. Langzamerhand trad een maatschappelijke verandering op in de positie van werklozen. De langdurige werkloosheid zorgde ervoor dat steeds meer werklozen in de RWW belandden. Dat betekende dat men een

uitkering kreeg die niet meer in relatie stond met het voorheen verdiende loon in de bedrijfstak. Veel schoolverlaters kwamen rechtstreeks in de RWW en hadden geen enkele band met welke bedrijfstak dan ook. Deze lossere relatie met de bedrijfstak betekende tegelijkertijd ook minder herkenning in de bond van de betreffende bedrijfstak.

Toch bleef de FNV vasthouden aan per bond georganiseerde uitkeringsgerechtigden. De nota *FNV 2000* handhaafde het SUG als platform waarop de bonden tot gemeenschappelijke initiatieven konden komen. Een landelijke Contact Commissie Uitkeringsgerechtigden (CCUG) werd ingesteld om de Federatieraad en de besturen te adviseren. De CCUG verving de LAK. Elke bond kreeg in het CCUG drie vertegenwoordigers: één bezoldigde en twee kaderleden, te weten één WAO'er en één oudere.⁵⁷ Geen werkloze dus! In de nota werd opgemerkt dat het aantal uitkeringsgerechtigde leden van 1979 tot 1985 gestegen was van 13% naar 28% van het totale ledenbestand maar dat zich hieronder nauwelijks werklozen bevonden. De FNV, die nota bene in *FNV 2000* de uitkeringsgerechtigden als een mogelijke groeicategorie schetste, volhardde in structuren waarin uitkeringsgerechtigden alleen mochten adviseren. Een groep van 21 uitkeringsgerechtigden, georganiseerd binnen de FNV, richtte zich in juli 1986 met een brief aan de Federatieraad met het verzoek om een aparte bond (binnen de FNV) voor uitkeringsgerechtigden in te stellen. De groep trad een jaar later als Bundeling van Uitkeringsgerechtigden (BUG) in de openbaarheid. De FNV zweeg het optreden van de 100 leden tellende BUG zoveel mogelijk dood.

De FNV trad via het SUG en de vertegenwoordigers in de uitvoeringsorganen op voor de belangen van uitkeringsgerechtigden. Maar optreden voor werklozen is nog geen vertegenwoordiging door werklozen. Organisatie van uitkeringsgerechtigden en met name van werklozen bleef een zwak punt binnen de FNV. Tegenover de betrekkelijk geringe betrokkenheid van de FNV stond echter geen grote deelname van werklozen aan nieuw opgekomen vormen van belangenbehartiging.⁵⁸

Deelname van werklozen aan acties en sociale bewegingen

We hebben het in het voorafgaande vooral gehad over organisaties en sociale bewegingen. Beide spelen in mobilisatieprocessen een belangrijke rol als "brandpunt van middelen en mogelijkheden", waardoor individuen beter gemobiliseerd kunnen worden en eventuele politieke activiteit effectiever kan zijn.⁵⁹

De politieke participatie was in de periode van toenemende werkloosheid (1973-1986) niet opzienbarend gestegen of gedaald. Niet-participatie bleef op alle onderdelen van een breed scala van politieke participatiemogelijkheden overheersen. In tabel 4.3 geven we de resultaten weer van de voor werklozen meest relevante participatiemogelijkheden.

Tabel 4.3
Politieke participatie in Nederland in percentage.

	1973	1977	1981-82	1986
lid politieke partij	10%	9%	9%	9%
deelname aan petitie	42%	40%	47%	46%
deelname aan actiegroep	15%	8%	13%	12%
deelname aan demonstratie	9%	7%	14%	19%

Bron:
Sociaal Cultureel Planbureau, *Sociale en culturele verkenningen 1988*, 9.

Het SCP concludeerde dat er geen sprake is geweest van 'de matte jaren tachtig'. Wel nam het politiek cynisme, het ongeloof in de oprechtheid van de politici flink toe.⁶⁰ De politieke

participatie lag het hoogst in de leeftijdsgroep tussen 30 en 49 jaar; hoog opgeleiden participeerden aanzienlijk meer dan laag opgeleiden. Werklozen en arbeidsongeschikten hadden een politieke participatie van 106 (op een schaal waarbij het gemiddelde op 100 was gesteld). Hun politiek zelfvertrouwen bleek veel lager en het politiek cynisme onder deze groep was veel hoger dan het gemiddelde.⁶¹ Werklozen hadden een geringere politieke interesse en waren minder georganiseerd dan werkenden (tabel 4.4), wel plaatsten werklozen zich meer op het linkse politieke spectrum.

Tabel 4.4

Opvattingen en houdingen van werklozen en werkenden vergeleken.

	werklozen	werkenden
doet vrijwilligerswerk bij		
-politieke partij	1.4%	1.9%
-beroep/vak/standsorganisatie	3.6%	4.2%
-belangenvereniging van uitkeringsgerechtigden	3.8%	0.3%
heeft veel politieke interesse	15.4%	27.6%
zelfplaatsing links (1) naar rechts (7)	3.68	4.02
lid politieke partij	6.7%	11.3%
lid vakbeweging	30.1%	33.9%
lid vakbeweging geweest (beantwoord door hen die geen lid waren)	28.2%	23.9

Bron:

Becker, Vink, *Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vergeleken*, 59, 68, 70.

Uit het onderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau bleek dat werklozen en de totale bevolkingsgroep ongeveer in gelijke mate participeerden. Ten opzichte van werkenden hadden werklozen, zo blijkt uit het onderzoek van Becker en Vink, echter een duidelijke achterstand in politieke participatie. Deze trend was in nog sterkere mate aanwezig bij langdurig werklozen.⁶² Becker en Vink noemen overigens opleiding een belangrijkere factor ter verklaring van die verschillen in politieke belangstelling dan het al dan niet werkloos zijn.⁶³

Verschillende verkiezingsonderzoeken hebben getracht enig inzicht te krijgen in het specifieke stemgedrag van werklozen. Uit cijfers van het Nationaal kiezersonderzoek 1982 valt af te leiden dat werklozen minder ter stembus gaan dan de totale populatie: 67.5% tegen 89%.⁶⁴ In het Nationaal kiezersonderzoek 1982 stemde 40.7% van de werklozen op de PvdA, tegen 31.8% van de totale populatie.⁶⁵ Soortgelijke cijfers kwamen naar voren uit het onderzoek van F. Buijs naar het stemgedrag van werklozen bij de deelraadsverkiezingen in Rotterdam in 1984. De opkomst onder werklozen bedroeg 25% (tegen 44% van de totale onderzoekspopulatie), daarvan stemde 75% op de PvdA (tegen 61% van de onderzoekspopulatie).⁶⁶ Uit het cijfermateriaal van Buijs bleek verder nog dat de rechts-radicalen Centruumpartij wel iets meer steun had bij de werklozen dan bij de gehele onderzoekspopulatie, maar dat er geen opzienbarend verschil was. Apathie (thuisblijven bij verkiezingen) en steun voor de traditionele arbeiderspartij (PvdA) waren de meest opvallende uitkomsten. Onder langdurig werklozen scoorden de PvdA (42%) en radicaal links (13%) hoog en lag het percentage niet-stemmers ten opzichte van het landelijk gemiddelde van 1986 twaalf procent hoger.⁶⁷

Electorale steun van werklozen voor de traditionele arbeiderspartijen ging niet samen met aansluiting bij de organisaties uit de arbeidersbeweging (tabel 4.4). We zullen de electorale

aanhang van de arbeiderspartijen en ledentallen van organisaties uit de (socialistische) arbeidersbeweging in historisch perspectief plaatsen (tabel 4.5).

Tabel 4.5

Tweede kamerverkiezingen, stemmen op socialistische partijen in percentages, uitgesplit in SDAP/PvdA, CPH/CPN en overigen (vanaf 1971:PSP).

	SDAP/PvdA	CPH/CPN	overigen/PSP	totaal
1918	22.0	2.3	1.3	25.6
1922	19.4	1.8	1.2	22.4
1925	22.9	1.2	0.4	24.5
1929	23.9	2.0	0.7	26.6
1933	21.5	3.2	2.0	26.7
1937	21.9	3.4	0.8	26.1
1971	24.7	3.9	1.4	30.0
1972	27.3	4.5	1.5	33.3
1977	33.8	1.7	0.9	36.4
1981	28.3	2.1	2.1	32.5
1982	30.4	1.8	2.3	34.5
1986	33.3	0.6	1.2	35.1

Bron:

Boogman e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland*, 407 en Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistical Yearbook of the Netherlands*, diverse jaren.

We zien dat de traditionele arbeiderspartijen in de jaren zeventig en tachtig aanzienlijk meer stemmen verwierven dan in de jaren twintig en dertig. In de jaren tachtig trok de sociaal-democratie hiervan bijna alle stemmen tot zich, in de jaren dertig was er juist een tendens naar radicaal-linkse partijen.

Tabel 4.6

Leden van de verschillende vakbewegingen en niet (meer) werkzame leden in duizendtallen.

ledental vakverenigingen

	FNV	NVV	NKV	CNV	MHP	Anderen
1973		657.0	396.0	235.0		366.0
1975		684.0	360.0	228.0		438.0
1977		720.0	347.0	259.0		443.0
1979		746.0	332.0	301.0		413.0
1981	1042.0			297.0	115.0	282.0
1983	979.0			332.0	112.0	224.0
1985	898.0			300.0	108.0	234.0

waarvan niet (meer) werkzame leden

1973		58.0	22.0	51.4	27.7
1975		75.1	22.2	48.0	24.7
1977		83.3	57.2	31.1	23.7
1979		86.9	52.1	32.2	20.8
1981	146.2			40.9	10.6
1983	154.9			44.7	10.9
1985	167.1			56.9	14.8

Bron:

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistical Yearbook of the Netherlands*, 1973-1987 en *Statistiek der vakbeweging*, 1973-1987.

Organisatie van werklozen (binnen de arbeidersbeweging) werd in beide periodes vooral ter

hand genomen door communisten en vakbeweging. Cijfermateriaal over het aantal werkloze leden was niet beschikbaar. Het ledental van de werklozenorganisaties van het NVV bereikte in 1937 een top met 10.000. Daarnaast waren er uiteraard in de verschillende bonden werkloze leden. Op basis van de beschikbare indexcijfers per vakorganisatie in 1931 (tabel 3.3) kunnen we voorzichtig afleiden dat voor RKWV en CNV het werkloosheidspercentage van hun leden 10 tot 20 procent bedroeg, voor het NVV 15 tot 25 procent en voor het NAS 20 tot 30 procent. Dit zou voor 1931 betekenen zo'n 100.000 georganiseerde werklozen op een geschat aantal werklozen van 190.000). De grootste communistische werklozenorganisatie (EMM) had 4000 leden.

Omdat de vakbonden in de jaren tachtig geen werkloosheidskassen hadden, ontbrak bij de vakcentrales ieder zicht op het aantal georganiseerde werklozen. Er bestonden wel cijfers over niet (meer) werkzame leden (tabel 4.6). Deze niet (meer) werkzame leden waren echter in overgrote meerderheid AOW'ers, mensen met een VUT-regeling en WAO'ers. Het aantal werklozen was (onbekend) klein.⁶⁸ Bij de AbvaKabo stond in 1984-1985 ongeveer drie procent van de uitkeringsgerechtigde leden te boek als werkloos, dat was nog geen half procent van het totaal aantal leden van de vakbond.⁶⁹ In het midden van de jaren tachtig kampte de FNV met een absolute daling van het ledental, maar de relatieve achteruitgang ten opzichte van de beroepsbevolking was voor de vakcentrale veel verontrustender (tabel 4.7).

Tabel 4.7
Ledental FNV in relatie tot de beroepsbevolking in procenten.

	FNV(NVV+NKV)	NVV	NKV(RKWV)
1975	20.9	13.7	7.2
1976	21.0	14.0	7.0
1977	21.0	14.2	6.8
1978	20.8	14.2	6.6
1979	20.6	14.3	6.3
1980	19.9	13.9	6.0
1981	18.7		
1982	17.8		
1983	16.9		
1984	15.9		
1985	15.2		
1986	15.0		
1930	14.0	8.5	5.5

Bron:
Centraal Bureau voor de Statistiek, *Overzicht van den omvang der vakbeweging*, 1939 en *Statistical Yearbook of the Netherlands*, 1975-1987.

De FNV was in 1986 bijna terug op het punt waar NVV en RKWV in 1930 samen waren. De groei van de beroepsbevolking in de jaren tachtig, en de ook in absolute zin dalende ledencijfers in die periode, veroorzaakten een schoksgewijze neergang van deze vakcentrale.

Uit de ledencijfers van CPH en CPN bleek dat die partij in de jaren dertig een forse groei doormaakte van 1600 leden in 1931 naar 11.000 leden in 1938, ook de oplage van *De Tribune* steeg van 5000 (1931) naar 20.000 (1933).⁷⁰ De Duitse en Engelse communistische partijen werden vooral werklozenpartijen. In de jaren zeventig was er aanvankelijk een toename van het CPN-ledental maar tijdens de jaren tachtig zette een scherpe daling in: van 10.147 leden in 1973, via 14.979 leden in 1979 naar 10.966 leden in 1984.⁷¹ Ook de oplage van *De Waarheid* daalde fors. De in de jaren zeventig vanuit de CPN opgezette Werklozencomité's overleefden de jaren tachtig niet.

De organisaties van de arbeidersbeweging hadden zich in ledental ten opzichte van de jaren dertig nauwelijks versterkt, ook niet onder werklozen. Wel wist de sociaal-democratische beweging in de jaren tachtig veel electorale steun van werklozen te verwerven.

Noten

1. Windmuller, De Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, deel 1, 94-95.
2. Wijmans, Van SDAP naar PvdA, 57.
3. Teulings, *Philips*, 129.
4. Lankhorst, Meijs, *WAO*, 21.
5. Veldkamp, *Inleiding tot de sociale zekerheid*, deel 1, 93.
6. Wijel, *Achtergronden van sociale zekerheid*, 60.
7. Hueting, De Jong Edz., Neij, *Naar groter eenheid*, 203.
8. Idem, 204.
9. Ibidem.
10. Harmsen, Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*, 226.
11. *Veel nemen, weinig geven*..., 14.
12. Digor, Het stelsel der sociale wetgeving, 74.
13. Een indringende roman over de DUW is *De vier winden* van Jan Horsten. Horsten, zelf destijds EVC-lid, vertelt over de arbeidsomstandigheden en het verzet van de Tilburgse DUW-arbeiders.
14. Hueting, De Jong Edz., Neij, *Naar groter eenheid*, 152.
15. Harmsen, Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*, 305.
16. Idem, 335.
17. Idem, 335-337.
18. Hueting, De Jong Edz., Neij, *Naar groter eenheid*, 338.
19. Harmsen, Perry, Van Gelder, *Mensenwerk*, 177.
20. Van de Vall, *De vakbeweging in de welvaartsstaat*, 64-65.
21. Idem, 103-104.
22. Roes, *Katholieke arbeidersbeweging*, 72.
23. Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 217.
24. Van Loo, *Den arme gegeven*..., 209.
25. Hueting, De Jong Edz., Neij, *Naar groter eenheid*, 344.
26. Janssen, Berben, *De vakbeweging en sociale zekerheid in Nederland na 1945*, 118.
27. De referte-eis is het aantal aaneengesloten dagen waarop men moet hebben gewerkt om in aanmerking te komen voor een werkloosheidsverzekering.
28. Idem, 115.
29. Roebroek, *De politieke toekomst van de sociale zekerheid*, 83.
30. Idem, 145.
31. Visser, *In Search of Inclusive Unionism*, 229-230.
32. Hogenboom, Janssen, *Beweging bezijden de arbeidsmarkt*.
33. Zie voor de gestelde eisen de *Conferentiemap Amsterdams Werklozen Comité*.
34. Idem, VII.
35. De Leeuw, *De strijd van werklozen en WAO'ers*, 142.
36. Hogenboom, Janssen, *Beweging bezijden de arbeidsmarkt*.
37. De Leeuw, *De strijd van werklozen en WAO'ers*, 142.
38. Landelijke Vereniging Belangengroepen Mensen Zonder Werk, *Verenigde belangen*.
39. *Werkloos, niet machteloos*, uitgave BVM.
40. In *Werkloos, niet machteloos* worden afdelingen genoemd in de volgende plaatsen: Arnhem, Apeldoorn, Dordrecht, Eindhoven, Kerkrade, Nijmegen, Rotterdam, Schiedam, Spijkenisse, Steenwijk en Tilburg.

41. Hogenboom, Janssen, Bewegingen bezijden de arbeidsmarkt.
42. MUG, Haags maandblad van uitkeringsgerechtigden, mei 1984.
43. Bussemaker, *Zielig zijn we niet*.
44. De Commissie Oriënteringsdagen kwam voort uit dat deel van het welzijnswerk in de jaren vijftig dat zich wijdde aan wat genoemd werd 'onmaatschappelijkheidsbestrijding'. In de jaren zeventig en tachtig werd de term 'maatschappelijke achterstelling' gehanteerd en activiteiten ontplooid voor baanlozen, arbeidsongeschikten, vrouwen in de bijstand en minima. De welzijnswerkers Raf Janssen en Agnès Elling waren de drijvende krachten achter de Commissie Oriënteringsdagen.
45. Archief LBU, verslag van de vergaderingen van 24 maart 1983 en 22 april 1983.
46. Elling, Janssen, *Arbeid anders* en Brosjuregroep LBU, *Betaalstaken*.
47. *Werklozenkrant* (Nijmegen), september/oktober 1983.
48. Idem, januari 1986.
49. Maat en Co, *Heel eigen wijs*, 98.
50. Grottian, Paasch, Arbeitslose: Von der gesellschaftlichen Randgruppe zum politischen Faktor?, 333.
51. Brief Raad van Kerken 29 december 1983 aan minister-president Lubbers, in Sectie Sociale Vragen van de Raad van Kerken in Nederland, *Sociale zekerheid ter discussie*, 1.
52. Van de Veen, Klandermans, 25 jaar CNV-acties, 57.
53. Janssen, *Minima 2000*, 209-211, 219-220.
54. Coenen, Van der Horst, Uitkeringsgerechtigden in de FNV, 212.
55. *De Waarheid*, 20 juni 1986.
56. FNV-beleidsgroep onderzoek, *Wat verwachten uitkeringsgerechtigden van de FNV?*, 30.
57. *Aaneen*, jrg.8, 7 maart 1988.
58. Becker, Vink, Godschalk, *Enige aspecten van arbeid in de toekomst*, 100.
59. Castenmiller, *Participatie in beweging*, 99.
60. Sociaal Cultureel Planbureau, *Sociale en culturele verkenningen 1988*, 10.
61. Idem, 11-12.
62. Van de 271 geïnterviewde langdurig werklozen waren er slechts drie lid van een werklozenbelangenvereniging. Slechts 4% was lid van een vakbond of politieke partij. Kroft, Engbersen, Schuyt, Van Waarden, *Een tijd zonder werk*, 267-268.
63. Becker, Vink, *Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vergeleken*, 94.
64. Rosenthal, Ambtenaren, particuliere werknemers, werklozen en arbeidsongeschikten, thuisblijvers en kiezers in slechte tijden, 232.
65. Idem, 234.
66. Buijs, Wat doen werklozen met hun stem, 61, 71.
67. Kroft, Engbersen, Schuyt en Van Waarden, *Een tijd zonder werk*, 269.
68. Telefonische mededeling K. Zwart van het Secretariaat Uitkeringsgerechtigden van de FNV, april 1989.
69. *Aaneen*, 9 mei 1985.
70. Boet e.a., *Van bron tot boek*, 180.
71. Idem, 181, 188.

5 Collectieve acties van werklozen in 1934

De verlagingen van de uitkeringen aan werklozen in 1934 en 1984-1985 waren vanuit het regeringsbeleid gezien logische stappen om via bezuinigingen op de overheidsuitgaven de economische crisis het hoofd te bieden. Beide verlagingen werden voorafgegaan door bezuinigingsplannen (Welter in de jaren dertig, Bestek '81 in de jaren tachtig). In beide perioden werd de overgrote meerderheid van de categorie werklozen door de maatregelen direct getroffen: in 1934 bijna alle gesteunden, in 1984-1985 WW'ers, WWV'ers en RWW'ers die een woning deelden. In de zin van aantasting van werklozenbelangen sprongen deze jaren er in negatieve zin uit.

De werklozen vormden binnen de maatschappij een steeds groter wordend geheel van arbeidskrachten dat (vaak lange tijd) buiten het arbeidsproces kwam te staan. Aan de bezuinigingen in 1934 en 1984-1985 gingen jaren vooraf van explosief stijgende werkloosheid. Er ontstonden steeds meer organisaties die zich bezighielden met de belangen van werklozen. Potentiële deelnemers voor collectieve actie in die jaren dus te over.

Een restrictief overheidsbeleid met betrekking tot de uitkeringen en een uitdijende categorie werklozen boden mogelijkheden voor organisatie en collectieve actie van werklozen. In 1934 en 1984-1985 vonden diverse landelijke acties plaats waarbij in sommige gevallen de vakbeweging het initiatief nam en in andere gevallen 'autonome' organisaties van werklozen acties initieerden. De diversiteit van de werklozenbeweging kwam in die acties dus goed naar voren.

We zullen in dit hoofdstuk en in hoofdstuk 6 de collectieve acties van werklozen in de jaren 1934 en 1984-1985 analyseren op basis van een aantal door Tilly genoemde elementen die belangrijk zijn voor de totstandkoming van collectieve actie. We behandelen allereerst de belangen van de werklozen in de context van het optreden van staat en arbeidersbeweging ten aanzien van werklozenzorg/sociale zekerheid. Daarna staan we stil bij de maatschappelijke opvattingen over werklozen en de repressie en sturing vanuit de staat. Vervolgens bespreken we de organisatie en mobilisatiepogingen van werklozen. Tenslotte beschrijven we een aantal collectieve acties in de jaren 1934 en 1984-1985. In hoofdstuk 7 zullen we de acties met elkaar vergelijken en conclusies trekken.

5.1 Steunverlaging tast werklozenbelangen aan

Na 1933 zette een daling in van het aantal verzekerden tegen werkloosheid omdat de vakbonden niet in staat bleken gedurende langere tijd uitkeringen te verstreken. Daarnaast waren de lonen van steeds meer arbeiders ontoereikend om de kascontributie op te brengen. In gemeenten waar een steunregeling bestond was deze voor een groeiende groep werklozen de eerste bron waar men op kon terugvallen.

Die steunregeling was nu juist voorwerp van voortdurende bezuinigingsdrift van de achtereenvolgende kabinetten onder leiding van Ruijs de Beerenbrouck en Colijn. Het plan Welter voorzag al in een verlaging van de steun in de grote gemeenten (en een bescheiden verhoging op het platteland). De Interdepartementale commissie inzake de werklozensteun bouwde voort op dergelijke bezuinigingsplannen om zodoende ook loonsverlagingen te bevorderen.

De steunregeling die in 1934 van kracht was, dateerde van 15 januari 1932. De uitvoering berustte bij de gemeenten, die een financiële bijdrage van het Rijk ontvingen (25 tot 75% van het totale steunbedrag, afhankelijk van de draagkracht van de gemeente). Die rijksbijdrage

bedroeg in 1931 13 miljoen, in 1932 46 miljoen en in 1933 75 miljoen.¹ In de begroting van het Ministerie van Sociale Zaken voor 1934 was voor steunverlening en werkverschaffing zo'n 46 miljoen uitgetrokken, een aanzienlijk lager bedrag dan het jaar ervoor. Ook werden de regeringssubsidies voor werkloosheidskassen teruggeschroefd. Het kersverse SDAP-kamerlid Willem Drees wees er tijdens de begrotingsbehandeling in 1933 op dat vermindering van de rijksbijdrage de gemeenten zou dwingen de steunnormen te verlagen.² Drees had ruime ervaring opgebouwd als wethouder van Sociale Zaken en Financiën in Den Haag. In zijn antwoord gaf de minister van Sociale Zaken Slotemaker de Bruïne te kennen dat de regering de gemeenten ook primair verantwoordelijk achtte voor de werklozenzorg. Verbetering van de controle zag hij als een geldbesparende mogelijkheid zonder aan de steun zelf te tornen.³ Met betrekking tot de steunnormen zegde hij toe "tot het uiterste (te) zullen vechten, dat zij er niet aan gaan".⁴ Een motie van de SDAP, waarin garanties werden gevraagd met betrekking tot de steunnormen voor 1934, kreeg behalve van links en de radicaal-protestantse CDU slechts de steun van een tweetal RKSP'ers.⁵

In tal van plaatsen, zo bleek uit kranteberichten, werden de lonen in de werkverschaffing en de steunnormen daarna verlaagd. De steunnormen in de grote steden waren reeds in november 1933 verminderd. De eerste steunverlaging op grote schaal vond plaats in Twente. Na van rijkswege uitgeoefende controle, liet het Ministerie van Sociale Zaken weten de verhouding steun-loon in die regio scheef te vinden. De lonen van de textielarbeiders waren er flink gedaald en in de opvatting van de regering moest de steunregeling hieraan aangepast worden.

In januari 1934 startte het Ministerie van Sociale Zaken besprekingen met de grote gemeenten waarbij de minister een algehele verlaging van f1,50 op de steunuitkering voorstelde. Medio april ontvingen de wethouders van Financiën en Maatschappelijke Steun van de vier grote gemeenten opnieuw een uitnodiging van Slotemaker de Bruïne om over steunverlaging te komen praten. De financiële problemen, waarin de grote gemeenten verkeerden, boden de minister wisselgeld: accoordverklaring met de steunverlaging door de gemeente zou het Rijk ertoe brengen goedkeuring te verlenen aan de gemeentebegroting. Het departement stelde een nota op waarin voorgesteld werd de steuntarieven over de gehele linie te verlagen en de huurtoeslag in de grote steden te beperken. Eind mei maakte Slotemaker de Bruïne via de media bekend dat de steunuitkeringen boven de f8,00 met f1,00 à f1,50 verlaagd zouden worden. Onder die norm zouden er enkel wijzigingen optreden als gevolg van een nieuwe gemeente-classificatie. De verhouding steun-loon werd afhankelijk van de hoogte van het loon en het aantal kinderen. De minister motiveerde zijn besluit met een verwijzing naar de loonsverlagingen. Hij gaf toe dat sociale waarden hadden moeten wijken. "De waarde van het ethisch minimum erken ik sociaal en moreel ten volle, maar ik kan er praktisch zoo weinig mee doen", concludeerde deze voormalige kerkelijke hoogleraar in de sociale ethiek.

Op 1 juli werd de steunverlaging een feit en kwam er in verschillende steden protest op gang, het felst in de Amsterdamse Jordaan. De overheid sloeg het verzet met harde hand neer. De SDAP en het NVV organiseerden in het najaar een groot petitionnement maar de regering liet in de Tweede Kamer weten niet te zullen wijken. Tijdens de begrotingsbehandelingen voor 1935 stelde zij dat de steunverlaging, behoudens enkele correcties, "een afgedane zaak" was.⁷ Ondanks de verdere stijging van de werkloosheid wilde de regering niet meer geld uittrekken voor steun en werkverschaffing. De subsidie aan de werkloosheidskassen van de vakbonden zou zelfs ten opzichte van 1934 teruggebracht worden van 15,1 naar 13,3 miljoen gulden.⁸

5.2 Werkverruiming door de overheid en reacties

De stijgende werkloosheid en het uitblijven van enig herstel in het Nederlandse bedrijfsleven

vervulden de kabinetten Ruijs de Beerenbrouck en Colijn met grote zorg. Naast bezuinigingsmaatregelen in de sfeer van overheidsuitgaven kwam er meer nadruk te liggen op het bevorderen van arbeid door gesteunden. Ledigheid onder werklozen moest voorkomen worden. Daarnaast werd werkverruiming door de vakbonden gezien als een mogelijkheid om de karige steunuitkering van een aantal werklozen enigszins te verhogen. Over de wenselijkheid van werkverruiming bestond dan ook brede consensus, over de uitvoering verschilden de meningen.

Op 15 maart 1934 liet het kabinet een wetsontwerp verschijnen waarin 60 miljoen werd uitgetrokken voor werkverruiming. De regering zou belast worden met de uitvoering, een 'Werkfonds' met de voorbereiding en advies. In mei aanvaardde de Tweede Kamer het wetsontwerp, een maand later volgde het fiat van de Eerste Kamer. Het plan tot werkverruiming liep echter vast in bureaucratische procedures. In het najaar had het 'Werkfonds' 130 plannen bekeken, daarvan waren er 80 teruggezonden en 50 nog in onderzoek.⁹

De regering zag in 1934 geen financiële mogelijkheden meer om de werkverschaffing verder uit te breiden. Initiatieven van gemeenten om in ruil voor de steunuitkering een 'contra-prestatie' te eisen, werden door het Ministerie welwillend bekeken. Het werken in de 'contra-prestatie' was vergelijkbaar met de werkverschaffing. Er was echter geen toestemming van het Ministerie voor nodig en ook golden niet de regels van een behoorlijk uurloon en een 40-urige werkweek. Het RKWV verzette zich fel en het NVV nam op zijn buitengewoon congres van 11 april expliciet stelling tegen dergelijke experimenten.¹⁰ Desondanks werd de proef uitgebreid, de gesteunden ontvingen voortaan wel 10% extra wegens slijtage van kleding en schoeisel en voor extra voeding.¹¹

Binnen NVV en SDAP werd intussen druk gesproken over het Belgische Plan van de Arbeid. Dit plan was afkomstig van de sociaal-democraat Hendrik de Man en bevatte eisen met betrekking tot nationalisatie, bestrijding werkloosheid, hervorming van de staat en parlementaire democratie. Ook wilde De Man aan raadgevende organen op economisch gebied uitvoeringsmacht verlenen. Het Plan bundelde corporatistische en socialistische idealen maar was eensluidend in zijn oordeel dat de huidige organisatie van het produktiestelsel geen uitweg uit de crisis bood. Het NVV-blad *De Vakbeweging* schreef naar aanleiding van het Plan De Man dat "meer en meer het denkbeeld doordringt, dat politieke actie de arbeiders slechts in betrekkelijke mate kan helpen, indien deze niet gesteund wordt door drang om tot een ander productie-stelsel te komen" en, na de juli-acties van werklozen, "De strijd in verband met de verlaging van de steun en die tegen de loonsverlagingen bij overheid en particulieren staan natuurlijk op de eerste plaats. Het is echter goed, dat er telkens op gewezen wordt, dat een werkelijke oplossing alleen gevonden kan worden bij een andere ordening van maatschappij en productie. Alleen dan kan voorkomen worden, dat er telkens opnieuw crisissen ontstaan".¹²

Op het SDAP-congres in april 1934 werd de voorbereiding aangekondigd van een Nederlands Plan van de Arbeid.¹³ Hieraan was een uitvoerige discussie in het partijbestuur voorafgegaan. Daarin bepleitte Albarda om tijdens het partijcongres een voorstel te doen voor het benoemen van een Plancommissie. Oudegeest vond dergelijke ideeën achterhaald door het werkverruimingsplan van de regering. De overige bestuursleden steunden echter Albarda's voorstel.¹⁴

Het partijbestuur meende lering te moeten trekken uit de houding van de SDAP ten aanzien van de muiterij op de Zeven Provinciën in 1933 en de daarop volgende teleurstellende verkiezingen. Een revolutionaire strategie leek haar mede gezien de ontwikkelingen in Duitsland en de depressie minder wenselijk. Drees en W. Banning stonden vooraan bij het afwijzen van revolutionair aandoend taalgebruik. Zij kritiseerden de meileuze 'Geeft ons de macht' die geponeerd was in het SDAP-propagandablad *Vrijheid, Arbeid, Brood*.¹⁵ De mei-leuze van de partij werd 'Voor democratie en socialisme'¹⁶ en gaf te zamen met de Planideeën de verandering in strategie binnen de sociaal-democratie goed aan.

Ook op plaatselijk niveau werden plangedachten gepropageerd. De Amsterdamse SDAP kwam met een voorstel tot inperking van de werkloosheid. Het plan opgesteld door de ex-wethouders S.R. de Miranda en E. Polak voorzag in de bouw van 5000 arbeiderswoningen en in openbare werken. De Federatie van SDAP-afdelingen in de hoofdstad ondernam zelfs een petitie voor het plan. De SDAP had in het College van B&W in Amsterdam geen stem meer. De drie SDAP-wethouders waren in september 1933 afgetreden toen een meerderheid van de raad sterke versoering van de uitgaven aanvaardde. Burgemeester W. de Vlugt kondigde aan dat hij eventuele raadsbesluiten die ingingen tegen de bezuinigingen ter vernietiging aan de Kroon zou voorgedragen.¹⁷

De sociaal-democraten stonden zeker niet afkerig tegenover de werkverschaffing. De plaatselijke steunregelingen waren niet zelden belabberd, op het platteland ontbraken ze vaak geheel, waardoor heel wat werklozen afhankelijk werden van de willekeur van de armbesturen. Bovendien vreesden de sociaal-democraten een toename van criminaliteit en fascistische sympathieën onder werkloze jongeren, die lange tijd van arbeid verstoken bleven. Los daarvan was het arbeidsethos ook in sociaal-democratische kring sterk getuige een pleidooi in *Het Volk* voor werkverschaffing voor Amsterdamse jonge werklozen: "Laten werkloze jongeren eens ernstig bij zichzelf te rade gaan, of zij niet wat meer tevreden met zichzelf zouden zijn, als zij hun sterke armen geven aan een werk, dat de gemeenschap ten goede komt en dat hen zelf zal sparen voor de beschadiging van lichaam en ziel, die de ergste vloek van de crisis is!"¹⁸

De aantasting van de uitkeringen noopten het NVV en de SDAP tot een defensieve strategie. De eerste geluiden over plaatselijke verlagingen in de werkverschaffing of van de steun leidden tot oproepen aan lokale bestuurdersbonden en sociaal-democratische raadsfracties. Getracht werd gemeenteraden te verleiden tot uitspraken over verhoging van de steunuitkeringen van arbeiders met lage lonen en grote gezinnen en tot uitspraken over het financiële programma van SDAP en NVV.¹⁹

De sociaal-democratische politiek met betrekking tot werkloosheid en crisis ondervond felle bestrijding van communistische zijde. De werklozencomité's en oppositiegroepen binnen de vakbeweging namen het beleid van het NVV onder vuur. Een pamflet getiteld *Wat wij willen*, gedateerd 24 december 1933, propageerde staking tegen de loonsverlagingen en riep op tot "krachtig verzet" tegen de nieuwe dreigende verlaging van de werklozenuitkering door straatdemonstraties en stakingen. Een nieuw oppositieblad binnen de vakbeweging werd aangekondigd: *Vakbewegingsnieuws*. Het blad tekende verzet aan tegen de werkverruimingsplannen van de regering omdat de daarin geldende lonen lager waren dan de contractlonen.²⁰

De RK-arbeidersbeweging besteedde vooral aandacht aan de morele problemen die de werkloosheid met zich mee bracht. Oplossing van die problemen vereiste een actief werkgelegenheidsbeleid. Het RKWV pleitte voor het beperken van het aantal arbeidskrachten (door langere leerplicht, door vermindering van arbeid door vrouwen en personen boven de zestig jaar, en door bevordering van emigratie), voor betere verdeling van de arbeid, voor regeringssteun aan bedrijven en voor openbare werken (waarbij op het privé-kapitaal een beroep zou moeten worden gedaan). Binnen de RK-arbeidersbeweging steeg de onvrede naarmate de werkverruimingsmaatregelen van het kabinet langer op zich lieten wachten.

De werkverschaffing werd in RK-kringen positief gewaardeerd. Men zag er echter ook schaduwzijden aan: het werk vereiste vaak dat de arbeiders wekenlang van hun gezinnen werden gescheiden. De katholieken hoopten vurig dat de werkverruimingsplannen van het kabinet een oplossing zouden bieden voor dit nadelig effect en dat ze "de zedelijke waarde der tewerkstelling in hoge mate (zouden) bevorderen". Met name de jongere werklozen kregen in de ogen van de katholieken zo een "opleiding voor de toekomst".²¹

De encyclieken *Rerum Novarum* en *Quadragesimo Anno* vormden de leidraad voor de

katholieken. Interpretatieverschillen verhinderden echter een eenduidig optreden. Afwijken van kerk en RKSP stond gelijk met ex-communicatie. RKSP-raadsleden die vonden dat *Rerum Novarum* dienstbaar werd gemaakt aan het kapitaal, doordat de RKSP de steunverlagingen in 1933 had geslikt, en uitweken naar de SDAP kregen in *Het Volk* een warm welkom. Het bleef echter bij uitzonderingen. Een fascistisch-corporatistische uitleg van de encykliëk werd evenmin geduld. De katholieke publicist dr. G. Vrijmoed bekritiseerde de fascistische interpretatie van *Quadragesimo Anno*: "Het beginsel van de solidariteit leidt tot de beroepsstanden en bedrijfsschappen; dat der subsidiariteit waakt over hun zelfstandigheid. Het eerste schijnt het fascisme te willen bevorderen, het laatste lijkt het te vergeten".²² Een poging van het RKSP-kamerlid Kortenhorst om het organisch kiesrecht bespreekbaar te maken werd door het RKWV fel teruggewezen: op politiek vlak mochten de katholieken niet toegeven aan fascistische gedachten.²³

Het CNV voelde zich ongetwijfeld het nauwst verbonden met Slotemaker de Bruïne. De bewindsman was actief geweest in de confessionele vakbeweging en had studies geschreven ten behoeve van christelijke vakbondsleiders. De plannen van de regering Colijn met betrekking tot steun en werkloosheidsbestrijding werden door het CNV, zeker in het begin, door dik en dun gesteund. Toen de sociaal-democratische pers en ook *De Volkskrant* kritische kanttekeningen plaatsten bij de werkverruimingsplannen van het kabinet, ging het CNV-periodiek *De Gids* dat reeds te ver. *De Volkskrant* had de vrees uitgesproken dat er wel eens "hongerlonen" betaald konden worden in het 60-miljoenenplan. De krant pleitte daarom voor een college van vertrouwensmannen om de uitvoering van het plan te begeleiden.²⁴ Het CNV wilde de regering in haar plannen voor werkverruiming niet voor de voeten lopen. De christelijke vakcentrale prees ook de 'contra-prestatie'-plannen onder het motto "arbeid is een zegen".²⁵ De oppositie binnen de christelijke vakbeweging tegen het sociaal-economische beleid van Colijn was beduidend minder dan in het katholieke kamp.

5.3 Stigmatisering van werklozen

De stijgende werkloosheid, de ontwikkelingen in Italië en Duitsland en de angst voor revolutionaire stromingen leidden in Nederland tot een klimaat waarin de roep om een sterke man steeds duidelijker doorklonk. Het kabinet Colijn, dat na de mitterij op de Zeven Provinciën aantrad, zette bezuinigingsplannen om in daden en legde zonder al te veel problemen revolutionaire organisaties aan banden (het verbod voor ambtenaren om lid te zijn van CPH, NAS, NSV, RSP en OSP). De politie ging repressiever optreden tegen agitatie aan stempellokalen. Werklozenkranten, maar ook algemene revolutionaire bladen, ondervonden steeds vaker hinder van het justitieel vervolgingsbeleid. De positie van de vakbeweging was zwak. Het aantal leden verminderte, de lonen daalden en het aantal werkstakingen bleef bijzonder laag.

Een bezuinigende, repressief optredende overheid en een vakbeweging die in het defensief gedrukt werd, al met al geen gunstige voedingsbodem voor collectief verzet. Er werd stille armoede geleden. Individueel de touwtjes aan elkaar trachten te knopen leek de meest voorkomende reactie. Zwart werken en geld lenen konden enig soelaas bieden, maar voorkwamen niet dat het overgrote gedeelte van de werklozen aan bittere armoede was overgeleverd. Daarbij kwam nog dat het 'werkloos zijn' op zich al een negatief stigma in de maatschappij had. Velen wensten zeker niet demonstratief voor hun werkloosheid uit te komen. Talrijke kranteberichten getuigden van individuele 'protestacties'. Zo brak een losse arbeider in bij Maatschappelijke Steun en stak er 250 rapporten over steunaanvragen in brand.²⁶ Zelfmoord, prostitutie en gebruik maken van de Bank van Lening of 'leenvrouwen' namen in frequentie toe.²⁷

Illustratief voor de opvattingen over werklozen was een artikel in *Het Volk*. Van een Belgisch

sportblad werd een rectificatie geëist om de goede naam van landskampioen Ajax te waarborgen. Het Belgische blad had de euvelen moed gehad om de Amsterdamse voetbalclub een 'werklozen-elftal' te noemen. *Het Volk* meende dit in alle toonaarden te moeten tegenspreken en "Zelfs als het waar was, dat een groot aantal Ajax-spelers werkloos zou zijn ... zelfs dan is dit een intimiteit, waarover men niet pleegt te schrijven ... Werkloos te zijn is pijnlijk genoeg, dan dat daarop publiekelijk de aandacht zou moeten worden gevestigd".²⁸

In de *Stempelkrant* van het WSC-Pieter Aertzstraat (Amsterdam-Zuid) werd dit negatieve stigma aan de kaak gesteld: "Wat zijn wij? Nog minder dan een melaatsche of lepra lijder die ellendige werklozen, die verrekke steuntrekkers, waar de bourgeoisie zich niets van aantrekt en die je langzaam maar zeker vermoord ... Wat zijn wij voor kerels? Loopen wij dan hele dagen te suffen? Vormt het eenheidsfront, en de overwinning is ons. Zij ligt zoo voor het grijpen".²⁹ Maar ook de WSC's wisten in het begin van 1934 weinig werklozen te mobiliseren. De negatieve houding van overheid en publieke opinie leidde eerder tot schaamtegevoelens en het zoeken naar individuele 'oplossingen'.

5.4 Bestrijding en sturing van werklozenactiviteiten

Bij stempellokalen en werkverschaffingsobjecten, de verzamelplaatsen bij uitstek van werklozen, werd iedere vorm van verzet snel de kop ingedrukt. Het grootste aantal conflicten deed zich voor in de werkverschaffing. Bijna dagelijks kwamen we in 1934 kranteberichten tegen over geschorste arbeiders als gevolg van verzet tegen de ploegbaas. Het niet onmiddellijk uitvoeren van opgedragen arbeid was een reden voor schorsing. Het verzet onttaarde vaak in mishandeling van de gehate ploegbaas. In Schijndel werd een schorsing van een werkverschaffingsarbeider nog eens verlengd toen hij het waagde om de hulp van het NVV in te roepen.³⁰ De minister stond de gemeenten slechts toe de geschorste steun in natura te verlenen. Maar de maximumkosten van deze steun mochten niet meer bedragen dan 75% van de geldsom die de betrokkene zou ontvangen indien deze in de normale steunregeling was opgenomen. Het Rijk verleende aan deze steun in natura geen subsidie.³¹

De stempellokalen vormden in 1934 een rumoerige ontmoetings- en discussieplaats voor de gesteunden, vooral daar waar WSC's actief waren. B&W van Amsterdam ontvingen brieven van buurtbewoners waarin zij beklag deden van overlast als gevolg van pruijvende en spuwende stempelaars, die op vensterbanken zaten, hun fietsen overall lieten slingeren, scholden op straatbewoners en relletjes veroorzaakten. De portieken werden gebruikt om collectegelden te tellen. Maatschappelijke Steun adviseerde de Amsterdamse wethouder echter om de lokalen niet te verplaatsen omdat zo het probleem slechts zou verschuiven. Wel meende men dat politieposten de "onruststokers" konden afschrikken.³² Het bezuinigingscollege van Amsterdam had afgesproken om tegenover mogelijke relletjes krachtadig op te treden. Vanaf 1935 zou de gemeente ook het colporteren aan de stempellokalen verbieden waarmee een flinke klap uitgedeeld werd aan de propaganda en de financiële mogelijkheden van het WSC. In andere plaatsen was een verbod tot colportage in 1934 al heel gewoon. Zo vaardigde burgemeester P. Colijn van Alphen aan de Rijn, steunende op de rijkswetgeving, een verbod uit om godslasterende en gezagsondermijnende lectuur aan te bieden.³³ Het Heerlense gemeentebestuur kwam met een soortgelijk verbod.³⁴

Het AR-kamerlid L. Duymaer van Twist, tevens voorzitter van de commissie voor de Nationale Landstorm, had al in 1933 gepleit voor verdere decentralisering van de stempelgelegenheden om onrust tegen te gaan: "... vooral in Drenthe wordt geklaagd, dat de stempellokalen de meest uitgezochte plaatsen zijn voor revolutionaire propaganda; na het stampelen worden de steuntrekkers verzameld en door extremisten toegesproken".³⁵ De minister liet weten

dat het proces van decentralisatie zoveel mogelijk, in samenwerking met de vakbeweging, zou worden voortgezet maar dat er niet oneindig gedecentraliseerd kon worden omdat dan de controle in gevaar zou komen. Slotemaker de Bruïne liet er geen misverstand over bestaan dat verzet met harde hand tegemoet zou worden getreden. Op het parool van het communistische kamerlid Louis de Visser aan de werklozen om in verzet te komen had de minister slechts één antwoord: uitsluiting uit de werkverschaffing of steunregeling. "Acties als van werklozenstrijd-comité's en dergelijke zullen in Nederland niet met Overheidsgeld gesteund worden".³⁶

Het repressieve beleid werd voortvarend beleden door de katholieke minister van Justitie J. van Schaik. In een circulaire aan de procureurs-generaal van de gerechtshoven (22 januari 1934) toonde hij zich ontevreden over het feit dat "revolutionaire uitingen in woord en geschrift, vallende onder de misdrijven van opruiing en belediging van het Wetboek van Strafrecht" onvervolgd bleven. "Het spreekt vanzelf, dat dit eenzijdig de daders aanmoedigt tot voortzetting hunner afkeurenswaardige praktijken, anderzijds het rechtsbesef kwetst van die groote meerderheid van ons volk", vervolgde de minister. Hij achtte opruiing en belediging belangrijkere delicten dan diefstal of verduistering van goederen en wees op de primaire taak van de gerechtshoven ter zake onderdrukking, opsporing en vervolging.³⁷ De RKSP omarmde het beleid van Van Schaik: "En wij verheugen ons er over, dat het een der onzen is, die daar met krachtige hand en met scherp toezien oog regeert".³⁸ Het Ministerie van Justitie verzamelde reeds in maart 1934 inlichtingen om te bezien of strafvervolgning tegen CPH en OSP mogelijk was.³⁹ De Bossche procureur-generaal meldde aan de minister dat men beschikte over iemand die bereid was inlichtingen te verstrekken over het Landelijk WSC.⁴⁰

Controleurs van de Maatschappelijke Steun hielden nauwlettend de gesteunden in de gaten op zwart werken. Ook werd café- en bioscoopbezoek genoteerd en bij 'buitensporigheden' konden strafmaatregelen worden toegepast. Bij drankmisbruik volgde steunvermindering en bij herhaling totale stopzetting van de uitkering. In bepaalde gevallen kon dan de vrouw van de gesteunde in aanmerking komen voor steun. Luxe-artikelen kopen betekende voor de gesteunde dat hij kans liep een korting op de uitkering te krijgen. Zo werd in 's-Hertogenbosch, op instigatie van het Ministerie, een korting toegepast op die gesteunden welke waren aangesloten bij de radio-centrale.⁴¹ De controleurs maakten zich zo niet bepaald geliefd. In Leiden ging de Maatschappelijke Steun ertoe over haar armenbezoekers uit te rusten met knuppels. Dit wekte bij sommigen verontwaardiging op. De Amsterdamse wethouder van Maatschappelijke Steun, de CNV'er G. Baas, sprak van "een provocatie". Een interpellatie-aanvraag van de SDAP-fractie in de Leidse gemeenteraad weigerde de burgemeester met het formele argument dat het hier een persoonlijk initiatief betrof van de voorzitter van Maatschappelijke Steun. De vereniging van directeuren van Maatschappelijk Hulpbetoon toonde meer begrip voor de positie van de controleurs dan voor die van de werklozen. Volgens de directeuren kon de vraag "of het al dan niet gewenst is, dat de armbezoekers gewapend zijn, niet in het algemeen met ja of neen worden beantwoord". Immers de ambtenaren werden vaak bedreigd terwijl "die toch niets meer doen dan hun plicht".⁴²

Het repressieve optreden leidde soms tot kolderieke situaties. Zo ontzegden B&W van Oudewater de steuntrekkers het bezoek aan de kaasmarkt in verband met mogelijke rumoerigheden.⁴³ In het plaatsje Den Ilp werden samscholingen van meer dan drie personen verboden nadat werklozen en boeren openbare verkopen van inboedels verhinderd hadden. De plaatselijke hypotheekbank eiste versterking van de politie, het WSC-blad *Het Kompas* werd in beslag genomen en de vermoedelijke redacteur, Klaas de Vries, verdween in voorarrest. Volgens *De Tribune* leek het alsof "de staat van beleg" in dit dorpje afgekondigd was.⁴⁴

Voor links georganiseerde ambtenaren werd het steeds moeilijker in de werksfeer. Nadat de regering eerst al een verbod voor rijksambtenaren had afgekondigd met betrekking tot het

lidmaatschap van revolutionaire organisaties, kwamen vervolgens de gemeente-ambtenaren aan bod. Via circulaire van Gedeputeerde Staten werd aandrang uitgeoefend om in gemeentelijke ambtenarenreglementen bepalingen op te nemen omtrent politieke gezindheid.⁴⁵ Slechts enkele gemeenten zoals Zaandam en Almelo negeerden de circulaire.⁴⁶ De NAS federatie van overheids-personeel zou als gevolg van het verbod scheuren en nog verder afbrokkelen.

Het overheidsbeleid was niet louter repressief. Het werklozenprotest werd met harde hand tegengegaan, maar de verzuilde organisaties konden rekenen op enige medewerking van het staatsapparaat. Allereerst was er het, ook door de overheid gesubsidieerde en in 1931 opgerichte, Nationaal Crisis Comité (NCC). Het hoofddoel van deze organisatie was "het verzachten van den overgang naar een toestand, waarbij het levenspeil der bevolking op een lager niveau zal worden ingesteld" en "het lenigen, zooveel mogelijk in samenwerking met bestaande corporaties, van individueelen nood welke het gevolg is van crisis, ook in gevallen waarin die corporaties niet in voldoende mate kunnen voorzien".⁴⁷ In 1934 waren de activiteiten van het NCC echter al over hun hoogtepunt heen. De inkomsten vertoonden een neergaande lijn⁴⁸, hetgeen de Amsterdamse afgevaardigde naar een NCC-bijeenkomst deed verzuchten dat er "onder het Amsterdamsche publiek vele stroomingen heerschen tegen het crisiscomité".⁴⁹ Het aantal gehonoreerde steunaanvragen in Amsterdam bedroeg in 1934 nog slechts 215.⁵⁰ Het NCC bleek niet bestand tegen de hardnekkigheid van de crisis en achtte haar taak ook minder urgent als gevolg van meer overheidsoptreden.

In Amsterdam gaf de gemeente in 1933 subsidie aan de Federatie van Volksontwikkelingsverenigingen om, met hulp van Maatschappelijke Steun, uit ongeorganiseerde werklozen boven de 24 jaar kaders te creëren voor leiderswerk in een organisatie van werkloze volwassenen. Er ontstonden clubs voor verstandelijke, geestelijke, lichamelijke en sociale vorming. Voorloper van die clubs was het Neutraal Werklozen Comité dat voor haar 160 leden een EHBO-cursus, Esperanto-lessen en een excursie naar Artis en de Amstel-brouwerij organiseerde.⁵¹ De sociaal-democratische werklozenvereniging Voorwaarts sloot zich eveneens aan. Belangenbehartiging gingen deze clubs uit de weg. Ook de activiteiten van de verzuilde organisaties bestonden voor een belangrijk gedeelte uit sociaal-culturele bezigheden. In *Het Volk* kwamen we in 1934 diverse berichten tegen over werklozenvoetbal, toneel en feestavonden speciaal voor ongeorganiseerde werklozen. Toen in de zomermaanden de voetbalcompetitie stil lag, konden de jonge werklozen een atletiekcursus volgen zodat ze "uit hun geestdodende sfeer" werden gehaald.⁵² De kerken organiseerden in samenwerking met het RKWV sinds 1933 retraites voor katholieke werklozen.

5.5 Organisatie en mobilisatie van werklozen

De grootste werklozenorganisaties in 1934 waren de WSC's. In februari werd een werklozencongres georganiseerd waaraan WSC's uit 67 plaatsen deelnamen onder het motto 'Voor Brood, Arbeid en Macht'.⁵³ De voorbereiding van zo'n congres verliep via de stempellokalen, waar reiskassen werden gevormd, en via de buurten om zo ook niet-gesteunde en jongere werklozen te mobiliseren. Over de prioriteiten met betrekking tot organisatie (stempellokaal of buurt) werd binnen het Landelijk WSC een tactische discussie gevoerd. Paul de Groot had in *De Tribune* van 20 december 1933 gepleit voor versterking van de buurt-WSC's vanwege de toenemende repressie bij stempellokalen en werkverschaffing. Jan Dieters, de secretaris van het Landelijk WSC, vond echter dat het zwaartepunt van de activiteiten bij de oude lokaties moest blijven liggen omdat daar ondanks de decentralisatie de massa bijeen kwam.⁵⁴

Op het congres maakten vele sprekers duidelijk dat de repressie tegen de WSC's de laatste tijd flink gegroeid was. Een gedelegeerde uit Landsmeer was net voor het congres gearresteerd en de werklozenkrant in die plaats was in beslag genomen. De WSC's waren in het defensief

gedrukt. Dieters moest op het congres de werklozenkassen van de vakbonden in bescherming nemen tegen de aanvallen daarop vanuit ondernemerszijde. Hij riep de gedelegeerden op ervoor te zorgen dat de massa op straat bleef komen: "Gebeurt dat niet, dan zullen we door een reeks van verdere afbraakmaatregelen getroffen worden!".⁵⁵ Onder de 601 gedelegeerden bevonden zich 119 vrouwen en 80 jongeren. 114 Gedelegeerden waren lid van de CPH, 18 van de SDAP of OSP en 439 partijloos. Er waren 190 NVV-leden en 24 NAS-leden.⁵⁶ Het Landelijk WSC had echter minstens 1200 gedelegeerden verwacht om zo af te rekenen met de "lauwheid" en het "passief zijn" (vooral in de grote plaatsen) tegenover het organiseren van strijd.⁵⁷ De meeste WSC's zagen het colporteren louter als financieel hulpmiddel, terwijl het Landelijk WSC oordeelde dat colportage van belang was als legaal middel om te komen tot illegale demonstraties.⁵⁸

De overheid was zich hiervan misschien beter bewust dan de WSC's zelf. Herhaaldelijk maakte *De Tribune* melding van het verbieden van werklozenkranten waarbij colporteurs soms hun uitkering verloren. Ook het vergaderen van WSC's werd aan banden gelegd.

Naast de WSC's bestond er sinds 1933 ook een 'Comité van Verweer tegen de Steun- en Loonroof' waarin de links-socialistische organisaties het NAS, de OSP en de RSP van Sneevliet zich verenigden. Organisatiekracht ging er van het comité nauwelijks uit. Toen begin 1934 de werkverschaffingslonen werden verlaagd, beperkte het NAS zich tot een voorstel aan het NVV om op een gecombineerde bestuursvergadering te zoeken naar buiten-parlementaire middelen van verzet.⁵⁹ Een positieve reactie van het NVV bleef achterwege. De OSP toonde zich actiever in de werklozenstrijd. Haar periodiek *De Fakkel* riep telkens op het verzet te organiseren aan de stempellokalen, bij bedrijven en vakbondsvergaderingen.

Het is niet zo verwonderlijk dat het links-revolutionaire werklozenverzet niet meteen de massa in beweging bracht. De repressie was groot en dus de kosten van deelname hoog. Spontane woede-uitbarstingen van werklozen doken in de kranten even vaak op als georganiseerde protesten. Zo kwamen in het dorp Ochten de werklozen 's-nachts de straat op om te protesteren tegen de weigering van de burgemeester om werk te verschaffen. Een auto met politieagenten dreef de nachtelijke optochten tenslotte uiteen.⁶⁰ In Breda hielden werklozen de burgemeester op straat staande om te klagen over de lage steunnormen. Er ontstond meteen een oploop en een aantal gesteunden werd voor de rechter gesleept.⁶¹ Dergelijke incidenten kwamen in 1934 regelmatig voor: spontaan verzet zonder duidelijk omschreven actiedoelen en in tijdspanne en geografische reikwijdte beperkt.

Het kabinet Ruijs de Beerenbrouck riep op 5 maart 1931 een 'Contactcommissie' in het leven waarin vertegenwoordigers van de verschillende vakcentrales en het Ministerie van Sociale Zaken elkaar spraken over de werklozenzorg. Er werden in de Contactcommissie standpunten uitgewisseld maar uiteindelijk besliste de minister. Zo legde bijvoorbeeld het Ministerie de invoering van de contra-prestatieregeling in het geheel niet voor aan de vakcentrales.⁶²

De hoop binnen de SDAP dat de crisis de partij extra stemmen zou opleveren was in 1933 ijdel gebleken. Tijdens de ledenwerfactie, bij het veertigjarig bestaan in 1934, besteedde de SDAP geen speciale aandacht meer aan de werklozen. De vrijstelling van contributie (werklozenzegel) zou bovendien vele afdelingen aan de financiële afgrond hebben gebracht.⁶³ Op de partijraad deelde Woudenberg mee dat 8.7% van de leden geen contributie betaalde en dat per 1 oktober 1934 een driecentszegel zou worden ingevoerd.⁶⁴ De nieuwe contributieregeling voor werklozen had "hier en daar afschrijving van leden ten gevolge".

Vooral binnen het NVV bleef echter een stroming bestaan die naarstig zocht naar mogelijkheden om werklozen te winnen. *De Transportarbeider* schreef naar aanleiding van het 'Plan De Man' dat de werklozen zich een afzonderlijke groep voelden, die in de nog werkende arbeiders

en vooral in de vakbewegingsbestuurders hun tegenstanders zagen. Het goede van het 'Plan De Man' was volgens het blad dat ook werklozen werden ingeschakeld bij de agitatie voor het Plan: "In Duitschland was de groote fout van de arbeidersbeweging haar vrees voor werkloozemonstraties. Daardoor gingen zelfs de sociaal-democratische werklozen naar het fascisme en het communisme overhellen. Wij moeten de werklozen organiseren en als er werklozenoptochten zijn moeten de leiders zelf aan den kop lopen".⁶⁵

Het NVV was eind 1933 heel voorzichtig begonnen met het opzetten van eigen werklozenorganisaties. Binnen het NVV namen deze organisaties voorlopig een marginale rol in. Het beleid omtrent werklozenzorg was landelijk onderwerp van gesprek in bestuur en Contactcommissie, op districtsniveau overlegden het bondskader en de sociaal-democratische gemeenteraadsleden.⁶⁶ Werklozen ontbraken praktisch op die bijeenkomsten. *De Strijd* riep de bestuurdersbonden op met meer voortvarendheid te werken aan de werklozenorganisaties. Op een congres van deze organisaties in het Troelstra-oord werd een uniforme administratie en contributie ingevoerd en de oprichting aangekondigd van een eigen krant.⁶⁷

Begin januari 1934 waren de drie grote vakcentrales door de minister erkend als officiële vertegenwoordigers van de circa 50.000 werkverschaffingsarbeiders. De arbitraire erkenning door de rijksinspecteurs was daarmee van de baan.⁶⁸ Met name voor het NVV was landelijke erkenning heel belangrijk omdat het nog vaak voorkwam dat het NVV in het zuiden niet werd opgenomen in plaatselijke steun- of werkverschaffingsorganen.

De stempelfaciliteiten voor leden van de werklozenorganisaties, die het NVV in maart 1934 bedong, was een volgende stap naar erkenning. Daarvoor konden alleen georganiseerde werklozen stempelen bij de vakbonden. Ook daaraan waren beperkingen opgelegd zoals de minister duidelijk maakte aan het College van B&W in Zaamslag: "Ik kan verder niet goedkeuren, dat de steunverleening der georg. werkl. geheel via de bonden geschiedt. Alleen de uitbetaling en desnoods ook de stempeling - deze laatste echter slechts, wanneer Uwerzijds daarbij strenge controle wordt uitgeoefend - mag via de penningm.rs der org.s geschieden".⁶⁹

Er bestonden binnen het ambtelijke apparaat wel vraagtekens over de stempelfaciliteiten. Zo was de mening wijd verbreid dat de ongeorganiseerde werklozen zelf schuldig waren aan hun positie. Daarnaast was men beducht voor de financiële risico's omdat een penningmeester van de organisatie er altijd met de steunkas vandoor zou kunnen gaan. Ook wilde men de vakbeweging niet al te zeer aanmoedigen, een kleine concessie zou tot grotere eisen kunnen leiden. En vooral werd gevreesd dat ongeorganiseerde werklozen, die in het verleden zich teweer stelden tegenover het gezag, zo buiten de ambtenaren om een uitkering konden ophalen. Maar de positieve kanten wogen voor de ambtenaren toch zwaarder. Men hoopte door de faciliteiten meer grip op de werklozen te krijgen. Geconstateerd werd dat een flink aantal werklozen reeds georganiseerd was (in de WSC's, AvdO) "doch deze vereenigeningen zijn van uitgesproken politieke aard ...".⁷⁰ Maar als daarnaast een vereniging opstaat "die in zeer nauw verband staat tot erkende (vak-)organisaties en die zich, buiten de politiek, in het bijzonder ten doel stelt bepaalde belangen harer leden te behartigen, (dient) zulk een vereeniging met een zekere welwillendheid te worden bejegend".⁷¹ Bovendien zou het werk van de werklozenorganisaties het steunapparaat kunnen ontlasten zodat er meer tijd voor haar controletaak beschikbaar kwam.

De minister werd in de Tweede Kamer door het ARP-kamerlid (en CNV-coryfee) H. Amelink aan de tand gevoeld over de concessie aan het NVV. De minister verklaarde dat er al tijdens de beschouwingen over de rijksbegroting voor 1934 in de Tweede Kamer stemmen waren opgegaan om het stempelen te decentraliseren. Het betrof slechts een proef; er was geen concessie gedaan aan de organisaties om hun leden ook slechts eenmaal te laten stempelen, behoudens uitzonderingsgevallen, of om ze hogere steun te verlenen. Bovendien stelde de organisatie zich garant voor eventueel financieel nadeel en het gemeentebestuur zou de proef

begeleiden en verslag uitbrengen. De minister achtte het gewenst om een onderscheid te maken tussen gewone ongeorganiseerden en leden van bedoelde NVV-organisaties. Hij wenste niet het NVV de stempelfaciliteiten te onthouden omdat andere vakcentrales niet tot de stichting van dergelijke werklozenorganisaties waren overgegaan.⁷² De coöperatieve houding van het NVV werd beloond. Het NVV oordeelde positief over de toestemming van de minister. De stempelfaciliteiten hadden voor de werklozen geen financiële maar wel morele betekenis, omdat zij voor een deel weer als "volwaardige georganiseerden" werden beschouwd.⁷³

Het CNV was enigszins verrast door deze 'voorkeursbehandeling' aan NVV-werklozen nota bene verleend door een christelijke minister. *De Gids* van 8 februari 1934 bekritiseerde het *Tijdschrift van den Nederlandsche Werkloosheidsraad*, vanwege haar instemming met het verlenen van stempelfaciliteiten aan verenigingen van ongeorganiseerde werklozen. Indirect werd daarmee ook Slotemaker de Bruïne aangeklaagd. Na de toezegging van de minister aan het NVV voor stempelfaciliteiten ontstond binnen de christelijke vakbeweging enige ongerustheid. De bond van kantoorpersoneel en handelsbedienden kreeg steeds meer meldingen van werklozen terwijl men de opvang daarvan een taak achtte van de, door het CNV in januari 1933 opgezette, Centrale voor Werkloozenzorg. De CNV-bond drong erop aan om plaatselijke en provinciale comité's van de Centrale te machtigen om werklozen te laten stempelen zodat voorkomen kon worden dat christelijke, maar ongeorganiseerde, werklozen "temidden van vaak oproerige en aan den zelfkant der samenleving levende arbeiders" moeten stempelen.⁷⁴ Het verzoek toonde aan dat ook binnen het CNV een actievere opstelling gewenst werd. Steun en begeleiding voor werklozen had het CNV vooral verwacht van de kerken en daarin werd men bijzonder teleurgesteld. In het jubileumnummer van *De Gids* gaf het CNV blijk van zijn onvrede. De oproep van de Raad van de Nederlandse Kerk in 1931 om de arbeid ten behoeve van morele steun aan werklozen te intensiveren was "een roepende in de woestijn" gebleven en ook was de "Geestelijke nood ... buiten den kring van de vakbeweging niet begrepen".⁷⁵

Binnen de katholieke zuil werden de belangen van de werklozen op de eerste plaats via de parochies en de diocesane bonden behartigd. Daarnaast waren er de districtscommissies van de werkloosheidsdienst van het RKWV, waarbij de leden kwesties over de steunverlening en werkverschaffing aanhangig konden maken. Toen het NVV eind 1933 voor het eerst in de Contactcommissie de mogelijkheid polste om stempelfaciliteiten voor haar werklozenorganisaties te krijgen was de vertegenwoordiger van het RKWV in die commissie, J. Nijkamp, geschokt. In het dagelijks bestuur van zijn organisatie kaartte Nijkamp de kwestie aan en zette nogmaals als zijn standpunt uiteen dat het verschil tussen georganiseerde en ongeorganiseerde werklozen moest blijven bestaan.⁷⁶ Wel deed het RKWV er alles aan om de werkloze leden te behouden. De contributie werd aanzienlijk verlaagd en het dagelijks bestuur drong er bij de Verbondsraad op aan de mogelijkheid voor werklozen om lid te blijven zoveel mogelijk te vergroten.⁷⁷ De druk op de ketel was in het RKWV-kamp niet alleen vergroot door de maatregelen van het NVV maar ook door oppositie binnen de eigen gelederen.

5.6 Collectieve acties

Het verzet tegen de steunverlaging in Twente

De lonen in de Twentse textielindustrie waren in de crisisperiode flink gedaald. In de zomer van 1933 stelden rijkscontroleurs voor om ook de loonbepaling voor gesteunden in Twente te herzien. Op 30 september 1933 ontvingen de vakcentrales een brief van de minister van Sociale Zaken waarin verlaging van de steunnormen in een aantal plaatsen in het vooruitzicht werd gesteld. Daarentegen wilde de minister de maximumpercentages in de steunregeling

verhogen om tegemoet te komen aan de, ook in confessionele kring bestaande, wrevelf over te lage uitkeringen voor grote gezinnen met lage lonen. De maximumpercentages bedroegen 65% voor uitgetrokkenen en 60% voor dubbel-uitgetrokkenen. Voor gezinnen met een laag loon kwam de steun aldus op een onaanvaardbaar laag niveau. De vakcentrales drongen er bij de regering op aan die maximumpercentages in de steunregeling te verhogen maar om daarbij de normen te handhaven.

Het Ministerie kwam met een ontwerp-steunregeling, die door het hoofd van de afdeling Steunverlening G. van Hoeven op een vergadering met de Twentse bonden en gemeentebesturen in het stadhuis van Hengelo uiteengezet werd. Hij betoogde dat er in de nieuwe regeling sprake was van een herverdeling van de steun ten gunste van de grote gezinnen met een laag inkomen. De steun voor die categorie zou verhoogd worden door het maximumpercentage van de steun (ten opzichte van het loon) te verhogen. Daar stond tegenover dat de steunnormen verlaagd werden van f13,- naar f11,- (voor twee personen) en van f1,50 naar f1,20 (voor overige gezinsleden) per week.⁷⁸ De vakbonden en gemeenten hadden echter inmiddels hun eigen berekeningen gemaakt en kwamen tot de conclusie dat de steun in Twente met vijftien procent zou verminderen bij invoering van de nieuwe steunregeling. De regering zegde toe dat de nieuwe regeling voorlopig niet van kracht werd en beloofde overleg met de vakcentrales in de landelijke Contactcommissie.

De toestand in Twente was somber. Het CDU-kamerlid Van Houten zei tijdens de begrotingsbehandeling in december 1933: "Er wordt honger geleden in Twente ... in meerdere streken van ons land ... een deel van ons volk kwijnt weg, verkommert".⁷⁹ Van Houten pleitte voor overheidssteun aan comité's die zich toededen op het verstrekken van kleding, dekking en warme maaltijden aan werklozen. Slotemaker de Bruïne was zelf predikant geweest in het arme Friese veengebied en kende de ellende. Maar hij wees het verzoek af omdat er naar zijn mening eenvoudig geen geld voor was.

In oktober 1933 was er door Twentse vrouwen op een ongekend massale wijze geïntereesseerd tegen de te lage inkomens en de prijsopdrijving. Duizenden vrouwen demonstreerden door Enschede en eisten onder andere verhoging van de uitkeringen. Zij richtten zich tot de gemeentebesturen in Twente en tot de regering. Een delegatie trok naar Den Haag om te spreken met Colijn en Slotemaker de Bruïne. Concrete resultaten leverde het gesprek en de breed ondersteunde actie niet op. Initiatiefneemster van de actie, mevrouw G. Wisselo-Steenbergen, gaf in een interview tegelijkertijd het unieke en het onvermijdelijk falen van de actie in de verzuilde Nederlandse verhoudingen aan: "Ze hebben nog geprobeerd ons in een organisatie onder te brengen, maar dat ging niet. Dat kun je toch wel begrijpen, er waren katholieken en gereformeerden bij, en vrouwen van het Leger des Heils en van de SDAP ... Wij vrouwen waren het allemaal wel met elkaar eens, maar de mannen werkten min of meer tegen ... De mannen hadden het maar over politiek en geloof. Langzaamaan werden we minder actief. Op 't laatst hield ik er ook mee op, want die grote heren deden er toch niet veel aan. Maar wanneer onze mannen achter ons hadden gestaan, dan waren de gevolgen heel anders geweest".⁸⁰

De onrust in Twente zal er vermoedelijk toe hebben bijgedragen dat Van Hoeven op 22 november 1933 naar Hengelo afreisde om namens de minister een nieuwe steunregeling voor te stellen. De afwijzing van die regeling door bonden en gemeentebesturen had slechts tijdelijk effect. De regering bracht enkele kleine wijzigingen in de ontwerp-steunregeling aan en kondigde de invoering van de nieuwe regeling eenzijdig af voor 2 april 1934. Geruchten hierover verschenen medio maart in de pers. De gemeentebesturen spoedden zich naar Den Haag. De minister liet echter weten gezien de loondaling en de financiële toestand geen andere weg te zien. Een burgemeestersdeputatie vermocht op 22 maart de bewindsman ook al niet tot andere gedachten te brengen.

De SDAP-raadsfractie in Enschede stelde vragen over de nieuwe regeling en op zaterdag 17 maart verspreidden de sociaal-democraten 40.000 strooibiljetten in Twente om de bevolking duidelijk te maken dat er sprake zou zijn van een forse steunverlaging. Twee dagen later vroeg Kupers in de Tweede Kamer een interpellatie aan. Op 20 maart vond er een gezamenlijke vergadering plaats van SDAP en NVV in zaal 'Ons Huis' te Enschede. Voor duizend aanwezigen werd betoogd dat de nieuwe steunregeling een achteruitgang van gemiddeld twaalf procent zou betekenen. Sprekers waren onder andere Henk Lindeman en Paul Kiës. De textielarbeidersbond 'De Eendracht' had berekend dat van haar 100 leden in Enschede er 74 op achteruit zouden gaan.⁸¹ Partijgenoot Jan Hillenaar verwoordde de gedachten van de meeste sociaal-democraten over de Twentse steunwijziging: "Lukt deze aanslag, dan zal vrij zeker de rest van het land niet gespaard blijven".⁸² De volgende dag besloot de Gewestelijke Raad van SDAP en NVV tot het organiseren van een petitionnement tegen de steunregeling. Door het alerte optreden van sociaal-democratische zijde werden de organisaties van revolutionaire en confessionele zijde geheel verrast. SDAP en NVV hadden het initiatief voor de collectieve actie volledig naar zich toe getrokken.

De petitionnementsactie in Twente leverde in een week tijd 50.000 handtekeningen op. Sommige regionale kranten riepen op om te tekenen en, als nasleep van de vrouwenacties, verzocht de Vereniging van Huisvrouwen afdeling Enschede de vakcentrales de handen ineen te slaan om de verslechtingen te keren. Het brede verzet dat in Twente ontstond trachtte de SDAP door te laten klinken in de interpellatie van Kupers. Via mobilisatievergaderingen in Enschede, Hengelo en Almelo werd een gewestelijke demonstratie voorbereid die gehouden zou worden aan de vooravond van de interpellatie. De burgemeester van Enschede verbood de demonstratie echter. Het buitengewoon werklozencongres van het NVV op 11 april tekende hier protest tegen aan. Maar Kupers probeerde de deur naar de christelijke en katholieke vakbeweging op een kier te houden. SDAP en NVV dreven de zaak niet op de spits en zagen van demonstreren af.

Het protest in Enschede bleef zodoende beperkt tot een meeting met 7000 deelnemers waarop Kiës het woord voerde. Hij hekelde de RK-kerk in Twente die volgens hem nauwelijks tegen de steunverlaging had geprotesteerd.⁸³ De hoop van de sociaal-democraten was gevestigd op de interpellatie van Kupers in de Tweede Kamer. Een politieke overwinning leek mogelijk omdat de confessionele bonden de RKSP-kamerfractie hadden bedolven onder protestbrieven en er uit alle hoeken bezwaren waren gerezen.

Op 19 april hield Kupers zijn interpellatie. Hij wees op de unanieme afwijzing in Twente van de steunverlaging door protestanten, katholieken en vrijzinnig democraten. Kupers bestreed de opvatting dat er slechts herverdeeld was: van de 1669 gesteunden in Enschede ontvingen er 1427 gemiddeld f1,65 minder en slechts 242 f0,90 meer per week, ook bij grote gezinnen was er voor de meesten sprake van een inkomensachteruitgang.⁸⁴ De minister wilde geen strobreed wijken. De loondaling was volgens hem de belangrijkste externe oorzaak van de vermindering van de steun. Zijn maatregel om het percentage voor grote gezinnen met lage lonen te verhogen, zou juist een vorm van solidariteit inhouden met de zwaksten. Verschillende malen memoreerde Slotemaker de Bruïne dat er over de kwestie uitvoerig overleg met de vakbeweging had plaatsgevonden in de Contactcommissie. De minister wilde, op uitdrukkelijk verzoek van het CNV en het RKWV, wel nagaan of er verbetering in de kindertoeslag kon worden gebracht. Amelink (ARP) en A. Loerakker (RKSP) toonden zich bereid de steunverlaging te aanvaarden mits de kindertoeslag omhoog ging en de werkverruiming aangepakt werd.

De interpellatie liep zo voor de SDAP op een teleurstelling uit. *De Propagandist*, een NVV-uitgave gericht op het katholieke zuiden, verwoordde deze als volgt: "Niet de politieke munt, welke, zooals in de Tweede Kamer schamper werd opgemerkt, door de sociaal-democra-

ten uit de verontwaardiging der Twentsche bevolking zou zijn geslagen, werd door de katholieke Kamerfractie afgewezen, neen: de gerechtvaardigde verlangens van het RK Werkliedenverbond, van de RK Werkliedenpartij in Almelo, van de RK Werkliedenvereniging te Boxmeer, van de katholieke arbeidersorganisaties in Tilburg, in Eindhoven, enz., van de Almelosche Diakenen der Nederlandsche Hervormde Gemeente, het eenstemmig aanvaarde verzoek van de gemeenteraad van Lonneker, om de steunverlaging niet uit te voeren, ook de stemmen uit Twentsche afdeelingen der Christelijk Historische Unie, kortom het eenparige verzet der geheele Twentsche bevolking tegen de steunverlaging lapt de katholieke Kamerfractie, bij welke het vraagstuk der steun- en loonnormen veilig zou zijn, aan haar laars. En de katholieke arbeidersvertegenwoordigers, de verlangens van hun eigen vakcentrale overboord gooiend, lapt dapper mee!"⁸⁵ De nederlaag in het parlement werd gevolgd door sociaal-democratische verliezen bij de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Enschede. De winst ging ter linkerzijde naar de CPH, de OSP en de progressief-confessionele KDP en CDU.

Ontgoocheling alom in sociaal-democratische gelederen over de mislukte opzet om collectieve actie en parlementair optreden succesvol te combineren. De verbittering klonk door in het volgende nummer van *De Propagandist* waarin de katholieke arbeiders zelf onder vuur werden genomen: "Bovendien, de RK arbeiders treft hier eveneens schuld. Zij geven wel fel af op hun vertegenwoordigers, maar zij hebben niet de moed om zich van hen los te maken. Zij laten zich op doelbewuste misleidende wijze hun lot uit handen nemen".⁸⁶ Parlementaire versterking van de sociaal-democratie, en daarmee gepaard gaande vergroting van haar invloed op het werkgelegenheidsbeleid van het kabinet, bleef achterwege. Het werklozenprotest via partij en vakbeweging leverde de sociaal-democraten landelijk een flinke kater en een rekening uit Twente voor de petitionnementskosten op van f622.⁸⁷

De collectieve actie onder werklozen bestond in Twente voornamelijk uit door sociaal-democraten georganiseerde en gedomineerde protestvergaderingen en het petitionnement. Tijdens de interpellatie van Kupers maakte Slotemaker de Bruïne hierover enige opmerkingen welke leidden tot een interessant debat over collectieve actie en beïnvloeding van parlementaire besluitvorming. Slotemaker de Bruïne gooide de knuppel in het hoenderhok door te stellen dat "de daden der Regeering niet onder invloed staan of zullen staan van zulke petitionnementen en zulke demonstraties".⁸⁸ Immers, zo redeneerde de minister, de actievoerders kenden de motieven voor de maatregel niet waardoor hun oordeel minder waarde had en ten tweede was de regering niet bereid om groeperingen in de samenleving die via regelmatig overleg resultaten willen bereiken aan invloed ten achter te stellen bij anderen. Kupers wees erop dat een petitionnement of demonstratie een "gewoon, normaal middel" was "dat te zijner tijd door alle groepen van de Nederlandsche bevolking wordt ter hand genomen ... Dit is een grondwettig recht, dat elke groep in de Nederlandse bevolking kan, mag en moet aangrijpen om te wijzen op den noodtoestand, waarin een bepaalde groep van de samenleving is gekomen".⁸⁹ De SDAP'er merkte op nog nooit afkeurende geluiden van de regeringstafel te hebben vernomen wanneer boeren, middenstanders of werkgevers van dit grondwettelijk recht gebruik maakten. Sneevliet (RSP) plaatste de opmerkingen van de minister in het kader van de aantasting van de rechten en vrijheden van het verenigingsleven der arbeiders en gaf aan dat daarom ook revolutionairen de democratische rechten en vrijheden met kracht moesten verdedigen. De CPH'er Cees Schalker vroeg zich af of Sneevliet nu evenals Kupers vond dat de regering het petitionnement beter als "veiligheidsklep" kon hanteren om erger (revolutie) te voorkomen. Indien de regering legale demonstraties verbood, zou dit volgens Schalker onvermijdelijk leiden tot stakingen van arbeiders, die gezamenlijk met de werklozen een front zouden vormen totdat "in de plaats van de macht van de bourgeoisie de macht van de arbeidersklasse is gevestigd".⁹⁰ Ontbeerden de sociaal-democraten op parlementair niveau de steun van de confessionelen, de communisten

leken niet al te gewillig om samen met SDAP en NVV de werklozen te mobiliseren.

Met de WSC's in Twente was het in 1934 treurig gesteld. Op het in februari gehouden Eenheidscongres van de WSC's sprak een gedelegeerde over de dreigende ontaarding van de Twentse WSC's in filantropische steuncomité's, een ontwikkeling die volgens spreker inmiddels ten goede gekeerd was.⁹¹ Maar toen de steunverlaging voor Twente werd afgekondigd, bleken de WSC's niet in staat het initiatief naar zich toe te trekken. In *De Tribune* moesten de RVO's en WSC's opgeroepen worden om protestvergaderingen, meetings, demonstraties en het uitgeven van manifesten ter hand te nemen. Het WSC-RVO Enschede-Lonneker zond een adres aan de raad om de steunverlaging ongedaan te maken. *De Tribune* maakte enigszins geïrriteerd duidelijk dat een adres alleen geen zoden aan de dijk zette en dat van revolutionairen anders werd verwacht ("Kameraden. Met dit adres alleen is de steunverslechtering niet te keeren"). Een mobilisatievergadering vond plaats met het kamerlid De Visser en RVO'er Wim van Exter als sprekers. Dieters van het Landelijk WSC sprak in *De Tribune* van "nieuw verraad aan de Twentsche arbeidersklasse" omdat SDAP en NVV in Twente waar het "gist en kookt" zich wensten te beperken tot een petitionnement.⁹² De communisten daarentegen moesten de eenheid tot stand brengen van werkenden en werklozen via de RVO en WSC's. De petitie moest daartoe een springplank zijn en daarom werden ook de communisten opgeroepen te tekenen.

De communistische pers stelde de sociaal-democratie als medeschuldige aan de steunverlaging voor omdat zij de loonsverlagingen in Twente geaccepteerd zou hebben en in de gemeenteraad niet bereid was de WSC-eis, om de verlaging te compenseren, te steunen. De WSC's, de Vrouwen Strijd Comité's (VSC's) en de RVO's grepen de petitie van SDAP en NVV aan om oproepen te doen voor protest- en huurstakingen. De verspreiding van dergelijke oproepen gaf de overheid aanleiding op te treden tegen de communisten. Twee leden van een VSC werden gearresteerd toen zij met steunlijsten aan het werken waren en de centrale man van het WSC in Enschede, Smienk, kreeg twee weken gevangenisstraf omdat hij agenten beledigd zou hebben die discussieerende werklozen hadden gemaand door te lopen.⁹³ Nergens vonden we berichten dat er massaal aan WSC-oproepen gehoor werd gegeven. Alleen *De Tribune* meldde dat in Lonneker "verscheidene" werklozen een gulden huur inhielden.⁹⁴

De activiteiten van andere revolutionaire organisaties kunnen evenmin massaal worden genoemd. De NAS-bijeenkomsten trokken nauwelijks mensen, het eigen kader achtte de petitie een te slap middel. De oproep van het PAS-Enschede om de interpellatie van Kupers geen parlementaire fanfare te laten zijn en de "stormklok te luiden" bleef een holle frase.⁹⁵ Achteraf constateerde men in NAS-gelederen dat de Twentse bevolking rustig de steunverlaging over zich heen had laten komen en dat van enige geslaagde agitatie geen sprake was geweest.⁹⁶ OSP en RSP deden machteloze oproepen om het petitieprotest tot stakingen en demonstraties uit te breiden. Volgens het NSV bewees Twente wederom dat de parlementaire invloed nihil was en dat revolutionairen zich in plaats van op verkiezingen op directe actie moesten richten. SDAP en NVV hadden al hun kaarten gezet op steun van de katholieke vakbonden, meeting en petitie werden daarom afgestemd op het parlementaire debat. Al te nadrukkelijke deelname van revolutionaire organisaties zou de kans op steun van katholieke zijde verminderen en werd daarom als minder wenselijk beschouwd.

De confessionele vakbeweging moest in Twente toezien hoe de moderne vakcentrale de actie naar zich toe trok. De vakcentrales waren zeer vroeg ingelicht door de minister over de naderende steunverlaging. Reeds op de vergadering van het dagelijks bestuur van het RKWV op 5 februari 1934 bracht Nijkamp ter sprake dat de steunverlaging in Twente weer onderwerp van discussie in de Contactcommissie was geweest.⁹⁷ Toen de definitieve steunregeling voor Twente gereed kwam, nam het RKWV een afwachtende houding aan. *De Volkskrant* meldde dat de katholieken geen behoefte hadden aan manifestaties en de zaak via de kiesverenigingen

van de RKSP op afdoende wijze konden regelen: "En nu heeft de ervaring bewezen, dat men met overleg, argumenten en desnoods overreding meer bereikt dan met groote woorden, dreigementen en straatkabaal". Voor manifesten e.d. was er volgens het dagblad pas plaats als het overleg mislukt was.⁹⁸ Het RKWV richtte wel een adres aan de minister waarin gesteld werd dat de norm te laag was bij langdurige werkloosheid. De katholieke vakcentrale wilde de normverlaging beperken tot f1,00 en de kindertoeslag op f1,35 stellen.⁹⁹ De petitie van SDAP en NVV werd als zijnde propaganda voor de tussentijdse raadsverkiezingen afgewezen. Op een vergadering van de katholieke textielarbeidersbond St. Lambertus in Hengelo vroeg districtsbestuurder A. Middelhuis zijn leden het hoofd koel te houden "en zich niet op sleeptouw te laten nemen door wat van de zijde van het NVV wordt ondernomen met hun inzameling van handteekeningen".¹⁰⁰ Petitie was volgens Middelhuis een verouderd middel in vergelijking met overleg.

De activiteiten van het NVV in Twente, en het negeren door de minister van de RKWV-eisen in de Contactcommissie en in het rechtstreeks overleg, dwongen het RKWV ook regionaal haar leden te mobiliseren. Eind maart kwamen in Enschede de districtscommissies van de werkloosdienst en in Hengelo de RKWV-afdelingen bijeen. De afdelingen richtten zich vooral tot de kamerfractie van de RKSP met het verzoek het RKWV-adres te steunen nadat dit door de minister van de hand was gewezen. Het RKWV-Almelo deed zo'n oproep vergezeld gaan van de opmerking dat het kamerlid J. IJsselmuiden op 17 april 1933 in een verkiezingstoespraak te Almelo had verklaard dat "ook in de toekomst er slechts één macht zal zijn, welke nieuwe aanvallen op de karige ondersteuning der werklozen zal kunnen afslaan, n.l. de RK Staatspartij".¹⁰¹

De RKSP-fractie opteerde in de Kamer voor uitstel van de stemming over de moties van Kupers. Fractie leider Aalberse gaf aan dat de fractie deze het best kon beoordelen als bekend was hoe de regering vorderde met het 60-miljoenen plan. Naast Aalberse sprak ook IJsselmuiden, die beklemtoonde dat de huidige ondersteuning in Twente al tot armoede leidde en aandacht vroeg voor het adres van het RKWV. Kupers aanvaardde de handreiking van Aalberse en IJsselmuiden en stelde voor de stemming over zijn motie op te schorten. Veel zou het niet uithalen, met enkele kleine wijzigingen haalde de minister de bijna complete RKSP-fractie uiteindelijk over de streep. Arts van de KDP wierp zich op als vertolker van de gevoelens van de katholiek-georganiseerde arbeiders en liet weten de motie Kupers, waarin de regering werd verzocht de steunverlaging nog eens nader in overweging te nemen, te slap te vinden. De KDP'er gaf de voorkeur aan de, in dat opzicht duidelijkere, motie van de communist De Visser.

De instemming met de steunverlaging in Twente was moeilijk aan het kader van de katholieke vakbeweging en partij uit te leggen. In mei besloot men op verzoek van dat kader een eigen stroombiljet te maken. In het partijbestuur van de RKSP had G. ter Steege opgemerkt dat een vlugschrift voor Twente geen overbodige luxe was: "Er zijn in Twente slachtoffers ten einde raad, die men met moeite in de Partij zal houden".¹⁰² Partijvoorzitter mr. C. Goseling calculeerde die stemming al in en zei een weerslag daarvan te verwachten bij de tussentijdse raadsverkiezingen. Het partijblad *De RK staatspartij* verweet de regering dat zij haar maatregel niet aan de bevolking wist uit te leggen zodat deze ten prooi viel aan demagogisch gedoe. Het kabinet werd nogmaals opgeroepen tot meer overheidsinspanning voor uitbreiding van de werkgelegenheid.¹⁰³

Ook voor het CNV stond overleg met het Ministerie voorop in het arsenaal van 'actiemiddelen'. Het vakverbond had een onderhoud met de minister om te komen tot enige verbeteringen in de nieuwe Twentse regeling. Stapelkamp, CNV-secretaris en lid van de Contactcommissie, sprak van een "bevredigende oplossing".¹⁰⁴ Het CNV verzette zich niet zozeer tegen de steunverlaging als wel tegen mogelijke verdere kortingen. Maar Twente had massaal

geprotesteerd en de christelijke beweging was daarbij niet achter gebleven. Zelfs de conservatief-christelijke *Almelosche Post* verzette zich tegen de steunverlaging en de christelijke textielarbeidersbond sprak over aangedaan onrecht.¹⁰⁵ Dit protest zal er mede toe hebben geleid dat het CNV-bestuur naar Twente toog om haar bestuurdersbonden het standpunt van het Verbond uit te leggen. Tijdens de interpellatie van Kupers voerde de ARP'er Amelink (oud-Twents textielarbeider en CNV-bestuurder) het woord. Amelink weigerde steun aan de motie van Kupers omdat naar zijn mening de steunregeling verbonden was met het werkverruimingsplan en met het herstel van het bedrijfsleven. *De Gids* wees op de beperkte middelen van de minister en Stapelkamp trachtte in een artikel de opzwellende kritiek in eigen gelederen de kop in te drukken: "Er zijn ook weleens christelijke arbeiders, die meenen dat ons verbond te weinig aan zulke 'actie' doet, om van 'agitatie' maar niet te spreken, want die kennen we niet. Wij willen hun verzekeren, dat het gebeurde in Twenthe ons heeft verstevigd in de overtuiging dat in het overleg vóór de regering een beslissing neemt, het best de belangen der werklozen kunnen worden gediend".¹⁰⁶ Amelink spoorde na de steunverlaging het CNV aan om te bezien of er door fondsvorming hulp in natura aan Twente geboden kon worden.¹⁰⁷

De meegaande houding van het CNV was wel verklaarbaar. De mannenbroeders hadden hoge verwachtingen van Slotemaker de Bruïne. Deze ex-predikant werd geacht de belangen van de werklozen niet bij voorbaat te negeren. Daarnaast had CNV'er Amelink grote invloed in de ARP-fractie. De gedachte dat het kabinet na de steunverlaging ook het 60 miljoenplan met voortvarendheid zou aanpakken, leek het CNV daarom heel reëel.

Door de steun van CNV en ARP aan de kabinetsplannen kon de CDU zich goed profileren. De partij verspreidde een manifest in Twente waarin de minister beschuldigd werd van mammonisme omdat hij noodzakelijke maatregelen in de werklozenzorg liet varen uit geldgebrek. De CDU wilde het benodigde geld vergaren via een progressieve crisisinkomstenbelasting.¹⁰⁸ Bij de verkiezingen boekte de partij een goed resultaat en deed met twee zetels haar intrede in de raad van Enschede. Ook de KDP boekte winst en verkreeg een zetel. Verlies was er voor ARP, CHU en RKSP die te zamen acht procent prijsgaven ten opzichte van 1931.¹⁰⁹

Een verzoek van Kupers om de steunwijziging pas in te voeren nadat er over de moties in de Kamer gestemd zou zijn, wees de minister af. Wel werd de ingangsdatum een week opgeschort. De sociaal-democraten claimden dit als een resultaat van de petitie en van het verzet van de katholieke en christelijke vakbonden. De werkelijke reden was echter dat de steunverlaging in de eerste week van april zou samenvallen met het einde van het verlenen van een wintertoeslag voor brandstof. Zo'n dubbele inkomensachteruitgang achtte het Ministerie niet gewenst.

Verzet tegen de landelijke steunverlaging

Net voor de interpellatie van Kupers over Twente plaats zou vinden, werd bekend dat de minister voornemens was ook de steun in de vier grote steden te verlagen. In november 1933 waren al een aantal verslechtingen aangebracht in die steunregelingen. De minister gaf in de Kamer toe dat de steunverlaging in Twente niet op zich zou blijven staan. Er hadden zich volgens de bewindsman verslechtingen voorgedaan in de draagkracht van de kassen van de gemeenten en van het Rijk. De regering had besloten de rijksbijdrage voor 1934 te verlagen van 75 naar 46 miljoen gulden, waardoor steunverlaging onvermijdelijk leek. Kupers verklaarde dat de sociaal-democraten een eenmalige heffing op de vermogens voorstonden van één procent, een extra crisisbelasting, een verhoging van de successiebelasting en het aanpakken van belastingontduiking.¹¹⁰ Op deze manier zou een algehele steunverlaging kunnen worden afgewend. Slotemaker de Bruïne was bijzonder kort in zijn commentaar: "Het Kabinet zegt,

dat dit (geld halen uit de belastingen, AvdO) niet kan en het Kabinet moet naar eigen inzicht handelen".¹¹¹ Verlaging van de steun achtte de minister daarom onvermijdelijk met uitzondering van de laagste normen.

Door de uitspraken van de minister was de RK-fractie in grote ontredde geraakt. In de katholieke dagbladen hadden RKWV en RKSP telkens verklaard dat de steunvermindering in Twente geen voorbode van landelijke maatregelen was. Er zou geen sprake zijn van een algehele verlaging, zo had het RKWV-bestuur tijdens een audiëntie met de minister op 24 maart nog te horen gekregen. De bewindsman was dus aan de RK-fractie uitleg verschuldigd. Volgens Slotemaker de Bruïne had hij twee dagen na het gesprek met het RKWV nieuwe informatie ontvangen over de cijfers van uitkeringen gedaan door Rijk en gemeenten en over het aantal gemeenten dat zich financieel niet meer zelf kon bedruipen. Bovendien bleek in de ministerraad dat men zich grote moeite zou moeten getroosten om de begroting voor 1935 sluitend te krijgen.¹¹² Al deze nieuwe gegevens hadden ertoe bijgedragen dat de minister van de ene op de andere week van standpunt veranderd was.

Fractie leider Aalberse zocht in de RKSP-fractie, die toch al vanwege Twente onder druk was gezet door het RKWV, naar eenheid. Hij stelde voor om naar buiten toe die eenheid te demonstreren door alleen de fractie leider tijdens de interpellatie te laten spreken. Aalberse vond dat de RKSP moest oppassen: gesteunden achtten het steunbedrag primair, de fractie zou vast moeten houden aan bestrijding van de werkloosheid als belangrijkste item.¹¹³ Hij pleitte ervoor het 60-miljoenenplan direct te verbinden aan de steunverlaging. Een kabinetscrisis zou onder de gegeven omstandigheden tot ernstige politieke moeilijkheden leiden en daarom konden de moties van Kupers niet worden gesteund. Twee RKSP-kamerleden waren echter niet over de streep te trekken. Ondanks oproepen van Kortenhorst en Goseling verklaarden RKWV-bestuurder W. Steinmetz en IJsselmuiden de motie van Kupers te zullen steunen omdat, aldus IJsselmuiden, "Als de katholieke fractie thans niet haar invloed gebruikt om in te grijpen krijgen de werklozen hun portie thuis".¹¹⁴ De RKWV-bestuurder Kuiper ging wel met de RKSP-fractie mee.

Het Verbondsblad van het RKWV moest zich in alle bochten wringen om die houding goed te praten. De motie van Kupers zou, volgens het blad, de steunverlaging in Twente toch niet hebben tegengehouden omdat in de motie slechts gevraagd werd deze te heroverwegen. Waarom de RKWV'ers dan niet de in dit opzicht duidelijkere motie van De Visser ondersteunden (zoals KDP en CDU), verzweeg het blad. In het commentaar op de interpellatie klonk echter ook onvrede door over het kabinetsbeleid en de houding van de katholieken daarin. Het RKWV-blad spuide kritiek op het liberale optreden van minister-president Colijn en wees erop dat in het kabinet ook twee katholieken zaten die hun naam te verspelen hadden. Om deze onvrede op een positieve manier in handelen om te zetten koos het RKWV voor de typisch christelijke oplossing: "Ons antwoord is: zelfdoen; onze plaatselijke organisaties moeten met alle middelen trachten zooveel mogelijk aan te vullen wat onze werkloze vrienden te kort komen".¹¹⁵

Opvallend was de aanvankelijke houding van het NVV en SDAP tegenover de steunverlaging. Toen de minister op 30 mei de gemeentebesturen officieel op de hoogte stelde van de steunverlaging op 1 juli, plaatste *Het Volk* de dag daarop een artikel waarin Lindeman benadrukte dat er intensief overleg in de Contactcommissie was geweest, dat de verlaging minder was dan in Twente en dat de laagste steunnormen gespaard bleven. Lindeman toonde zich enkel bezorgd om de verlaging in de grote steden.¹¹⁶ De volgende dag publiceerde *Het Volk* een commentaar waarin de arbeidersklasse zelf gedeeltelijk verantwoordelijk werd gesteld voor de steunvermindering. De anti-sociale politiek kon volgens het blad doorgang vinden vanwege de slechte verkiezingsuitslag voor de SDAP in 1933 en de toename van het aantal "machteloze extremis-

ten".¹¹⁷ Dat de verlaging beperkt was, de kindertoeslag niet verminderd werd en de huurtoeslag niet geheel afgeschaft, schreef de sociaal-democratische krant toe aan het optreden van de Contactcommissie. De verontwaardiging van het NVV was aanvankelijk vooral gericht tegen het feit dat de regering de maatregel al naar buiten had gebracht nog voor het overleg in de Contactcommissie geheel was afgerond. Het dagelijks bestuur van het NVV hield dat in eerste instantie voor de steen des aanstoots.¹¹⁸

Verschillende vakbonden tekenden protest aan tegen de steunverlaging omdat deze een hefboom zou vormen om de lonen verder te laten dalen. Toen dat verzet grotere vormen ging aannemen, krabbelde het NVV-bestuur enigszins terug. Benadrukt werd dat de Contactcommissie slechts adviserende bevoegdheden had en dat de minister zich te veel beriep op instemming van die commissie met de verandering van de steunnormen. Het werkloosheidscongres van het NVV in april stelde de politiek van Roosevelt als voorbeeld waarbij werkloosheidsbestrijding en koopkrachtversterking hand in hand gingen. Het 60-miljoenenplan ondervond kritiek vanwege de daarin geldende lage lonen.¹¹⁹ De congresgangers werden door de SDAP'er Albarda opgeroepen "zich niet te veel (te) laten leiden door hun natuurlijke antipathie jegens ongeorganiseerden. Nu de arbeidersbeweging van alle kanten belaagd wordt, hebben wij ons het lot der ongeorganiseerden aan te trekken, want dit is voor een belangrijk deel ook het lot der georganiseerden. Het solidariteitsbeginsel heeft ons te leiden".¹²⁰

Die solidariteit was blijkbaar niet groot genoeg om NVV of SDAP te bewegen tot landelijke acties. Slechts de voorbereiding kwam op gang van de, reeds lang geplande, demonstratie op 16 september, die in het teken zou staan van de internationale toestand ('voor socialisme en democratie'). Ook de werklozenverenigingen van het NVV werden niet ingezet als strijdmiddel tegen de steunverlaging. Omdat de steunverlening verliep via de gemeenten, mobiliseerde het NVV wel de plaatselijke bestuurdersbonden. In de grote steden organiseerde het NVV samen met de SDAP meetings tegen de steunverlaging. In Amsterdam gelukte het zelfs om ook de RK-Volksbond en de Christelijke Bestuurdersbond achter een protesttelegram aan de regering te krijgen. Het NVV deed een beroep op de SDAP-fracties om de steunverlaging in de raad aan te kaarten. Verder wilde men niet gaan. De Algemene Raad van SDAP en NVV besprak een verzoek uit Zaandam om een petitionnement te organiseren en een pamflet onder de bevolking te verspreiden. Woudenberg liet weten dat het partijbestuur van de SDAP hier niets voor voelde. De teleurstelling van Twente lag nog vers in het geheugen. Het NVV had ernstige bezwaren tegen een petitionnement maar Van de Walle toonde zich wel voorstander van een landelijk pamflet, desnoods zonder medewerking van de SDAP. Lindeman wist uiteindelijk een compromis te bereiken, er kwam een pamflet dat gericht aan de stempellokalen verspreid zou worden.¹²¹

NVV en SDAP mobiliseerden de plaatselijke bestuurdersbonden en raadsfracties. In diverse gemeenten werden moties aanvaard tegen de steunverlaging. Ook drongen SDAP-fracties bij gemeentebesturen aan op overleg met het Ministerie om de gemeente in een hogere steunklasse te plaatsen. Het particularisme vierde hoogtij, ook in de Amsterdamse gemeenteraad waarin P. van Eck (SDAP) alles ondernam om het College te bewegen iets voor de Amsterdamse werklozen te doen. Zijn optreden bracht het CPH-raadslid L. Seegers tot de uitspraak "... dat men er zich weinig van aantrekt, wat met de steunnormen in de andere plaatsen van ons land gebeurt. Een dergelijk relativisme is volkomen waardeloos".¹²² De Amsterdamse sociaal-democraten trachtten hun verzet tegen de steunverlaging om te zetten in offensief gerichte eisen. Van de raad werd uitvoering van een 'Plan tot inperking van de werkloosheid' geëist en de fractie wilde een enquête naar de jeugdwerkloosheid in de hoofdstad. Beide eisen werden ondersteund door een plaatselijk petitionnement dat ook begin juli nog alle aandacht van de Amsterdamse SDAP opeiste.

Het protest tegen de steunverlaging op gemeentelijk niveau kwam niet alleen uit sociaal-democratische hoek. In een aantal gemeenten zoals Amsterdam en Rotterdam verkregen SDAP-moties in eerste instantie steun van katholieken. Hetzelfde gebeurde in sommige steden in het zuiden zoals Maastricht en Tilburg. De gemeenteraad van Tilburg nam een adres van de bestuurdersbond en het RKWV over om de steun en de werkverschaffingslonen niet te verlagen. Zelfs een motie van de SDAP'er Bart van Pelt, waarin bij de regering werd aangedrongen om reeds doorgevoerde verlagingen in Tilburg ongedaan te maken, kreeg de steun van de raad.¹²³ Maar liefst 700 mensen bezochten een protestvergadering van SDAP en NVV in Tilburg. De ARP en de liberalen reageerden nogal geprikkeld op het in hun ogen plaatselijk "katholiek radicalisme". Lindeman stelde het zuiden ten voorbeeld aan de rest van Nederland. Opnieuw leek gezamenlijk optreden van NVV en RKWV mogelijk. Het optimisme van Lindeman kon spoedig na het bekend worden van het regeringsbesluit weer getemperd worden. Weliswaar hadden katholieke en christelijke raadsleden zich geweerd tegen de steunverlaging, ondersteuning van socialistisch protest tegen een christelijk-katholiek kabinet was iets geheel anders. Het Amsterdamse College bleek ondanks alle moties de steunverlaging normaal te hebben voorbereid en kreeg daarvoor complimenten van het Ministerie. De christelijke wethouder Baas had al in april laten doorschemeren een steunverlaging te zullen accepteren als de regering de gemeentebegroting zou goedkeuren.¹²⁴ Na de officiële bekendmaking door Slotemaker de Bruïne van de steunverlaging, behandelde de Amsterdamse raad de kwestie opnieuw. Raadsleden van RKSP en ARP stemden toen unaniem in met het B&W-voorstel om meer dan twee miljoen te bezuinigen op de steunverlening in de hoofdstad.

De aanvankelijke schok over de afgekondigde steunverlaging was ook in katholieke kring groot. Misnoegen over het niet serieus genomen worden bij het overleg voerde de boven-toon. "Wij begrijpen er niets van", schreef *De Volkskrant* op 10 april en meldde dat het vertrouwen in de minister ernstig ondermijnd was. De steunverlaging vond in de ogen van het blad geen genade, in tegenstelling tot de christelijke *De Standaard*, die het beleid van Colijn verdedigde. Het RKWV stuurde een rekest naar de minister waarin onder meer geëist werd een ondergrens in de steunregeling op te nemen en de gemeenten in klassen in te delen. De minister kwam het RKWV enigszins tegemoet. Voor grote gezinnen werd het uitkeringspercentage verhoogd en er kwam een klasse-indeling. CNV-vertegenwoordiger in de Contactcommissie Stapelkamp onthulde intern echter dat het besluit van de minister om over te gaan tot klasse-indeling al bekend was in die commissie. Enkele dagen daarna voerde het RKWV curieus genoeg die klasse-indeling als eis op in haar rekest. Kennelijk wilde het RKWV het de minister niet al te moeilijk maken om toezeggingen te doen. Het RKWV verklaarde ook de steunverlaging in "uiterste noodzaak" te zullen accepteren.¹²⁵

De RKSP achtte het onverantwoord het bedrag voor de huidige steun te handhaven omdat dit in de toekomst aanleiding zou geven tot nog grotere problemen. Slechts aanzienlijke werkverruiming was een garantie voor het blijvend functioneren van de steunregeling. De disharmonie tussen het 'ethisch minimum' en het 'economisch mogelijke' zou via christelijke liefdadigheid opgeheven moeten worden. Bij de stemming over de moties van Kupers had de RKSP zich al vastgelegd op acceptatie van de steunvermindering.

De KDP maakte gretig gebruik van de opstelling van de RKSP: "De dag der schande tevens voor de RK Staatspartij, toen op 2 na al haar leden-volksvertegenwoordigers de leer van den Christus verloochenden, de richtlijnen van den Paus in de steek lieten en Mammon eeredienst bewezen in den Binnenhof-tempel".¹²⁶ Cynisch werd vastgesteld dat de regering alle subsidies verlaagd had behalve voor de Burgerwacht en de Bijzonder Vrijwillige Landstorm, instanties die volgens het KDP-blad *Onze Vaan* nog weleens nodig konden zijn om een opstand de kop in te drukken. De aanval van *Onze Vaan* werd fel veroordeeld in het blad *De RK Staats-*

partij: "... de ondermijning, als 'Onze Vaan' pleegt, is in menig opzicht voor het behoud van een gezonden volksinvloed gevaarlijker dan het gedrijf van lieden, die zichzelf beroepsopruiers noemen".¹²⁷ Ook al door de toenemende stroom royementen van KDP-leden uit het RKWV, werden in KDP-kringen plannen gesmeed om een eigen vakverbond op te richten. De bisschoppelijke goedkeuring voor een dergelijke stap bleef echter uit waardoor het initiatief doodbloedde.¹²⁸

Hoewel binnen het CNV de protesten tegen de steunvermindering niet ontbraken, kwamen die nauwelijks naar buiten. Vertrouwelijk waren bestuurders door de regering al vroegtijdig ingelicht over de aanstaande verlaging van de steun. Voorzitter K. Kruithof had de gezagsgetrouwe opstelling van het CNV in deze kwestie al in april duidelijk gemaakt: "Wij kennen thans de voornemens van den minister, en gelooven in de noodzakelijkheid van doorvoering daarvan".¹²⁹ Besloten werd wel om de minister via een telegram te wijzen op de nood onder de werklozen. Uitingen van protest binnen het CNV vonden weinig bijval. Zo had de Haagse Christelijke Bestuurdersbond een adres gezonden aan de ARP-wethouder van Sociale Zaken waarin op de ondervoeding werd gewezen, en had de bond een SDAP-raadslid, die zich op een hevig geëmotioneerde manier in de raad over de ellende van de werklozen had uitgelaten, in bescherming genomen: "... een temperamentvol bezielde mensch, die kan toornen en in dien toorn een ogenblik de daarvoor gestelde grenzen overschrijdt is altijd nog sympathieker dan een stoïcijn, zooals de bijbel teekent in Gallio, die, ziende, dat zijn medemenschen werden mishandeld, zich geen van deze dingen aantrok".¹³⁰ Over deze stap heerste binnen het CNV groot onbegrip. Tijdens de algemene bestuursvergadering bleken ook de Rotterdamse en Amsterdamse Christelijke Bestuurdersbonden moeite te hebben met de steunverlaging. In Rotterdam overwoog men adhesie aan een adres van het NVV en de Amsterdamse bond vroeg het bestuur iets te doen om niet een gedeelte "van de betere leden" af te stoten.¹³¹

De strategie van NVV, RKWV en CNV was primair gericht op overleg: in de Contactcommissie, in bilateraal overleg met het Ministerie en met de verwante partijen in gemeenteraad, Tweede Kamer en regering.

Het bestuur van het NAS ontplooidde weinig activiteiten gericht tegen de steunverlaging. In een brief aan de leden van het dagelijks bestuur toonde de secretaris van het NAS zich verontrust over het vergaderbezoek.¹³² De Landelijke Federatie van Bouwvakarbeiders, de belangrijkste NAS-bond, leverde forse kritiek op de bestuursactiviteiten. Haar voorman Roodveld vond dat het NAS niet voldoende actief was geweest tegen de steunverlaging in Twente en te snel het hoofd had gebogen.¹³³ De machteloze houding van het NAS-bestuur tegenover de dreigende steunverlaging werd geëtaleerd in defaitistische beschouwingen in *De Arbeid*: "Het is evenwel onder werkloze arbeiders in dit land akelig rustig ... (en er is) van een massaal daadwerkelijk verzet geen sprake".¹³⁴ "Waar wacht gij op?" vroeg het NAS-blad vertwijfeld aan de werklozen. De oproepen van het NAS om spontaan en massaal de straat op te gaan liepen op niets uit.

De nog jonge OSP trachtte aanvankelijk met meer elan de werklozen te organiseren. Colportage voor de stempellokalen, leuzen kalken en demonstreren in de arbeiderswijken, waren geijkte actiemiddelen. Ludiek protest werd niet geschuwd. Voor het Volksgebouw in Den Haag stopte op 21 juni een auto waaruit heren met rok en hoge hoed stapten. Achter op hun rug droegen zij een bord met daarop "Wij verzwegen 1.304.000.000 aan belastingen. Wij zijn voor orde, tucht en gezag, God, koningin en Oranje". Aan twee touwen liepen twee bibberende gedweeë werklozen mee, eveneens met een bord waarop stond: "Wij krijgen wel steeds minder. Doch hebben van de honger geen hinder. Wij verzetten ons niet". OSP-leden verspreidden ondertussen een oproep aan het publiek voor een algemene volksmobilisatie. De politie greep in en arresteerde de twee werklozen. De heren met hoge hoed konden ongemoeid vertrekken.¹³⁵ De Haagse

politie speelde zo onbewust het agitprop-toneel mee en gaf in de ogen van de OSP de klasse-justitie duidelijk gestalte. De OSP had veel last van het politieoptreden, demonstreren werd praktisch onmogelijk en werkloze actieve leden dreigden hun steun kwijt te raken. Cynisme vond ook bij de OSP ingang. *De Fakkel* constateerde vertwijfeld dat men nog slechts een maand had om de werklozen "wakker te schudden uit hun afschuwelijke zomerslaap".¹³⁶ Eind juni verspreidde de OSP een speciale *Hongerkrant* waarin opnieuw geconstateerd werd dat er van verzet nog altijd geen sprake was.

De communisten riepen na de afkondiging van de steunverlaging uiteraard op de WSC's verder te versterken. Protestvergaderingen van de WSC's werden in juni evenwel matig bezocht. In een oproep *Voor een Sowjet-Nederland* liet de CPH weten niet de sociaal-democratische maar de revolutionaire weg te willen gaan: "Om de nood der werklozen dadelijk te lenigen zal de Sowjetmacht een deel van de in beslag genomen waren aan alle werkloze en noodlijdende boeren en middenstanders verdeelen".¹³⁷ Met het revolutionaire taalgebruik nam echter ook de repressie toe. Werklozenkrantjes werden vaker in beslag genomen, overvalwagens verschenen aan de stempelokalen, 1 mei-demonstraties werden verboden. *De Tribune* ontving steeds meer klachten over inhouding van steun aan WSC-leden. Een ARCOR (arbeiderscorrespondent, AvdO) uit Groningen verwoordde het in de krant aldus: "De steuntrekker begint huiverig te worden om te protesteren tegen de talloze aanslagen op z'n uitkeering, want legt men niet de woorden op een goudweegschaal, dan wordt door een ambtenaar alles woordelijk opgeschreven, en een aanklacht tegen den uitgezogen en uitgehongerenden spreker voor het loket, ingediend. In den regel volgt een week of drie gevangenisstraf".¹³⁸ In navolging van de succesvolle hongermarsen in Engeland kondigde men een mars aan naar Den Haag op 18 september (Prinsjesdag). Het Landelijk WSC had hiertoe in overleg met de Internationale Arbeiders Hulp (IAH) besloten. De mars zou zeven dagen duren en vertrekken uit vijf plaatsen. De eisen waren gericht op het stopzetten van de steun- en loonsverlaging en op werken voor vol loon. De 'Roode Dinsdag' zou een strijdbaar alternatief moeten worden voor wat werd genoemd de 'Stille Omgang' van SDAP en NVV op 16 september. De hongermars was ook bedoeld om plaatselijk meer WSC-activiteiten van de grond te krijgen. Interpellatie-aanvragen en moties tegen de steunverlaging, van CPH-fracties in de rode bolwerken (Amsterdam en Zaanstreek), werden categorisch afgewezen. Ook een poging van het CPH-kamerlid Schalker strandde, een rechtse kamermeerderheid vond één interpellatie (die van Kupers) voldoende.

Wel mobiliseerden de CPH-raadsactiviteiten de WSC's en de werklozen. Eind juni leidde een voorstel van het Amsterdamse raadslid Huizinga om de werklozen een extra toeslag te verlenen tot heftige demonstraties van werklozen en hun vrouwen voor het stadhuis. De raad weigerde het voorstel van Huizinga te behandelen en een politiemacht verdreef de menigte. De communisten wilden dit verzet in en buiten de raad uitbreiden tot een groots protest tijdens de hongermars. Massaal protest bij de ingangsdatum van de steunverlaging had ook de CPH niet voorzien.

Rode julidagen in Amsterdam

Het verzet dat begin juli 1934 in de Amsterdamse wijk de Jordaan uitbrak, wordt algemeen beschouwd als een directe reactie van de werklozen op de steunverlaging. J. Bakker en E. Nijhof spreken over "een min of meer spontaan ontstaan wanhoopsoproer van werklozen".¹³⁹ Sneevliet constateerde in *Storm in de Jordaan*: "De datum van de ernstige steunverlaging voor de werkloze arbeiders was reeds op handen, zelfs gepasseerd, toen er nog nergens sprake was van eenig reëel verzet tegen de nieuwe belangrijke verslechtering".¹⁴⁰ Het uiteindelijke protest kwam volgens Sneevliet voort uit verbittering: "De verbittering, uit den nood geboren, heeft

geen uitweg gezocht in door de revolutionaire groepen gezamenlijk of los van elkaar aangegeven richting. Zij heeft een eigen uitweg gekozen".¹⁴¹ P. Posthumus en H. van de Wetering stellen dat sommige groeperingen nauw bij het verzet betrokken waren maar dat er van een echte organisatie tijdens het oproer geen sprake was en dat geen der betrokken organisaties de opstand kon opeisen.¹⁴² De autoriteiten en de burgerlijke dagbladen stelden revolutionairen verantwoordelijk voor het oproer (om de repressie te legitimeren), maar intern hield men het erop dat het protest spontaan tot stand was gekomen. In een rapport liet hoofdcommissaris van politie H. Versteeg aan de Amsterdamse burgemeester weten dat er geen sprake was van "georganiseerd verzet tegen het gezag, doch dat een en ander moest worden beschouwd als een plotseling oploeiend, spontaan en zuiver plaatselijk optreden van door de steunverlaging gedupeerden".¹⁴³ Ook de procureur-generaal in Amsterdam liet de minister van Justitie weten dat de onrust geen politiek karakter had.¹⁴⁴

Het verzet tegen de steunverlaging door de WSC's was eind juni sterk geïntensiveerd. In Amsterdam trokken demonstraties door de stad om kracht bij te zetten aan de eis van de CPH-raadsfractie om vanuit de gemeente een compensatie te verlenen voor de daling van de steun. *De Tribune* sprak op 28 juni over "een verheugende vooruitgang en opleving van den strijd-wil".¹⁴⁵ Op 3 juli vond in de Amsterdamse Diamantbeurs een landelijke bijeenkomst plaats van de WSC's ter voorbereiding van de hongermars op 18 september. Besloten werd om de propaganda daarvoor vooral aan de stempellokalen te voeren. Tegelijkertijd maakte de overheid het bijna onmogelijk om daar actie te voeren. G. Zwertbroek noemde dat later de oorzaak van het oproer: "Zelfs gewone, ordelijke discussies bij de stempellokalen worden met geweld tegengegaan. Maar rustig naar huis gaan, de welgedane burgerij den aanblik van hun vertwijfeling besparen, binnen de vier muren van hun woning met vrouw en kinderen in stilte krepereen, zie - dāt konden ze niet".¹⁴⁶ Sneevliet stelde vast dat de actieve kaders van de werklozenbeweging er niet in slaagden medestanders te vinden bij de stempellokalen. Hij vermeldde dit gegeven om aan te tonen dat het daarna uitgebarste protest een zuiver spontaan karakter had. Sneevliet ging echter voorbij aan de repressie bij de stempellokalen en kende daardoor een onevenredig grote invloed toe aan de door hem opgevoerde desinteresse van de werklozen ten opzichte van de werklozenbeweging. De WSC-agitatie bij de stempellokalen en de eisen van de CPH-raadsfractie activeerden de discussies over de steunverlaging.

Op 3 juli was de verlaagde steun een feit geworden. In Amsterdam werden steunuitkeringen van rond de f10,- met f1,50 gekort. Daarnaast daalde voor vele werkloze gezinnen de huurtoeslag. De boosheid van de werklozen richtte zich aan de stempellokalen tegen de politie. De politiebezetting aldaar was in verband met de verlaagde steun aanzienlijk uitgebreid. De WSC's in Amsterdam voerden op 4 juli een kortstondige bezettingsactie uit bij de dienst Maatschappelijke Steun in de Tolstraat. 's-Middags volgde er een demonstratie die door de politie uit elkaar werd geslagen. De eerste stenen werden hierbij geworpen, een ooggetuige merkte op dat er op dat moment nog slechts een betrekkelijk klein aantal betogers in de binnenstad was samengestroomd.¹⁴⁷ 's-Avonds vond er in de Jordaan een WSC-vergadering plaats met het CPH-raadslid Huizinga. Onderwerp was het in de gemeenteraad verworpen voorstel van de CPH om een toeslag te verlenen aan de getroffen werklozen. Na afloop volgde een demonstratie door de buurt, de politie dreef deze opnieuw uiteen. Er braken gevechten uit en kleine wegversperringen werden aangebracht. Op hetzelfde moment demonstreerden zo'n 1500 mensen in de Indische buurt tegen een voorgenomen vergadering van de NSB waar C. Frenay (een ex-CPH'er) zou spreken. Deze vergadering ging uiteindelijk niet door, waarop de samengestroomde menigte er een protest tegen de steunverlaging van maakte. Ook hier greep de politie met behulp van slag- en vuurwapenen in.¹⁴⁸ De vluchtende demonstranten wisten zich in hun aftocht gedekt door buurtbewoners die vanuit de ramen de politie bekogelden en de demonstran-

ten schuilgelegenheid verschaffen.

RSP-raadslid en NAS-bestuurder Nelis Kitsz sprak van het "instinct tot zelfbehoud" als de "natuurlijke drijfkracht" van het gebeurde.¹⁴⁹ Hij doelde daarmee vooral op de materiële nood. Maar het opkomen voor de waardigheid van de werkloze en zijn recht om een mening te uiten waren eveneens inzet van de strijd. Henk Gortzak, communist en Jordaanbewoner, stelde in zijn memoires het verzet tegen de repressie centraal: "Het ging niet meer om de steunverlening op zichzelf maar om de vraag of men in een stad, die zich liet voorstaan op haar democratisch bestuur, het recht had te demonstreren tegen de regeringsmaatregelen tot steunverlening. Iedereen wist dat de onderliggende groepen in fascistische landen geen enkel recht hadden. Juist daarom moest het recht van demonstratie in ons land met alle middelen verdedigd worden".¹⁵⁰

Het aantal barricades in de Jordaan nam op 5 juli verder toe om zo het politieoptreden te bemoeilijken. Ook in andere buurten (Kattenburg, Dapperbuurt, Indische buurt, Transvaalbuurt) was er inmiddels verzet: demonstraties, opgebroken wegen, het onklaar maken van lantaarns. Volgens een verslaggever van *Het Volk* waren de protesten vooral afkomstig van "jonge kerels", van "samenscholende opgeschoten jongens".¹⁵¹ Ook daarna bagatelliseerde *Het Volk* het aantal volwassenen dat deelnam: "Het aantal stemgerechtigde werklozen, dat aan de ongeregelde heden heeft deelgenomen is uitermate gering; het getal jongens was onevenredig groot".¹⁵² Het eerste werd blijkbaar vermeld ter geruststelling van de SDAP. Hoewel *De Tribune* op 5 juli opende met de kop "Barricades in de Jordaan!" was er bij de CPH ook geen plaats voor barricade-romantiek. De CPH-sectie Jordaan gaf een gematigd manifest uit ("Geen revolutie, maar massaal de straat op") dat ook het politiek parool werd van de na 5 juli verschijnende *De Tribune*. Hoewel een enkele barricade (in de Spaarndammerbuurt) met een rode Sowjet-vlag was uitgerust, bestonden de meeste vaak uit niet meer dan een paar opgeworpen straatstenen of uit een plank met kopspijkers vastgemaakt aan het asfalt. De barricade-bouwers vergaten niet om tussen hun werkzaamheden door nog even gewoon te stempelen.¹⁵³ Alweer volgens de verslaggever ter plaatse van *Het Volk* ging het er gedisciplineerd aan toe: "Een jongen grijpt een steen en slingert die dwars door een spiegelruit van een Jaminfiliaal ... Een groote kerel geeft den jongen een draai om z'n ooren. 'Afblijve, jongens! We hebben geen lekkere trek', schreeuwt hij".¹⁵⁴ De volgende dag meldde de verslaggever dat het verzet "in groote lijnen" georganiseerd verliep echter zonder duidelijke leiders.¹⁵⁵ In het pamflet van de CPH-sectie Jordaan was opgeroepen tot demonstraties en snelle verplaatsingen in verband met politiegeweld, het sprak zich verder uit tegen plunderingen bij de kleine middenstand en pleitte voor een bondgenootschap met de werkende arbeiders. Dit laatste stond ook te lezen in een oproep van de Amsterdamse WSC's en RVO. Een meeting van de WSC's voor vrijdag 6 juli werd door het gemeentebestuur verboden.

Op donderdagavond 5 juli was er in de Jordaan al geschoten door de politie. Ondanks alles noteerde *Het Volk* nog humor in de wijk: "Een opgeschoten jongen fietst met zijn ijskarretje door de donker gelegde straat. 'Zuilie geve vuur en ikke geef ijs om weer af te koelen!' schatert zijn stem".¹⁵⁶ Op vrijdag 6 juli werd de afgesloten Jordaan (bewoners hadden de bruggen opgehaald en het mechaniek onklaar gemaakt) door een grote politie- en marechaussee-macht omsingeld. De burgemeester verordeneerde dat niemand zich in de buurt mocht begeven waar de politie "haar moeilijk werk in het belang van de openbare orde moet verrichten, opdat geen onschuldigen daarvan het slachtoffer worden".¹⁵⁷ Met grof geschut, onder andere twee pantserwagens, werden de straten letterlijk leegggeschoten. Op donderdagavond en vrijdag vielen er dan ook doden te betreuen.

De ministers De Wilde (Binnenlandse Zaken), Van Schaik (Justitie) en Deckers (Defensie) kwamen bijeen om te bespreken hoe het gezag in Amsterdam gehandhaafd moest worden. De

in Breda, Den Bosch en Venlo gelegerde militairen werden "geconsigneerd om op eerste bevel naar de bedreigde streken uit te rukken".¹⁵⁸ De Amsterdamse burgemeester verbood vergaderingen, er kwam een algeheel colportage-verbod en op zaterdag 7 juli werden de persen van *De Tribune* verzegeld. Net op tijd, de dag ervoor, had de krant alle belangrijke bescheiden laten vernietigen.¹⁵⁹ De politie verrichtte verscheidene arrestaties, waarbij gesteunden hun uitkering onmiddellijk verloren. Een audiëntie van de CPH-kamerleden De Visser en Wijnkoop wimpelde Slotemaker de Bruïne af. De CPH zou eerst nadrukkelijk afstand moeten nemen van de rellen. De angst voor revolutionair geweld werd er via de media goed ingepompt. Er verschenen berichten over een clandestien radiostation 'Hier Rood Amsterdam'.¹⁶⁰ De hysterie nam zelfs zulke vormen aan dat een pastoor uit Wijhe, die juist aan enkele werklozen steun had geweigerd, zich doodschrok toen er 's-nachts op de deur van de pastorie werd gebonkt. Hij aarzelde geen moment en liet te middernacht de klokken luiden. De deurkloppers bleken slechts verdwaalde gasten van de hervormde predikant uit het dorp te zijn.¹⁶¹

Solidariteitsacties van de werkende bevolking kwamen slechts in zeer beperkte mate op gang. Op vrijdag 6 juli staakten arbeiders in de houthaven, bij de Stoomvaartmaatschappij Nederland, de Koninklijke Hollandsche Lloyd en op enkele bouwobjecten. Het PAS en de RVO verspreiden stakingsoproepen. In *De Tribune* verschenen oncontroleerbare berichten over solidariteitsacties van stratemakers en elektriciens die door de gemeente de Jordaan waren ingestuurd om de aangerichte schade te herstellen. Ook werd melding gemaakt van enig verzet in het politiekorps tegen het gewelddadige optreden.¹⁶² Er zou weinig sympathie voor het oproer geweest zijn bij de kantoren van de vakbonden waar de georganiseerde werklozen moesten stempelen.¹⁶³ Dit toont eens te meer het isolement van de niet-georganiseerde gesteunden. In een illegale editie noemde *De Tribune* het gebrek aan steun vanuit de bedrijven en de vakbeweging de grote zwakte van het oproer.¹⁶⁴ De toenemende repressie leidde ertoe dat CPH en WSC-RVO het actiemiddel van de straatdemonstratie minder gingen hanteren en opriepen tot huurstakingen en financiële ondersteuning van de slachtoffers.¹⁶⁵

De deelnemers aan het oproer kregen een zware en uniforme straf van zes maanden cel. Naast 107 gearresteerden vielen er in Amsterdam 56 zwaargewonden, vijf doden en talloze lichtgewonden te betreuren.¹⁶⁶ Onder de gearresteerden bevonden zich voornamelijk jongeren.¹⁶⁷ Ook het RSP-blad *De Baanbreker* wees erop dat de stenengooiers vooral 18- en 19-jarigen waren. In de rechtszaal hadden zij ter verdediging geen politieke argumenten aangedragen, maar volgens *De Baanbreker* voelden zij zich instinctief verbonden met de getrapte werklozen.¹⁶⁸

Werklozenverzet elders in het land

Buiten Amsterdam was er inmiddels ook werklozenverzet ontstaan. Allereerst gold dat voor Rotterdam. Al in juni had het WSC in de Rotterdamse arbeiderswijk Crooswijk gedemonstreerd tegen de op handen zijnde steunverlaging. Begin juli kwamen werklozen de straat op om te luisteren naar redevoeringen van revolutionaire leiders zoals Gerrit van Burink en Louis de Visser. Ook de OSP kondigde een meeting aan. Op zaterdag 7 juli zou in de Maasstad de verlaagde steun voor het eerst uitbetaald worden. De politie verbood echter alle manifestaties. Betogers beantwoordden de politiecharges met het gooien van stenen. Er kwam een uitgaansverbod en Crooswijk werd van de buitenwereld afgesloten. De politie lichtte linkse activisten van hun bed, waaronder het complete OSP-bestuur vanwege een oproep tot huurstaking. Ook in het plaatselijke Tribune-gebouw volgde een inval en de edities werden in beslag genomen. In totaal arresteerde men 132 mensen.¹⁶⁹ Op maandag 11 juli gelukte het, na afzonderlijke oproepen van RVO en PAS, om 400 losse arbeiders voor 24 uur te laten staken. Op een stakersvergadering, die massaal door de werkloze losse havenarbeiders bezocht werd, sprak het RSP-raads-

lid Ab Menist, een bekend figuur in de werklozenbeweging.¹⁷⁰ Een huuractie verliep al snel door politie-intimidatie en door het gesloten front dat de huisbazen vormden.

Ook in Den Haag en Utrecht trachtten communisten protestaties te organiseren. In Den Haag vond er een CPH-meeting plaats met De Visser. Daarna demonstreerden werklozen met rode vlaggen in de stad. Toen ze het plaveisel openbraken, dreef de politie de demonstranten uiteen. In Utrecht verspreidde de politie een demonstratie voor het stadhuis. 's-Avonds braken er rellen uit in de wijken Zuilen en Ondiep waarbij lantaarns werden vernield, straten opgebroken en kopspijkers gestrooid. Er vond een inval plaats bij het Tribune-gebouwtje en twaalf mensen werden gearresteerd.¹⁷¹ Het gemeentebestuur van Haarlem kondigde een uitgaansverbod na 21.00 uur af en in IJmuiden schakelden de autoriteiten de plaatselijke burgerwacht in. In een groot aantal steden verspreid over het land was het onrustig.¹⁷² Naast huurstakingen trachtte men in sommige plaatsen ook een schoolstaking van de grond te krijgen. Soms betrof het hier een reactie op de verslechteringen in het onderwijs, soms ook een protest tegen de steunverlaging. Oproepen daartoe verschenen in Krommenie, Amsterdam, Arnhem en Appelscha. Uit de laatste plaats meldde *De Tribune* dat 70% van de kinderen thuis gehouden werd.¹⁷³ Op het platteland bleef het rustig. Nu golden daar over het algemeen lage steunnormen en deze waren door de regering niet verlaagd.

De protesten tegen de steunverlaging waren het meest spectaculair in de Jordaan maar beperkten zich niet tot deze Amsterdamse wijk. De collectieve actie verklaren vanuit het bijzondere karakter van deze wijk doet te weinig recht aan de voortdurende mobilisatiepogingen van de WSC's en verklaart niet het verzet in andere wijken en steden.¹⁷⁴ Het protest in juli was geconcentreerd in die plaatsen waar CPH, OSP of RSP invloed hadden. Het verzet buiten Amsterdam, veelal een reactie op de opstand in de Jordaan, droeg dan ook het stempel van georganiseerd protest.

Reacties binnen de arbeidersbeweging

De CPH is, mede via de WSC's, ongetwijfeld het nauwst bij het verzet betrokken geweest. Een aantal WSC's kwam op uitdrukkelijk verzoek van het Amsterdamse WSC in actie om te pogen ook elders in het land verzetshaarden te stichten.¹⁷⁵ De CPH leed het meest onder de repressie. In het openbaar vergaderen werd haar onmogelijk gemaakt, de partij nam daarom haar toevlucht tot werkersvergaderingen in woningblokken. Ter verdediging van de slachtoffers van het oproer zette de Internationale Roode Hulp 'Roode Juli-comité's' op. Enerzijds monopoliseerde de CPH de leiding in het verzet en liet trots weten dat de Russische partijkrant *Prawda* een beschouwing had gewijd aan de gebeurtenissen in Amsterdam en Rotterdam, anderzijds benaderde de partij de SDAP en de OSP voor samenwerking.¹⁷⁶ Gezien de wederzijdse verkettering, die onverminderd doorging, waren deze pogingen al vooraf tot mislukken gedoemd en bleven in propagandadoeleinden steken.

De CPH-leiding zag in de juli-oproeren het gelijk van de Comintern-politiek. Het werklozenprotest zou een voorgevecht zijn, zoals in vele andere landen, van de naderende revolutie: "de eerste vlammentekens van de opkomende revolutionaire golf". Werklozen waren nu massaal in verzet gekomen en de eerste tekenen van acties onder de werkenden werden zichtbaar. Dit alles zou door actieve voorbereiding van CPH en WSC tot stand zijn gekomen. Dat de actie de vorm van een oproer aannam was volgens de CPH-leiding een logisch uitvloeisel van het feit dat reeds in maart 1934 legale actie van revolutionaire organisaties in Nederland niet meer mogelijk was. De barricaderomantiek die *De Tribune* aanvankelijk bracht was binnen de partij scherp bekritiseerd. Besloten werd het dagblad nauwer aan de partij te binden. De bedrijfs-cellen kregen operationele kleinere leidingen en instructeurs. Met dit laatste erkende de CPN

feitelijk dat in de bedrijven het verzet tegen de steunverlaging slecht georganiseerd was. De organisatie werd meer ingesteld op een illegaal bestaan door centralisatie van activiteiten.¹⁷⁷

Politiek spon de CPH nauwelijks garen bij de juli-oproeren. Het ledental stagneerde in 1934, hoewel er in Amsterdam vooruitgang te constateren was.¹⁷⁸ In de Tweede Kamer trachtte De Visser via een interpellatie een nationaal debat uit te lokken over de juli-gebeurtenissen. Hij wilde daarbij ook ingaan op "een reeks van legenden" die in het land de ronde deden over de CPH.¹⁷⁹ De aanvraag van de CPH werd slechts ondersteund door SDAP, RSP en CDU. De fractieleider van de vrijzinnig-democraten A. Joekes vond een interpellatie niet geschikt zolang de ongeregelde heden voortduurden en de overheid bezig was de orde te herstellen. De ARP en de RKSP namen niet deel aan de beraadslagingen en beperkten zich tot tegenstemmen. De CPH-interpellatie kwam er niet, haar dagblad *De Tribune* mocht enige tijd niet verschijnen, verscheidene leden werden gearresteerd en WSC-activiteiten werden in diverse plaatsen aan banden gelegd.

De OSP raakte ook zwaar getroffen door arrestaties onder haar leden en het Jordaan-oproer leidde tot een afsplitsing in de partij. Op de dagelijks bestuursvergadering van 9 juli bleek er binnen de OSP onenigheid te bestaan of voorzitter P.J. Schmidt zou moeten spreken bij de begrafenis van partijgenoot Jan Gerressen. De werkloze metaalarbeider Gerressen was een van de slachtoffers van het Jordaanoproer. De meerderheid van het bestuur vond dat de OSP-leiding op de achtergrond diende te blijven nu de overheid speurde naar de aanstichters van de rellen.¹⁸⁰ Een dag daarvoor had *De Telegraaf* al bericht dat het Ministerie van Justitie maatregelen tegen de OSP overwoog. De dagelijks bestuursleden J. de Kadt en S. Tas vonden zelfs dat de belangrijkste kaders moesten onderduiken. Schmidt had het oproer echter openlijk ondersteund en wenste daar niet op terug te komen. Zodoende verschenen er in *De Fakkel* van 10 juli twee tegenstrijdige artikelen over de gebeurtenissen, een van Schmidt en een van De Kadt. Schmidt riep op tot solidariteit terwijl De Kadt stelde dat de tijd van de romantiek voorbij was en enkel georganiseerde actie zin had. In *De Fakkel* van 13 juli schreef Schmidt het artikel *Wie zijn de opruiers?*. Hij wees daarin de regering aan als verantwoordelijke omdat zij op overdreven manier politie en militairen had ingezet. De OSP-voorzitter pleitte voor omvorming van de acties tot georganiseerde protesten maar verloochende de gebeurtenissen in de Jordaan niet.¹⁸¹ Het kwam hem op vijf maanden gevangenisstraf te staan. De Kadt en Tas verdwenen uit de partij. De OSP concludeerde dat het niet gelukt was de werkenden in actie te brengen voor de belangen van de werklozen. Verwijten werden gericht aan SDAP en NVV, die een dergelijke solidariteit afgeweerd zouden hebben.

Het NAS was de enige vakcentrale die haar leden opriep het werk neer te leggen uit solidariteit met de werklozen. Op 8 juli werd een brief verstuurd aan het NVV om op maandag 9 juli een bespreking te houden over het proclameren van stakingen in vitale bedrijven "om op die wijze de regering en de reactie een duidelijk halt toe te roepen".¹⁸² Het NVV ging niet op de uitnodiging in. De kaders van het NAS hadden het op de bedrijven niet gemakkelijk. NAS-bijeenkomsten waren in Amsterdam door de commissaris van politie verboden en verspreiders van manifesten werden opgepakt. De stakende havenarbeiders kregen van de Scheepvaartvereniging-Noord een korting op het loon.¹⁸³ Door de geringe deelname aan de staking was het gemakkelijk de stakers op de bedrijven te isoleren. In syndicalistische kringen was men ervan overtuigd dat de werklozenacties alleen kans van slagen hadden met de steun van de werkende bevolking. Het NSV vond het protest van "ontzaglijke beteekenis" maar stelde tegelijkertijd dat verzet tegen wapens geen zin had en dat de enige macht "het economische wapen" was.¹⁸⁴

Binnen het NAS was al voor de gebeurtenissen in juli een scheuring ontstaan in de ambtenarenvakbond. Deze bond was al zwaar getroffen door het ambtenarenverbod. Toen dit verbod

ook voor gemeentepersoneel ging gelden, splitsten zich vooral in Amsterdam nogal wat leden af en richtten de Centrale Bond van Overheidspersoneel op. Deze vakbond stelde zich niet achter de juli-acties. Ze werden wel begrijpelijk genoemd vanwege de sociale wanverhoudingen maar de methode ("radeloos verzet tegen gewapende macht") werd afgekeurd.¹⁸⁵ Binnen de OSP en het NAS had de deelname aan de juli-acties dus eerder versplinterend gewerkt.

Het verbondsbestuur van het NVV kwam op maandag 9 juli bijeen. In een verklaring aan de pers somde het bestuur de pogingen op die al vanaf de bezuinigingsplannen van de commissie-Welter door het NVV waren ondernomen om steunverlagingen tegen te gaan. De communisten verweet men onverantwoord gebruik te maken van de situatie in de Jordaan en elders.¹⁸⁶ In de gedachtengang van menig NVV-bestuurder waren niet alleen de regering en de communisten schuldig maar ook de werklozen zelf. *De Strijd* wees op de massa-meetings die het NVV had georganiseerd voorafgaande aan de interpellatie Kupers: "De waarheid gebiedt om te zeggen, dat deze bijeenkomsten nog heel wat beter bezocht hadden kunnen zijn dan ze waren. In ieder geval is daarvan niet een zoodanige invloed uitgegaan, dat de Tweede Kamer ervan werd weerhouden, om haar zegen te geven aan het beleid van het ministerie-Colijn ten aanzien van de werklozen-uitkeeringen".¹⁸⁷ De regering was hoofdschuldige omdat zij niet wilde luisteren naar grondwettelijke acties zoals petitionnement en interpellatie en omdat zij in eerste instantie verantwoordelijk was voor de verlaagde steun. Daarnaast was er kritiek op de regeringsfracties RKSP en ARP omdat die het regeringsbeleid aan een kamermeerderheid hadden geholpen. De communisten werden door het NVV fel aangevallen in de op werklozen gerichte NVV-bladen. Onder de kop "Zoo niet!" stelde men de communisten verantwoordelijk voor de "relletjes ... die tot geen enkel, voor de werklozen gunstig resultaat konden leiden. Militarisme en reactie plukken de vruchten en de werklozen hebben er niets dan nadeelen van".¹⁸⁸ De opstand zou de regering een argument hebben verschaft om het brede protest van SDAP, NVV, gemeentebesturen, RK-arbeidersbeweging en dominees te negeren. De werklozen werden afgeraden zich in te laten met de oproeren: "De weg naar het socialisme leidt niet door een geplunderde grutterswinkel. De bevrijding der arbeidersklasse zal slechts geschieden door haar georganiseerde machtsvorming".¹⁸⁹

Voor de ongeorganiseerden bracht het NVV maar weinig sympathie op. De steunverlaging dreigde al in 1932 (Welter-plan) en het beste verzet van werklozen was in de visie van het NVV aansluiting bij de vakcentrale geweest. Dat dit tot 1934 voor ongeorganiseerde werklozen onmogelijk was, werd gemakshalve even genegeerd. *De Transportarbeider* gaf op groffe wijze uitdrukking aan deze NVV-gedachte: "Het is niet in de laatste plaats de schuld der ongeorganiseerden dat de steun verlaagd werd. Zij lokten de regeeringsmaatregel eigenlijk uit!".¹⁹⁰ Zover gingen echter lang niet alle NVV-commentaren. In hetzelfde blad was eerder nog begrijpend geoordeeld over het juli-verzet: "... geen doeltreffend middel in den strijd der arbeidersklasse. Maar het overkropte gemoed redeneert niet, het uit zich".¹⁹¹ Enkele werkloze NVV-leden uit de transport- en metaalsector drongen bij het NVV-bestuur aan via SDAP-raadsfracties en massaprotesten de gemeenteraden te dwingen tot intrekking van de steunverlagingen.¹⁹² In meerdere vakbondsafdelingen kwamen dergelijke eisen naar voren toen bleek dat bijna alle leden er in hun steun fors op achteruit gingen en de gemeenteraden niet van zins waren actie te ondernemen. De om zich heen grijpende overheidsrepressie leidde ertoe dat het NVV de actie beperkte tot het nogmaals bij de raad of B&W aanklaarten van een verzoek tot herziening van de steun. Straatagitatie kwam in het NVV-vocabulaire in de woelige juli-dagen niet voor. Na teleurstellende besprekingen van Lindeman met de minister werd wel een demonstratief congres aangekondigd dat echter pas in september zou plaatsvinden.

Op de SDAP-partijbestuursvergadering van 7 juli stelde De Miranda voor adequaat te reageren: afkeuring uitspreken over de rellen maar tegelijkertijd de regering aansprakelijk blijven stellen

voor het gebeurde. Zonder veel discussie werd aan de nieuwbakken voorzitter Koos Vorrink opdracht gegeven in die geest een ontwerp op te stellen.¹⁹³ Vorrink stond bekend als tegenstander van de spontane massa-actie. In de notulen van de Algemene Raad van SDAP en NVV, die op 6 juli bijeenkwam, is merkwaardigerwijs niets te vinden over het oproer in Amsterdam. Midden juli publiceerden NVV en SDAP een gezamenlijk manifest waarin de noodzaak van een goede werkloosheidszorg werd beklemtoond en gewezen werd op de rechten en vrijheden in Nederland. SDAP en NVV realiseerden zich dat de roep om revolutionaire organisaties en colportage te verbieden zich kon uitbreiden naar de sociaal-democratie. De SDAP had naar haar mening voldoende voor de werklozen ondernomen door in het parlement vroegtijdig te waarschuwen tegen de steunverlaging. Oproer zou alleen de reactie en het fascisme in de kaart spelen. De partij hield het erop dat de onrust in juli een spontaan karakter had waarbij revolutionaire partijen, toen het oproer eenmaal was uitgebroken, hadden getracht de beweging voor hun politieke doeleinden te gebruiken.¹⁹⁴ Pogingen om alsnog op lokaal niveau de steunverlaging aan te kaarten liepen op niets uit. In de Amsterdamse raad hield het SDAP-raadslid Van Eck een interpellatie waarin hij voorstelde opnieuw met het Ministerie te onderhandelen over de hoogte van de steun. Omdat de katholieken in de raad en bloc tegenstemden, sneuvelde het voorstel. De petitie van de hoofdstedelijke SDAP voor gemeentelijke werkloosheidsbestrijding leverde 102.445 handtekeningen op.¹⁹⁵ Door het oproer konden wijken zoals de Jordaan slechts gedeeltelijk bezocht worden. De plannen van de SDAP werden door de raad niet geëffectueerd, B&W kwamen met eigen voorstellen.

De RK-vakbeweging reageerde via *De Volkskrant* afwijzend op het Jordaan-oproer. De krant stelde de communisten verantwoordelijk en het politie-optreden ontving bijval.¹⁹⁶ Enkele dagen daarna schreef het dagblad echter: "Maar laat nu niemand zich diets maken, dat met het onderdrukken der ongeregelde heden de ontevredenheid is tot zwijgen gebracht, laat staan weggenomen ... Men kan zich wel verbeelden de tienduizenden in toom te houden door hun vaderlijk in te prenten dat de onterfden in andere landen het nog slechter hebben, maar wie zijn gezin in nood ziet geeft niet veel om vaderlijkheid en zelfs niet om wijsheid". Slotemaker de Bruïne kreeg het advies de onvrede niet "stom (te) slaan" maar weg te nemen en zijn oor te luister te leggen bij de georganiseerde arbeidersbeweging.¹⁹⁷ Een opmerkelijk commentaar! De reden laat zich raden. Binnen de RK-vakbeweging had het klachten geregend over de nieuwe steunregeling. "Men vergisde zich niet door te meenen, dat de mentaliteit, welke het gewelddadig optreden in Amsterdam tot gevolg had, alleen bij de revolutionairen te vinden is. Duizenden en tienduizenden werklozen en hunne gezinnen zijn uiterst verbitterd, hetgeen wij van onze werklozen hooren laat niet den minsten twijfel", aldus *Het Verbondsblad*.¹⁹⁸ Het blad riep de regering op haar gezag te laten gelden door een verdelende rechtvaardigheid in het belastingstelsel toe te passen. Het RKWV stuurde een adres aan het kabinet waarin om maatregelen verzocht werd om alle werklozen in aanmerking te laten komen voor goedkope margarine, om de levensmiddelen in prijs te laten dalen en kleine verbeteringen in de steunregeling aan te brengen.¹⁹⁹

Het gemor in de katholieke achterban klonk duidelijk door. De burgemeester van Helmond toonde zich verontwaardigd over de houding van de RKSP-fractie. De grote gezinnen in Noord-Brabant en Limburg zouden volgens hem het meest onder de steunverlaging te lijden hebben "terwijl men toch wel ... onze Brabantsche en Limburgsche jonge mannen oproept om het gezag te schragen".²⁰⁰ Er werd echter niet alleen, analoog met de gebeurtenissen tijdens de Troelstra-revolutie, om compensatie geroepen voor de betoonde loyaliteit. Groepen katholieke werklozen kwamen zelfstandig in verzet, vaak tegen de plaatselijke RKWV-leiding in. In Schiedam belegden katholieke werklozen een eigen vergadering nadat hun bestuur dit geweigerd had en twee katholieken voerden het woord op een meeting van de Schiedamse Bestuurdersbond.²⁰¹ De Haagse RK-werklozen organiseerden een petitie om zo een protestvergadering af te dwingen

van de RK-Volksbond. De stemming was geladen, er werden voorstellen gedaan om benzinepompen in brand te steken. De communist De Visser kon zich in een ongekeerde populariteit verheugen en een enkele katholiek had zelfs *De Tribune* bij zich.²⁰² Rector J. Bots, geestelijk adviseur van sociale organisaties in het bisdom Haarlem, sprak de wens uit dat de defensie-uitgaven eens mee genomen werden in het bezuinigingspakket. Een Amsterdamse kapelaan noemde in *De Maasbode* de verlaagde steun ontoereikend en constateerde dat de werklozen geen enkel perspectief meer hadden.²⁰³ Daarnaast werd het RKWV nog eens kritisch gevolgd door de KDP. De KDP publiceerde een eigen manifest voor de werklozen waarin zij pleitte voor betere belangenbehartiging van de noden van de economisch zwakkeren, waarin het geweld werd veroordeeld en het stemgedrag van de RKSP-fractie in herinnering werd geroepen.²⁰⁴ In een poging om tegemoet te komen aan de plaatselijke verlangens, riep het RKWV op tot steun aan de lokale fondsen 'Hulp in Nood': "Deze charitatieve instellingen leveren het bewijs, dat de solidariteit in onze beweging zich niet alleen bepaalt tot het stellen van leuzen, maar daadwerkelijk wordt beoefend".²⁰⁵

Met spanning zagen de RK-vakbonden uit naar de partijraadsvergadering van de RKSP op 20 en 21 juli in Breda. Fractie leider Aalberse verdedigde daar de nieuwe steunregeling, die volgens hem een internationale vergelijking goed kon doorstaan. RKWV-voorzitter De Bruijn noemde een nader onderzoek naar de regeling, zoals de fractie wenste, "misdadig".²⁰⁶ Verscheidene sprekers drongen aan op belastingverhoging voor de rijken en Evers (Amsterdam) merkte op dat het vertrouwen van de katholieke werklozen in de partij dalende was. Aalberse verdedigde zich door op de voor de RKSP onaangename gevolgen van tegen stemmen te wijzen: een kabinetscrisis.²⁰⁷ De partijraad stelde zich in meerderheid achter Aalberse op. De RKSP bracht hulde aan de overheid die via een "doortastende regeling" verdere ongeregeligheden in juli had weten te voorkomen.²⁰⁸ Het RKWV was uiterst ongelukkig met de uitkomsten van de vergadering en stak dat niet onder stoelen of banken. Het fractielid Kuiper werd tijdens de dagelijks bestuursvergadering van het RKWV aangevallen nadat vanuit de fractie was vernomen dat hij "zelfs verschillende goede maatregelen in het belang der werklozen tegenhoudt". Kuiper maakte bezwaar tegen deze aantijgingen, hij kon toch moeilijk "onbekookte denkbeelden" in de fractie steunen.²⁰⁹ De verhouding tussen RKWV en RKSP leek slechter dan ooit.

In de eerste dagen van juli hadden christelijk georganiseerde werklozen in Amsterdam het CNV verzocht een vergadering te beleggen over de steunregeling. Gezien het oproer achtten zowel het plaatselijke als het landelijke bestuur een dergelijke stap op dat moment ongewenst. Wat in CNV-kringen nooit gebeurde, geschiedde toen. De werklozen organiseerden een petitie waaronder 490 handtekeningen kwamen. De zaak werd aanhangig gemaakt in het CNV-bestuur. Verrast door de actie, bestond daar aanvankelijk de gedachte dat buitenstaanders achter de schermen werkzaam waren. Maar uit een onderzoek bleek dat de petitie "voor zoover dit nagegaan kon worden, geheel zelfstandig door de mensen verzonden was, zonder medewerking van linksche elementen".²¹⁰ Het CNV-bestuur wist de vergadering uit te stellen tot eind september toen de druk van de ketel was.

De CNV reactie op het werklozenprotest paste geheel in de lijn van de Colijn-politiek. Communisten en syndicalisten werden verantwoordelijk gesteld voor het oproer en bepleit werd dit optreden in de toekomst onmogelijk te maken.²¹¹ De overheid mocht niet bukken voor opstand en geweld. In een radiorede zette Stapelkamp uiteen wat de christelijke vakbeweging te doen stond. Het CNV had volgens hem op het juiste moment gesproken namelijk in de Contactcommissie. Nu de politiek besloten had restte nog hulp via de diaconieën, via het NCC en via de plaatselijke bestuurdersbonden. "Christelijke solidariteit uit zich allereerst in daden, niet in woorden", aldus Stapelkamp.²¹² Van algemeen verzet tegen de Colijn-politiek, zoals binnen het RKWV, was geen sprake.

RKWV en CNV richtten zich op de 'zelfhulp'. SDAP en NVV achtten werklozenzorg een taak van de overheid. Maar de sociaal-democraten bleken niet in staat de regering van steunverlagingen af te houden. Daarom gingen er binnen het NVV-bestuur stemmen op voor een sociale hulpdienst ten behoeve van arme werklozen. C. van Lienden wees op het belang van zo'n sociale hulpdienst voor Noord-Brabant, waar het NVV werklozenorganisaties wist op te bouwen maar daarbij geconfronteerd werd met de weigerachtige houding van gemeenten bij steunverzoeken van NVV-georganiseerden. De meerderheid zag echter niets in het plan.²¹³

Reacties buiten de arbeidersbeweging

De 'law and order'-mentaliteit leidde tot groot machtsvertoon van het gezag in de onrustige delen van het land. De politiek en het politie-apparaat oordeelden verschillend over het gevaar dat de opstand vormde voor de openbare orde. De hoofdcommissarissen van politie in de drie grootste gemeenten concludeerden dat er bij de opstandelingen geen sprake was van goede organisatie of bewapening. Het inzetten door de overheid van tanks, mortieren en mitrailleurs maakte volgens een commandant van de marechaussee "een min of meer kluchtige indruk".²¹⁴ Na het oproer werden met name de CPH en de OSP getroffen door colportage- en vergaderverboden. In de Eerste Kamer vroegen B. de Savornin Lohman (CHU) en A. Steger (RKSP) om maatregelen tegen de CPH. De fascist W. Westerman (Verbond voor Nationaal Herstel) pleitte in de Tweede Kamer voor een verbod van de CPH.

In verschillende gemeenteraden werden, vaak op aandrang van de moderne of confessionele arbeidersbeweging, pogingen in het werk gesteld de gevolgen van de steunverlaging te verzachten. Zo verleende de minister van Sociale Zaken toestemming om werklozen, die lid waren van een ziekenfonds, een tegemoetkoming te geven zonder dat deze in mindering werd gebracht op de steunuitkering.²¹⁵ Verzoeken om speciale gelden voor werkloosheidsbestrijding werden in de regel niet gehonoreerd, ook de gemeente Amsterdam klopte daarvoor tevergeefs bij het Ministerie aan. Vanuit Maatschappelijke Steun bestond er over het algemeen weinig begrip voor de werklozen. *De Christelijke Ambtenaar* benadrukte in een commentaar op de juli-gebeurtenissen de ingegooide ruiten en molesten jegens ambtenaren.

Het door de overheid gesubsidieerde NCC nam geen standpunt in over de steunverlaging. Kupers, die zitting had in het werkomité, vroeg het dagelijks bestuur van het NCC om er bij de regering op aan te dringen de B-steun verder te verhogen in verband met de gewijzigde steunnormen en het toenemend aantal langdurig werklozen. Voorzitter Jhr. J. van Citters stelde echter dat het NCC geen zeggenschap had over de steunregeling en niet kon beoordelen of de steun voldoende was. De rijksbijdrage aan het NCC was voor 1935 al verhoogd en er was volgens hem geen gunstig gevolg te verwachten bij aandringen op verdere stijging.²¹⁶

Groot opzien baarde een verklaring uitgegeven door achttien hervormde predikanten uit Amsterdam aan Colijn. Zij deden "een dringend verzoek, de steunuitkeringen, die dreigen beneden het bestaansminimum te komen, op haar vorig peil terug te brengen, ook al moet dit tot scherpere bezuinigingen en verzwaring der belastingen van de hogere inkomens aanleiding geven".²¹⁷ Zij vroegen aandacht voor het lot van de werklozen: "Wanhoop leeft in die harten, omdat er nood is, een nood, die niet weggenomen is, nu het oproer is bedwongen".²¹⁸ De linkse pers besteedde uitgebreid aandacht aan het adres van de predikanten. Vanuit reactionaire bladen zoals *De Rijkseenheid* en *Nationaal Herstel* werden de dominees zwaar aangevallen. De Colijn-gezinde *De Standaard* stelde dat de predikanten zich door hun daad aan de zijde van de opstandigen hadden geplaatst. Dominee De Vrijer bezweek voor de tegendruk, nog voor het adres aan Colijn verzonden was. Omdat er geen geld was, wenste hij enkel een "gebedsure" te houden in de Amsterdamse Hervormde gemeenten. Deze terugtocht leidde ertoe

dat de dominee onderwerp van spot werd in de linkse pers. *De Bouwer* schreef sarcastisch: "Wij zouden de vraag willen stellen of het niet Gode verzoeken is, door te bidden voor datgene wat men financieel onmogelijk acht".²¹⁹

De predikanten wensten niet met de opstandelingen geïdentificeerd te worden. In de stroom van gezagsgetrouwe uitingen konden zij niet achter blijven. In een nadere verklaring aan Colijn toonden zij hun vreugde over het onderdrukken van de opstand, die naar hun mening voorkomen had kunnen worden als *De Tribune* en de CPH eerder aan banden waren gelegd. Wanneer de door hen voorgestelde belastingmaatregelen politiek niet haalbaar waren, wilden de predikanten via de diaconieën extra ondersteuning verlenen.²²⁰

Een paar maanden later namen de meest bekende onder deze dominees (A. van Hoogenhuyze en J. Kromsigt) het op voor de door het ambtenarenverbod getroffen NSB. Deze stellingname ontnam hen de sympathie binnen de linkse beweging en voorkwam dat de dominees ingang vonden in de christelijke arbeidersbeweging.²²¹

Fascisten speelden in de acties van de werklozen geen rol. De fascist Westerman had al tijdens de interpellatie van Kupers getoond geen sympathie te hebben voor de eisen van de werklozen. Tijdens het Jordaanoproer zouden NSB'ers aan de zijde van de politie tegen de opstandelingen hebben gevochten.²²² Opvallend was het geluid van Verviers in het NSB-blad *Nieuw Nederland*. Hij noemde het oproer "natuurlijk en rechtmatig" en de opstandelingen "slachtoffers der regeering" omdat het kabinet niet voor werk zorgde. Doch de eisen van de werklozen vonden bij hem geen gehoor. Een steunuitkering bracht de werkgelegenheid volgens Verviers alleen maar meer in gevaar. Met een dergelijk standpunt zal de NSB zich onder werklozen zeker niet populair hebben gemaakt en het was waarschijnlijk ook niet haar bedoeling. De steuntrekkers werden tegenover het "ordelijke volk" geplaatst, dat een gezond gezinsleven leidde en niet tot criminaliteit zou overgaan: "Het zou dan ook zeker heel wat meer indruk op de regeering en op de bevolking gemaakt hebben, wanneer de opstand onder een gezonder volksdeel, bijvoorbeeld de zoo getergde boeren, uitgebroken ware", vond Verviers.²²³ Het in mei 1934 opgerichte, en meer arbeideristische, Zwart Front liet zich niet uit over het oproer.

Van oproer naar parlementaire actie

Bij de aanvang van het nieuwe parlementaire jaar in september 1934 startte het NVV een offensief voor verbetering van de werklozensteun. Een *Program voor de Werklozenzorg* zag het licht met daarin eisen zoals steunverhoging, wintertoeslag, verhoging rijksbijdrage NCC, verplichte gemeentelijke steunregelingen, 40-urige werkweek, wettelijke regeling werkloosheidsverzekering en financiële ondersteuning van werkloze jongeren.²²⁴ Het NVV organiseerde begin september ter ondersteuning van de eisen een demonstratief congres. De deelnemers bespraken de mogelijkheden om tot vervroegde pensionering te komen en jongeren aan het werk te helpen, maar ook over het weren van buitenlanders. Sommige sprekers riepen op tot het houden van een eigen petitionnement, anderen zagen meer heil in samenwerking met RKWV en CNV. Het dagelijks bestuur van het NVV deed daarop een voorstel aan het Verbondsbestuur om ten behoeve van het *Program voor de Werklozenzorg* een petitionnement te organiseren.

De SDAP had al geruime tijd vier regionale manifestaties gepland op 16 september. In Groningen, Rotterdam, Arnhem en Amsterdam demonstreerden die dag 110.000 mensen voor 'socialisme en democratie'. Algemene eisen voerden de boventoon. Een CPH-verzoek tot samenwerking, en om de steunverlaging centraal te stellen, was door het partijbestuur van de SDAP terzijde gelegd.²²⁵ Maar ook over de activiteiten van het NVV was niet iedere partijbestuurder even enthousiast. De Miranda vond dat de SDAP in het openbaar geen leuzen moest

aanheffen "die in de Kamer niet kunnen worden verdedigd. Spr. heeft de indruk, dat het NVV wil zeilen met de wind, die reeds voorbij is. Naar spr.'s zienswijze is op dit ogenblik de toestand in Holland zo, dat het werkende deel der bevolking de werklozen niet meer onderhouden kan". Hij pleitte voor samenwerking met die krachten welke ook voor devaluatie van de gulden waren. Ook J. van de Kieft vond dat de partij er niet was door alleen tegen de steunverlaging te zijn. Albarda zag nog wel mogelijkheden, hij wilde van alle niet-werklozen een offer vragen in de vorm van een heffing ineens op het vermogen. Ook stelde hij een verhoging van de successiebelasting voor.²²⁶

De voorbereidingen voor de communistische hongermars op 18 september verliepen stroef. In het hele land werd de organisatie slechts matig aangepakt, ook in Twente en Amsterdam waar de werklozen tegen de steunverlaging in beweging waren gekomen. Justitie was goed op de hoogte van de te organiseren marsen en in samenwerking met Sociale Zaken (stempelpverplichtingen) en de plaatselijke politie (controle) werd deelname aan de demonstraties bemoeilijkt. Bij de opening van de Staten-Generaal vielen de 2000 demonstranten minder op dan de CPH-kamerfractie (de Visser, Schalker en Indonesische student Rustam Effendi) die demonstratief bleef zitten toen in de Ridderzaal een militair muziekkorps het Wilhelmus speelde. Nadat de fractieleden tijdens de Troonrede riepen "Weg met het hongerprogram van Colijn" en "Indonesië vrij", werden zij met harde hand naar buiten gewerkt.²²⁷ Het Landelijk WSC richtte een schrijven aan de minister van Sociale Zaken waarin werd betoogd dat aan de honger in Nederland pas een einde zou komen nadat er een machtsovername zoals in de Sowjet-Unie zou hebben plaatsgevonden. Dat nam niet weg dat het WSC toch ook maar een aantal 'reformistische' eisen bij de bewindsman deponeerde: intrekking steunverlaging, normale lonen bij de uitvoering van het 60-miljoenenplan, verhoging van de lonen in de werkverschaffing, afschaffing van de contra-prestatie, steun voor jonge werklozen, steun voor vrouwen gelijk aan die van mannen, uitbreiding van de verstrekking van kleding etc. en vrijlating van de slachtoffers van de justitievervolging.²²⁸

Het NVV was intussen gestart met de voorbereidingen voor het petitionnement. Er werden 250 mobilisatievergaderingen in het land gehouden. Het bleek moeilijk de werkenden voor de eisen van de werklozen in beweging te brengen. Onder het motto "Heden zij, morgen gij" deed men een beroep op de solidariteit. Maar in Amsterdam werden slechts 1000 van de 2000 benodigde medewerkers voor de petitie geworven. *Het Volk* schreef: "De vereniging van ongeorganiseerde werklozen 'Voorwaarts' heeft zich geheel ter beschikking gesteld van de ABB en bovendien haar gebouwtje afgestaan als werklokaal. Zullen de georganiseerden zich door de ongeorganiseerden laten beschamen?".²²⁹ Bij de Metaalbewerkersbond viel de petitie samen met een eigen ledenwerfactie, de laatste kreeg prioriteit. De Bouwbond riep vooral de vrouwen op om handtekeningen in te zamelen. De eisen voor goedkope boter en aardappelen, voor meer kleding en dekking en voor verbetering van de positie van werkloze jongeren waren van direct belang voor de vrouw die in het huishouden de touwtjes aan elkaar moest knopen. De ABB klaagde over de medewerking van SDAP-leden.

Van radicaal-linkse zijde was er kritiek op en medewerking aan de petitie. De CPH verweet het NVV een petitie maar geen strijd te organiseren. De OSP sprak van een zinloze berg papier. Beide organisaties gingen zich toch inzetten voor het petitionnement omdat zij zo hoopten de actie rondom de werklozenstrijd weer op gang te brengen. Medewerking van het Amsterdamse WSC werd overigens door de ABB geweigerd.²³⁰ Men gaf de voorkeur aan de sociaal-democratische werklozenvereniging Voorwaarts ofschoon deze organisatie nauwelijks verankerd was onder de ongeorganiseerde werklozen. Het Landelijk WSC en de CPH riepen op tot demonstraties na werktijd ter ondersteuning van de petitie. De manier waarop het NVV de 1.556.747 handtekeningen²³¹ wilde aanbieden betitelde *De Tribune* als een begrafenissysteem-

ming.²³² De sociaal-democraten bestreden de oproepen ter linkerzijde voor een eenheidsfront. Ook een officieel aanbod van het NAS om samen te werken aan de petitie wees het NVV-bestuur af.²³³ Van verdergaande acties wilde men al helemaal niets weten. *Het Volk* sprak van "domme praat" omdat een massastaking in tijden van werkloosheid slechts tot bloedige onderdrukking kon leiden en de reactie in de kaart zou spelen. Er was slechts één weg: een parlementaire meerderheid voor de petitie tot stand brengen en daarnaast economische- en politieke machtsvorming.²³⁴ Dit laatste trachtte ook het NAS weer te bereiken. Voor de tweede maal werd zonder succes gepoogd een Algemene Werklozen Bond van de grond te krijgen.²³⁵ Het organiseren van werklozen bleek een taaie arbeid.

Medewerking van de confessionele bonden voor het NVV-petitionnement kwam niet tot stand. Lindeman benadrukte dat samenwerking door de confessionelen was afgewezen inzake Twente en de landelijke steunverlaging.²³⁶ Daarom had het NVV het petitionnement zelfstandig aangepakt. Gezien de te verwachten magere resultaten op parlementair niveau (Kupers' moties hadden nauwelijks steun vanuit confessionele zijde gekregen) leek de strategie met betrekking tot het petitionnement meer gericht op het verwerven van steun van katholieke en protestantse arbeiders. Dit werd het NVV vanuit de confessionele vakorganisaties zwaar aangerekend. Het NVV begreep dat het welslagen van de petitie onmogelijk zou zijn zonder in het katholieke zuiden door te dringen. Speciale aandacht was er daarom in de sociaal-democratische pers voor het aantal handtekeningen beneden de grote rivieren. Iedere handtekening van een geestelijke werd breed uitgemeten evenals de steun voor het petitionnement door rooms-katholieke gemeenten zoals Maastricht en Nijmegen.

Het NVV mocht van de RKSP geen hulp verwachten. Over de gezamenlijke demonstraties van SDAP en NVV liet *De RK Staatspartij* zich laatdunkend uit: "Denkt men nu werkelijk, dat een verantwoordelijke Regeering zich door een demonstreerende stoet van 25.000 of meer mensen laat beïnvloeden in haar inzichten of besluiten? Neen, dit is niet de methode om den volksinvloed gezond tot uiting te brengen. De methode is uit den tijd, verouderd. Zóó maakt men geen politiek in zwaren crisistijd!"²³⁷ Op de dagelijks bestuursvergadering van de RKSP van 9 september kwam RKWV-voorzitter De Bruijn met forse kritiek. Hij stelde dat ook onder de katholieke werklozen de ontevredenheid met de dag groeide en pleitte daarom voor verhoging van de directe belastingen om zo de steunnormen te herstellen op het niveau van 1 juli. Van eigen charitatieve acties verwachtte hij onvoldoende effect. Aalberse verdedigde de houding van de RKSP door opnieuw te verwijzen naar het belang van werkverruiming als enig adequaat antwoord op de crisis. Goseling erkende dat er door de verlaging van de steun een "pijnlijke situatie" ontstaan was. Hij wees op het dilemma waarvoor de RKSP zich geplaatst zag: Colijn wegsturen en samenwerken met de SDAP zou negatieve reacties in de bankwereld oproepen en mogelijk katholieken in de armen van het fascisme drijven.²³⁸ De fractie behield haar twijfels over het effect van belastingverhoging en stelde voor te pleiten voor verlaging van huren en prijzen van levensmiddelen. De fractie bleef groot belang toekennen aan de particuliere liefdadigheid en kreeg van de regering de toezegging dat het 60-miljoenenplan sneller zou worden uitgevoerd.²³⁹ De RKSP-houding leidde op het partijbureau tot ingezonden brieven uit de afdelingen waarin het optreden van de fractie werd bekritiseerd.²⁴⁰

Het RKWV verstuurde eind september een tweetal adressen aan de regering. Het eerste adres maande de regering tot een actievere opstelling inzake werkverruiming en bestrijding van de jeugdwerkloosheid. Het tweede adres vroeg om herstel van de steunnormen op het peil van 1 juli, om een extra wintertoelage en om het op ruime schaal beschikbaar stellen van goedkope levensmiddelen alsmede verstrekking van kleding en schoeisel.²⁴¹ Om de adressen kracht bij te zetten vonden er plaatselijke bijeenkomsten plaats en een landelijke meeting in Amsterdam waarbij het RKWV nogmaals een beroep deed op de regering om te komen met een extra

crisisbelasting. Voor het RKWV waren de adressen ook een legitieme reden om niet aan het petitionnement van het NVV deel te nemen. Nadat de adressen verzonden waren kreeg het RKWV alsnog een uitnodiging van het NVV om samen te werken inzake de werklozenactie. Dit werd afgewezen omdat het RKWV vond dat de eigen actie daardoor minder kans van slagen maakte en vanwege oud zeer: het NVV had zich op haar demonstratieve congres in de ogen van het RKWV minachtend uitgelaten over de katholieke arbeidersbeweging.²⁴²

Hier en daar kwam er vanuit katholieke kringen toch steun los voor de NVV-petitie. Zo stemde de RK-raadsfractie in Tilburg voor een adhesie-adres aan de petitie. In *Het Verbondsblad* werd deze houding afgekeurd, het RKWV had een eigen program en actie en daaraan diende steun te worden betuigd.²⁴³

Kleine groepen RKWV-werklozen oefenden kritiek uit op de leiding omdat zij zich teveel buitengesloten achtten bij de behartiging van hun belangen. Ook was er onrust over het toenemen van royementen binnen het RKWV. In Amsterdam en Rotterdam werden vooral KDP-leden daarvan het slachtoffer.²⁴⁴ Het RKWV boog zich wel even over de vraag of er een eigen organisatie moest komen voor ongeorganiseerde werklozen "om hen te houden uit de socialistische bonden".²⁴⁵ Slechts drie bonden bleken hier voor te voelen. De meerderheid vond dat er binnen de diocesane bonden voldoende ruimte was voor de werklozen om te participeren.

Meer invloed binnen het RKWV had de Capucijner-pater Henricus uit Helmond. Henricus, een geliefd spreker op RKWV-bijeenkomsten, veegde de vloer aan met de RKSP-kamerfractie die hij "klaploperij" verweet. Hij sprak over het "groeps-egoïsme in onze Roomse bonden" en pleitte ervoor "dat wij katholieken, patroons naast werknemers, stram en gedisciplineerd, naar Den Haag opmarcheren, om onze ellende te demonstreren".²⁴⁶ De pater verweet de RK-organisaties een gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel in "deze tijd, nu er o zo weinig toe nodig is om de door de crisis getroffen en in verzet te brengen tegen de overheid".²⁴⁷ Henricus ontving van diverse katholieke vakbondsafdelingen instemming, er werd zelfs gefluisterd over pogingen hem een spreekverbod op te leggen.²⁴⁸ Zijn populariteit was daarvoor waarschijnlijk te groot. Toen RKWV-voorzitter De Bruijn in zijn rede op de massademonstratie van het Verbond in Amsterdam nog slechts de naam van de pater had genoemd, steeg er een tot een ovatie uitgroeiend applaus op.²⁴⁹

Ook het CNV riep haar leden op niet deel te nemen aan het NVV-petitionnement, maar om de eigen wegen te bewandelen (overleg met regering in de Contactcommissie en met de ARP). In het CNV was veel minder opschudding ontstaan dan in het RKWV, eigen adressen met demonstraties achtte het Verbond daarom niet nodig. Slechts sporadisch tekenden CNV-leden de NVV-petitie. Het dagelijks bestuur zond dergelijke gevallen door aan de betreffende bonden.²⁵⁰ Het CNV zette zich eind 1934 meer in voor opvang van jeugdige werklozen. De Centrale voor Werklozenzorg startte werkverschaffingskampen voor jeugdigen.²⁵¹

De regering had in haar begroting aangekondigd eenmalig de kersttoeslag aan werklozen en de bijdrage aan het NCC te zullen verhogen en ook zouden er goedkope groenten aan de werklozen worden verschaft.²⁵² In de Contactcommissie had de minister gepoogd om de goedkope levensmiddelen verplicht aan werklozen ter beschikking te stellen zodat een gedeelte van de steun kon worden ingehouden. De vakcentrales trokken echter een lijn: vrijwilligheid moest het uitgangspunt zijn anders zouden zij niet meewerken, en aldus geschiedde.²⁵³ Colijn noemde de steunwijziging een "afgedane zaak" en dreigde bij nieuwe uitbarstingen met dezelfde repressieve maatregelen te komen.²⁵⁴

Bij de behandeling van de begroting van Sociale Zaken in december verklaarde Aalberse dat zijn fractie genoeg nam met de tegemoetkomingen van de regering. Wel toonde hij zich ontevreden over het feit dat het Ministerie de regeling had gehandhaafd om gelden verkregen door particuliere liefdadigheid voor 2/3 deel af te trekken.²⁵⁵ In de RKSP-fractie heerste

wederom onenigheid. Steinmetz had in de RK-kamerclub aangekondigd dat voor hem de steunverlaging geen afgedane zaak was. Via belastingverhoging wilde hij alsnog bepaalde normen en percentages in de nieuwe steunregeling verbeteren. Hij werd in de RK-kamerclub onder zware druk gezet om in de Tweede Kamer zijn standpunt niet naar buiten te brengen.²⁵⁶ Steinmetz negeerde dat dringende verzoek en hield een rede in de Kamer waarin hij, zich beroepend op het adres van het RKWV en op de uitspraken van pater Henricus, de regering vroeg om het topbedrag van bepaalde steunnormen te verhogen.²⁵⁷

Terwijl SDAP en CPH ruzie maakten of nu het petitionnement of de juli-opstanden verantwoordelijk waren voor de toegenomen kritische geluiden binnen de RK-arbeidersbeweging, stemde de Kamer de twee moties van Kupers (voor verhoging van de steunnormen en een hogere wintertoeslag voor werklozen) af. Steinmetz bleef het enige schaap dat naar de linkerzijde van de dam ging. De linkse oppositie had op parlementair niveau opnieuw geen echte bres in het regeringskamp weten te slaan. De verlaging van de steun was daarmee definitief een feit. De collectieve acties hadden noch op straat noch in het parlement kunnen voorkomen dat de belangen van de werklozen aangetast werden.

Noten

1. *Leering en Leiding*, jrg.9, 1934, 134-135.
2. *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1933-1934, 8 december 1933, 951.
3. Idem, 12 december 1933, 966.
4. Idem, 972.
5. Idem, 973.
6. *Het Volk*, avondblad, 31 mei 1934.
7. *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, jrg.29, 1934, 1527.
8. Idem, 1528.
9. Ibidem.
10. *De Strijd*, 20 april 1934.
11. *Het Volk*, ochtendblad, 5 april 1934.
12. *De Vakbeweging*, jrg.14, 1934, 319, 378.
13. *Het Volk*, ochtendblad, 3 april 1934.
14. Archief SDAP, nr.95, notulen partijbestuur, 10 februari 1934.
15. Idem, 3 maart 1934.
16. Idem, 17 maart 1934.
17. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 106.
18. *Het Volk*, avondblad, 30 mei 1934.
19. *De Strijd*, 9 februari 1934.
20. *Vakbewegingsnieuws*, 17 februari 1934.
21. *Leering en Leiding*, jrg.9, 1934, 133.
22. Idem, 240.
23. *De Volkskrant*, 17 maart 1934.
24. Idem, 16 maart 1934.
25. *De Gids*, 8 februari 1934.
26. *Het Volk*, ochtendblad, 17 maart 1934.
27. Blok, *Uit de schaduw van de mannen*, 140-146.
28. *Het Volk*, avondblad, 3 december 1934.
29. Studiezaalmap Werklozen Agitatie/Strijd Comité's, *Stempelkrant*, 4 januari 1934.

30. *Het Volk*, avondblad, 3 mei 1934.
31. Archief Ministerie van Sociale Zaken, afdeling Werkverschaffing en Steunverleening, nr.482, brief aan de gemeente Amersfoort, april 1934.
32. Mars, 'Geruischloos protest'?, 19-20.
33. *Het Volk*, ochtendblad, 13 februari 1934.
34. *De Fakkel*, 30 maart 1934.
35. *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1933-1934, 8 december 1933, 955.
36. Idem, 12 december 1933, 971.
37. *De RK Staatspartij*, jrg.3, 1934, 35.
38. Idem, 36.
39. Index Geheim Archief Ministerie van Justitie, 1934, nr. 1782.
40. Idem, nr.2487.
41. *Het Volk*, avondblad, 26 februari 1934.
42. *Maatschappelijk Hulpbetoon*, jrg.1, april 1934.
43. *Het Volk*, ochtendblad, 21 april 1934.
44. *De Tribune*, 25 maart 1934.
45. *De Gemeenschap*, 13 januari 1934.
46. Idem, 14 april 1934, 12 mei 1934.
47. Archief Nationaal Crisis Comité (NCC), nr.3, notulen van het dagelijks bestuur 1932-1936, 10 juli 1934 en nr.10, rapport van het NCC 23 november 1931 - 9 juni 1936, 1.
48. De terugloop blijkt uit de cijfers van de door plaatselijke comité's afgedragen gelden aan het landelijke NCC: f 207.070 (1931/32), f 145.858 (1933), f 112.687 (1934), f 89.527 (1935), cijfers afkomstig uit Archief NCC, nr.10, rapport van het NCC 23 november 1931 - 9 juni 1936, 16.
49. Archief NCC, nr.7, notulen van de vergaderingen van plaatselijke crisiscomité's uit de provinciale hoofdsteden en uit gemeenten met meer dan 70.000 inwoners, 1932-1935, 2 mei 1934.
50. Ibidem. Van de 953 aanvragen werden er slechts 215 gehonoreerd, in 1932 waren die cijfers respectievelijk 6035 en 616, in 1933 1317 en 380.
51. Archief Ministerie van Sociale Zaken, afdeling Werkverschaffing en Steunverleening, nr.496, verslag van de Federatie van Volksontwikkelingsverenigingen, 1 januari 1934 - 1 april 1934.
52. *Het Volk*, avondblad, 4 juli 1934.
53. *Vakbewegingsnieuws*, 24 februari 1934.
54. *De Tribune*, 2 februari 1934.
55. Idem, 19 februari 1934.
56. Idem, 20 februari 1934.
57. Studiezaalmap Werkloozen Agitatie/Strijd comité's, Landelijk Werkloozen Strijd Comité, circulaire 1, 2 december 1933.
58. Idem, circulaire 2, zonder datum.
59. Archief NAS, nr.256, brief NAS-bestuur aan NVV-bestuur, 20 maart 1934.
60. *Het Volk*, avondblad, 9 oktober 1934.
61. Idem, 4 december 1934.
62. Archief CNV, nr.13, notulen dagelijks bestuur, 9 april 1934.
63. Archief SDAP, nr.209, notulen dagelijks bestuur, 23 mei 1934.
64. Archief SDAP, nr.230, notulen partijraad, 8 december 1934.
65. *De Transportarbeider*, 6 januari 1934.
66. *De Strijd*, 5 januari 1934.
67. Idem, 18 mei 1934.
68. Idem, 26 januari 1934.
69. Archief Ministerie van Sociale zaken, afdeling Werkverschaffing en Steunverleening, nr.482, brief 3 januari 1933.
70. *Maatschappelijk Hulpbetoon*, jrg.1, april 1934.
71. *Tijdschrift van den Nederlandschen Werkloosheidsraad*, jrg.17, 1934, 8.
72. *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1933-1934, aanhangsel, 145.
73. *De Bouwer*, 24 mei 1934.
74. Archief CNV, nr.13, notulen dagelijks bestuur, 14 mei 1934.

75. *De Gids*, 28 juni 1934.
76. Archief NKV, nr.8, notulen dagelijks bestuur RKWV, 3 januari 1934.
77. Idem, 29 januari 1934.
78. *De Textielarbeider*, 29 maart 1934.
79. *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1933-1934, 8 december 1933, 947.
80. Blok, *Uit de schaduw van de mannen*, 151.
81. *De Textielarbeider*, 29 maart 1934.
82. *Het Volk*, ochtendblad, 21 maart 1934.
83. Idem, 16 april 1934.
84. *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1933-1934, 19 april 1934, 1669.
85. *De Propagandist*, jrg.9, nr.3, 1934.
86. Idem, nr.4, 1934.
87. Archief SDAP, nr.1841, notulen dagelijks bestuur van de Algemeenen Raad SDAP-NVV, 6 september 1934.
88. *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1933-1934, 20 april 1934, 1674.
89. Idem, 1680.
90. Idem, 1719.
91. *De Tribune*, 19 februari 1934.
92. Idem, 29 maart 1934.
93. Idem, 12 april 1934, 13 april 1934.
94. Idem, 19 april 1934.
95. *Het Transportbulletin*, jrg.1, april 1934.
96. *De Vrije Textielarbeider*, juni 1934.
97. Archief NKV, nr.8, notulen dagelijks bestuur RKWV, 5 februari 1934.
98. *De Volkskrant*, 17 maart 1934, 27 maart 1934.
99. *De Textielarbeider*, 12 april 1934.
100. *Het Hoog-Ambacht*, 29 maart 1934.
101. *De Volkskrant*, 6 april 1934.
102. Archief RKSP, nr.22, notulen partijbestuur, 11 mei 1934.
103. *De RK Staatspartij*, jrg.3, 30 juni 1934.
104. *De Gids*, 5 april 1934.
105. *De Strijd*, 30 maart 1934 en *Het Textielarbeidersblad*, 11 april 1934.
106. *De Gids*, 3 mei 1934.
107. Archief CNV, nr.13, notulen dagelijks bestuur, 7 mei 1934.
108. Idem, 24 april 1934, 1703.
109. Verkiezingsuitslag Enschede, *De Tribune*, 5 juli 1934.
110. *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1933-1934, 19 april 1934, 1672.
111. Idem, 20 april 1934, 1678.
112. Idem, 1677.
113. Archief RKSP, nr.136, notulen RK kamerclub, 24 april 1934.
114. Idem, 2 mei 1934.
115. *Het Verbondsblad*, 15 mei 1934.
116. *Het Volk*, Avondblad, 31 mei 1934.
117. Idem, 1 juni 1934.
118. Idem, 6 juni 1934.
119. *De Transportarbeider*, 14 april 1934.
120. *Het Volk*, ochtendblad, 11 april 1934.
121. Archief SDAP, nr.1841, notulen dagelijks bestuur Algemeenen Raad SDAP-NVV, 11 mei 1934.
122. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 119.
123. *Het Volk*, ochtendblad, 12 mei 1934.
124. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 116.
125. *Het Verbondsblad*, 22 juni 1934.
126. *Onze Vaan*, 11 mei 1934.

127. *De RK Staatspartij*, 31 mei 1934.
128. *De RK Transportarbeider*, 21 maart 1934.
129. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, 123.
130. *De Ambtenaar*, 16 april 1934.
131. Archief CNV, nr.31, notulen algemeen bestuur, 19 april 1934.
132. Archief NAS, nr.28, brief E. Bouwman aan leden dagelijks bestuur, 28 juni 1934.
133. Archief Landelijke Federatie van Bouwvakarbeiders, nr.8, notulen bestuursvergaderingen, 2 juli 1934.
134. *De Arbeid*, 27 juni 1934.
135. *De Fakkel*, 26 juni 1934.
136. Idem, 5 juni 1934.
137. *De Tribune*, 9 juni 1934.
138. Idem, 4 juni 1934.
139. Bakker, Nijhof, 'Het Jordaan-oproer', 48.
140. Sneevliet, *Storm in de Jordaan*, 20.
141. Idem, 22.
142. Posthumus, Van de Wetering, *Harde guldens, harde tijden*, 43.
143. Kielich, *Jordaners op de barricaden*, 103.
144. Index Geheim Archief Ministerie van Justitie, nr.3975.
145. *De Tribune*, 28 juni 1934.
146. Zwertbroek, *Het verzet der werklozen*, 9.
147. *Links Front*, nr.5, augustus 1934, 5.
148. Posthumus, Van de Wetering, *Harde guldens, harde tijden*, 10.
149. Riezouw, De Amsterdamse werklozen en het instinkt tot zelfbehoud.
150. Gortzak, *Hoop zonder illusies*, 115.
151. *Het Volk*, avondblad, 5 juli 1934, ochtendblad, 6 juli 1934.
152. *Het Volk*, ochtendblad, 9 juli 1934.
153. Schouten, *Voor de oorlog*, 189.
154. *Het Volk*, ochtendblad, 6 juli 1934.
155. Idem, 7 juli 1934.
156. Idem, 6 juli 1934.
157. *De Volkskrant*, 6 juli 1934.
158. *Het Volk*, avondblad, 7 juli 1934, ochtendblad, 9 juli 1934.
159. Index Geheim Archief Ministerie van Justitie, nr. 3975.
160. *Het Volk*, ochtendblad, 9 juli 1934.
161. *De Tribune*, 18 juli 1934.
162. *De Tribune*, 7 juli 1934.
163. Schouten, *Voor de oorlog*, 188.
164. *De Tribune*, illegale editie district Noord-Brabant, 11 juli 1934.
165. *De Tribune*, illegale editie Kinkerbuurt, 13 juli 1934, *De Tribune*, illegale editie Amsterdam, 16 juli 1934.
166. Kielich, *Jordaners op de barricaden*, 146.
167. *Het Volk*, avondblad, 13 juli 1934.
168. *De Baanbreker*, 28 juli 1934.
169. RAKET, *Rood Rotterdam in de jaren '30*, 109.
170. Idem, 105.
171. Nijhof, Schrage, Sturkenboom, 'De geesel van onzen tijd', 74.
172. Onrust werd gemeld uit Zaandam, Krommenie, Uitgeest, Schiedam, Hilversum, Alphen aan de Rijn, Almelo, Deventer, Enschede, Glanerbrug, Wormerveer, Bellingwolde, Appelscha, Aalten, Winterswijk en Arnhem. Ook in enkele zuidelijke steden kwam op initiatief van communisten verzet van de grond. Demonstraties waren er in Eindhoven, Den Bosch en Heerlen. Daarnaast werden in verscheidene plaatsen linkse activisten opgepakt wegens verspreiding van oproepen tot verzet. Dit gebeurde onder andere in Gouda, Dordrecht, Delft, Capelle aan de IJssel, Groningen, Hilversum en in Twente.
173. *De Tribune*, illegale editie Amsterdam, 9 juli 1934.

174. Bakker en Nijhof opteren in hun artikel 'Het Jordaans-oproer' gedeeltelijk voor een dergelijke verklaring waarbij het verzet in De Jordaans aanvankelijk wordt afgeschilderd als pré-industrieel: spontaan, lokaal verzet zonder formele organisatie met grotere loyaliteit aan de lokale gemeenschap dan aan de klasse. Zij wijzen erop dat in De Jordaans het modern industrie proletariaat ondervertegenwoordigd was en dat de wijk in een isolement verkeerde (wijkparticularisme). De strijd van de WSC's vóór het oproer blijft in hun artikel onderbelicht.
175. Studiezaalmap Werkloozen Agitatie/Strijd Comité's, WSC-Hilversum, 9 juli 1934.
176. *De Tribune*, 21 juli 1934.
177. Archief CPN-collectie Moskou, nr.39-2/39-3, resolutie van het politiek bureau over de Juli-beweging.
178. Ibidem.
179. *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1933-1934, 12 juli 1934, 2257.
180. Eekman, Pieterse, *Linkssocialisme tussen de wereldoorlogen*, 79.
181. *De Fakkel*, 13 juli 1934.
182. Archief NAS, nr.256, brief NAS-bestuur aan dagelijks bestuur NVV, 8 juli 1934.
183. *Het Transportbulletin*, augustus 1934.
184. *De Syndicalist*, 14 juli 1934.
185. *De Nieuwe Gids*, 14 juli 1934.
186. *De Textielarbeider*, 19 juli 1934.
187. *De Strijd*, 13 juli 1934.
188. *Werkloozenzorg*, augustus 1934.
189. *De Waarheid*, vliegend blad voor werklozen, 21 juli 1934.
190. *De Transportarbeider*, 4 augustus 1934.
191. Idem, 21 juli 1934.
192. *De Arbeid*, 14 juli 1934.
193. Archief SDAP, nr.98, notulen partijbestuur, 7 juli 1934.
194. Albarda, *Die Unruhen in Holland*, 383.
195. *Het Volk*, avondblad, 16 september 1934.
196. *De Volkskrant*, 6 juli 1934.
197. Idem, 10 juli 1934.
198. *Het Verbondsblad*, 13 juli 1934.
199. Idem, 5 oktober 1934.
200. *De Volkskrant*, 14 juli 1934.
201. *De Strijd*, 3 augustus 1934.
202. *Onze Vaan*, 20 juli 1934.
203. *De Propagandist*, nr.5, 1934.
204. *Onze Vaan*, 27 juli 1934.
205. *Het Verbondsblad*, 20 juli 1934.
206. *De Volkskrant*, 23 juli 1934.
207. Archief RKSP, nr.7, notulen partijraad, 1934.
208. *De RK Staatspartij*, 26 juli 1934.
209. Archief NKV, nr.8, notulen dagelijks bestuur RKWV, 23 juli 1934.
210. Archief CNV, nr.13, notulen dagelijks bestuur, 17 juli 1934, 3 september 1934.
211. *De Christelijke Ambtenaar*, 13 juli 1934, *De Opbouw*, 14 juli 1934.
212. *De Gids*, 9 augustus 1934.
213. Archief NVV, notulen hoofdbesturenvergadering, 21 maart 1935.
214. Archief van de Inspecteur der Koninklijke Marechaussee, nr.843, brief van districtscommandant Amsterdam 3e Divisie aan Inspecteur, 20 juli 1934.
215. Archief Ministerie van Sociale Zaken, afdeling Werkverschaffing en Steunverlening, nr.479, brief minister van Sociale Zaken aan de gemeentebesturen, 10 juli 1934.
216. Archief Nationaal Crisis Comité, nr.2, notulen werkcomité, 19 september 1934.
217. *De Strijd*, 13 juli 1934.
218. *De Propagandist*, nr.5, 1934.
219. *De Bouwer*, 16 augustus 1934.
220. *Het Volk*, ochtendblad, 19 juli 1934.

221. De CNV bonden verzwegen het adres van de predikanten. Toen de verklaring over de NSB naar buiten kwam, werd er in *De Christelijke Ambtenaar* van 13 juli 1934 een felle veroordeling uitgesproken: "De predikant als dienaar des Woords moet zich niet mengen in zaken van de actieve politiek".
222. *Vrijheid, Arbeid, Brood*, 21 juli 1934.
223. Verviers, *Opstand in de Jordaan*, 7.
224. *Werkloozenzorg*, nr.3, september 1934.
225. Archief SDAP, nr.98, notulen partijbestuur, 1 september 1934.
226. Idem, 6 oktober 1934.
227. *Het Volk*, avondblad, 18 september 1934, *De Tribune*, 19 september 1934.
228. *De Tribune*, 8 september 1934.
229. *Het Volk*, avondblad, 8 oktober 1934.
230. *Vakbewegingsnieuws*, 27 oktober 1934.
231. De handtekeningen werden verzameld in 745 van de 1076 Nederlandse gemeenten, in die 745 gemeenten tekende 35% van de meerderjarige inwoners.
232. *De Tribune*, 3 december 1934.
233. Archief NAS, nr.256, brief NVV-bestuur aan NAS-bestuur, 2 oktober 1934.
234. *Het Volk*, avondblad, 20 november 1934.
235. Een ontwerp hiervoor werd begin december 1934 goedgekeurd door het dagelijks bestuur van het NAS. Archief NAS, nr.42.
236. *De Strijd*, 16 november 1934.
237. *De RK Staatspartij*, 26 juli 1934.
238. Archief RKSP, nr.39, notulen dagelijks bestuur, 11 september 1934.
239. *De RK Staatspartij*, 30 oktober 1934.
240. Archief RKSP, nr.22, notulen partijbestuur, 27 oktober 1934.
241. *Het Verbondsblad*, 5 oktober 1934.
242. Archief NKV, nr.8, notulen dagelijks bestuur RKWV, 8 oktober 1934.
243. *Het Verbondsblad*, 9 november 1934.
244. Ibidem.
245. Archief NKV, nr.8, notulen dagelijks bestuur RKWV, 10 september 1934.
246. *De Propagandist*, nr.5, 1934.
247. *Het Volk*, avondblad, 11 oktober 1934.
248. Idem, ochtendblad, 16 oktober 1934, avondblad, 19 oktober 1934.
249. *De Volkskrant*, 29 oktober 1934.
250. Archief CNV, nr.13, notulen dagelijks bestuur, 10 december 1934.
251. *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, jrg.30, 1935, 168.
252. Idem, jrg.29, 1934, 1528, jrg.30, 1935, 167.
253. Archief NKV, nr.8, notulen dagelijks bestuur RKWV, 29 oktober 1934, 12 november 1934.
254. *Werkloozenzorg*, nr.5, november 1934. Sneevliet memoreerde aan de stellingname van Colijn, *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1934-1935, 11 december 1934, 946.
255. Idem, 927.
256. Archief RKSP, nr.136, notulen RK-kamerclub, 5 december 1934.
257. *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1934-1935, 11 december 1934, 936-939.

6 Collectieve acties van werklozen in 1984-1985

6.1 De belangen van werklozen tussen bezuinigingen en stelselherziening

De werkloosheid, die zich in Nederland na de oliecrisis in 1973 begon af te tekenen, groeide in de jaren zeventig geleidelijk tot boven de 200.000. Na 1979 was er sprake van een explosieve stijging en in 1984 waren er reeds 822.400 werklozen.¹ Naast het verlies van banen, door economische crisis, technologische ontwikkelingen en de invloed van bezuinigingen in de kwartaire sector, was er ook sprake van een groeiend arbeidsaanbod. Het aantal personen tussen de 20 en 60 jaar en het aantal vrouwen dat werk zocht, namen beiden fors toe. Hoewel de werkloosheid voor veel mensen nog slechts van korte duur was, ontstond er een steeds grotere groep van langdurig werklozen. In deze groep bevonden zich vooral oudere werknemers maar ook jonge werklozen die na hun opleiding geen baan konden vinden.

De stijgende werkloosheid betekende voor de werknemers een hogere premiedruk en door de langdurige werkloosheid moest de overheid meer geld uitgeven aan bijstandsuitkeringen. Via bezuinigingsmaatregelen werd getracht deze uitgaven te verminderen. Het kabinet Den Uyl startte nog met een keynesiaans stimuleringsbeleid, maar allengs ging men over tot beheersing van de uitgaven in de collectieve sector (1%-operatie). Het eerste kabinet Van Agt diende een rigoreus bezuinigingsprogramma in (Bestek '81) wat leidraad werd voor de achtereenvolgende kabinetten in de jaren tachtig. Bestek '81 maakte een begin met de feitelijke verlaging van werkloosheidsuitkeringen.

In de jaren tachtig diende zich bovendien een besluit aan over de vernieuwing van het stelsel van de sociale zekerheid. Oorspronkelijk was de noodzaak voor verandering beargumenteerd vanuit maatschappelijke ontwikkelingen. De werkloosheid bleek hardnekkig te zijn waardoor kortlopende voorzieningen (WW en WWV) niet meer adequaat waren. Daarnaast bood het oude stelsel de werkloze vrouw slechts zeer beperkte rechten op een uitkering. Het bezuinigingsprogramma op de sociale zekerheid van het kabinet Lubbers gaf echter een nieuwe en dominante dimensie aan de discussie over de stelselherziening. Bij de invoering van het nieuwe stelsel op 1 januari 1987 liet het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, in een massaal onder het Nederlandse volk verspreide 'Informatiegids', weten wat de "belangrijkste reden" voor de stelselwijziging was: "Het stelsel van sociale zekerheid moet ook in de toekomst betaalbaar blijven".²

In 1983 diende het kabinet Lubbers een adviesaanvraag in bij de SER en de Emancipatieraad over een herziening van het stelsel. De stelselwijziging zou uiteindelijk een bijdrage van drie miljard gulden moeten leveren aan de doelstelling van het kabinet om in de periode 1984-1986 op de sociale zekerheid zes miljard te besparen.³ Het kabinet stelde voor om de WW en WAO terug te brengen tot 70% van het verdiende loon en de duur van de uitkering afhankelijk te maken van arbeidsverleden en leeftijd. Dat laatste betekende een afbouw van de uitkering op termijn naar het minimum. Door de uiteenlopende opvattingen van werkgevers, FNV en CNV over de stelselherziening liet het SER-advies langer op zich wachten dan het kabinet wenselijk achtte. De regering nam daarop zelf het initiatief en kondigde aan dat alle WW-, WWV- en WAO-uitkeringen per 1 juli 1984 met één klap tot 70 procent van het laatst verdiende dagloon (de grondslag voor de berekening van de uitkering) zouden worden teruggebracht. De SER protesteerde omdat naar haar mening het kabinet met de verlaging reeds vooruit liep op de stelselherziening. Een nieuw regeringsplan zag het licht: WAO en WW zouden

voorlopig op 80 procent gehandhaafd blijven, de WWV op 75 procent. Wel stelde het kabinet voor om de daglonen zowel op 1 januari als op 1 juli 1984 telkens "tijdelijk" met drie procent te korten. Een meerderheid van de Tweede Kamer stemde hiermee in.

De FNV volstond niet met kritiek op de voornemens van het kabinet, maar ontwierp zelf een alternatief plan voor stelselwijziging. Niet de bezuinigingen maar de aanpassing van het stelsel aan de emancipatiegedachte, aan andere samenlevingsvormen en vooral aan de massale en langdurige werkloosheid stond voorop. Voor de Nieuwe Werkloosheidswet (NWW) wilde de FNV een uitkering van minimaal 70% (te verhogen tot maximaal 80%, afhankelijk van leeftijd) tot in principe de 65-jarige leeftijd en geldend voor iedereen die tenminste 130 dagen gewerkt had. De wettelijk geregelde aanpassing van de uitkeringen aan de loonontwikkeling (via de WAM) zou weer toegepast moeten worden. De nieuwkomers en herintreders op de arbeidsmarkt bleven ook in het FNV-plan aangewezen op de bijstand.⁴ De FNV zag een belangrijke taak voor bonden en werkgeversorganisaties weggelegd in de uitvoeringsorganisatie. Maar de vakcentrale bleef de verantwoordelijkheid van de overheid voor de handhaving van de wettelijke bescherming in de sociale zekerheid benadrukken. Door de bezuinigingen van het kabinet ontstonden er na 1983 steeds meer 'bovenwettelijke regelingen'. Voor de FNV was dat een onaanvaardbare situatie: "Deze privatisering betekent dat die collectieve regelingen deels speelbal worden van de economische omstandigheden. Er moet elk jaar weer, buiten verantwoordelijkheid van de volksvertegenwoordiging, over worden onderhandeld tussen werkgevers en werknemers. De continuïteit van die bovenwettelijke voorzieningen is wankel".⁵

Binnen de CPN voelde een gedeelte van de leden weinig behoefte aan discussie over een nieuw stelsel van sociale zekerheid. In tijden van dreigende bezuiniging zouden alle krachten gebundeld moeten worden op het actieparool 'Handen af van de uitkeringen'. Een CPN-werkgroep Sociale Zekerheid kwam met een brochure waarin steun werd uitgesproken aan het FNV-plan om werklozen niet naar de bijstand te laten afzakken. Ook de PSP sprak zich uit voor een onbeperkte werkloosheidsverzekering van 80% (afglijdend naar 70% voor de hoogste inkomens).⁶

De discussie over de stelselherziening maakte direct duidelijk dat naast de socialistische arbeidersbeweging ook andere groeperingen zich sterk wensten te maken voor de belangen van de werklozen. Opvallend was de kritiek vanuit confessionele kring op de regeringsplannen. Het CNV had in 1983 besloten om bij de stelselherziening de positie van de langdurig werklozen aan de orde te stellen. Een ledenraadpleging in mei 1983 gaf aan dat men via bezuinigingen en herschikking van middelen voor deze groep werklozen een verbetering wilde afdwingen.⁷ De kortingen op de daglonen voor januari en juli 1984 achtte het CNV verwerpelijk omdat het aanbod van werknemers om door premies en herschikking de uitkeringen op peil te houden door de regering totaal genegeerd was. Door de eenzijdige verlaging van de uitkeringen zou het kabinet volgens het CNV de solidariteit doorbreken waarop het stelsel van sociale zekerheid was gebouwd.

De 'ad-hoc maatregelen' van de regering Lubbers werden heftig bekritiseerd door sociale zekerheidsarchitect Veldkamp. Als 'loyaal CDA-lid' noemde hij de stelselwijziging een "geïstitutionaliseerde bezuinigingswet die leidt tot de bijstand".⁸

Het bedrijfspastoraat DISK verzette zich tegen de kortingen en riep de kerken op te werken aan solidariteit, te zamen met organisaties van uitkeringsgerechtigden, zodat de kerk "de stem van de stemlozen" zou zijn.⁹ Brede ondersteuning vanuit DISK kreeg een brief van industrie-pastores en bisschop H. Ernst van Breda aan de regering waarin werd gevraagd af te zien van de kortingen en van de voorgenomen stelselherziening. De oude charitasgedachte wees men resoluut van de hand: "Wij zullen ervoor moeten waken, dat zich situaties gaan voordoen als in de Verenigde Staten van Amerika en Frankrijk waar burgers in nood op particuliere en

kerkelijke liefdadigheid moeten terugvallen".¹⁰

De Raad van Kerken sprak in een brief aan het kabinet haar zorg uit over de bezuinigingsmaatregelen waardoor in de samenleving de "rechtvaardigheid" in het geding zou komen en er twee groepen dreigden te ontstaan: mensen met en zonder werk. De Raad achtte het onaanvaardbaar dat de verschillen in inkomen tussen werkenden en werklozen vergroot zouden worden en eiste dat de sterkste schouders de zwaarste lasten zouden dragen. Daarnaast pleitte de Raad voor herverdeling van arbeid en voor het scheppen van nieuwe werkgelegenheid.¹¹ Minister-president R. Lubbers trachtte de aanval te pareren door de kerken te wijzen op hun traditie: "Is het in dit verband niet wenselijk dat er naast wettelijk gegarandeerde voorzieningen desgewenst aanvullende regelingen zijn als beleving van de solidariteit in de eigen onderneming, instelling of bedrijfstak dan wel groep waarin men zich bevindt? Ik meen dat dit een authentieke gedachte is van het christelijk sociaal denken zoals dat in zijn reformatorische en rooms-katholieke traditie vorm heeft gekregen".¹² In een vervolgbrief appeleerde de Raad van Kerken echter ook aan de plicht van de overheid om vorm te geven aan deze solidariteit: zorg voor de minima, offers naar draagkracht en het voorkomen van een tweedeling in de samenleving tussen werkenden en werklozen.¹³

De charitasgedachte had veel van haar elan binnen de christelijke beweging verloren. Een kerstpakkettenactie voor werklozen eind 1983 in het plaatsje Eibergen behoorde tot de uitzonderingen, mede door de negatieve reacties van uitkeringsgerechtigden. Alleen het CDA pleitte in haar rapport *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving* voor een 'terugtrekkende overheid' en voor opwaardering van de onderlinge zorg. Binnen de confessionele arbeidersbeweging had de 'zelfhulp-gedachte' plaats gemaakt voor het verdedigen van de verzorgingsstaat.

Ook binnen het overheidsapparaat werd de kritiek op het kabinetsbeleid steeds luider. Eind 1983 presenteerden de GSD-en uit de grootste tien gemeenten het rapport *Minima zonder marge* waarin aandacht werd gevraagd voor de armoede bij de uitkeringsgerechtigden. Het rapport was een nog zwakke, maar voor de overheid onwelkome, afspiegeling van de veranderde opvattingen binnen de uitvoeringsorganen van de sociale zekerheid. Staatssecretaris L. de Graaf van Sociale Zaken en Werkgelegenheid trachtte het rapport te interpreteren als zijnde een ondersteuning voor het kabinetsbeleid en verklaarde dat de armoede nogal meeviel. Een verbaasde reactie van DIVOSA viel de staatsecretaris ten deel.

Werkte in 1960 nog slechts zes procent van de gehuwde vrouwen buitenshuis, in 1984 was dat gestegen tot ongeveer 30 procent.¹⁴ De feministische beweging in de jaren tachtig vergrootte de aandacht voor de positie van de vrouw binnen de sociale zekerheid. Vrouwen vormden 83% van de ABW-uitkeringsgerechtigden. De laagste welvaartsklassen bestonden vooral uit gescheiden vrouwen met kinderen, weduwen, oudere alleenstaande vrouwen en grote gezinnen.¹⁵ Aandacht voor deze 'feminisering van de armoede' kwam pas goed op gang toen in 1983 de comité's Vrouwen in de Bijstand startten met een offensieve actie om 400 gulden meer per maand aan uitkering te krijgen. De eis ondervond op parlementair niveau slechts ondersteuning van CPN, PPR en PSP.

Krachtens de derde richtlijn van de EG werd de regering verplicht om uiterlijk op 1 januari 1985 aan vrouwen een WWV-uitkering te verlenen. Minister H. Ruting van Financiën liet weten de regeling "ongewenst" te vinden en de werkgeversorganisaties wendden zich informeel tot de EG om uitstel te bewerkstelligen.¹⁶ Een actie van vrouwelijke kamerleden bracht staatssecretaris De Graaf tot een hernieuwde belofte dat het kabinet de regeling gewoon zou invoeren.¹⁷ In het land ontstonden plaatselijke comité's van het Breed platform van vrouwen voor economische zelfstandigheid en werden acties georganiseerd. In de brochure *Van vrouwen en de dingen die aan haar voorbijgaan* pleitte het Breed platform, dat vrouwengroepen van links tot rechts verenigde, voor een strikte individualisering van het stelsel der sociale zekerheid.

Het kabinet koos echter voor gezinstoelagen en middelentoets bij een bijstandsuitkering. Naast de stelselherziening moest ook de tweeverdienerswet van de regering het ontgelden. Scherpe kritiek bestond er op het kostwinnersbeginsel en op de controle waaraan vrouwen in de sociale zekerheid onderworpen werden. De Emancipatieraad kwam in een advies aan het kabinet over de stelselherziening tot de conclusie dat de huidige RWW-uitkering zou moeten worden omgebouwd tot een uitkering voor alle schoolverlaters en herintreders (voornamelijk gehuwde vrouwen). Op deze manier zou individualisering van het stelsel het best tot zijn recht komen. Voor gehuwde vrouwen die niet buitenshuis wilden of konden werken zou de gezinstoelage moeten gelden, deze diende dan wel aan de vrouw te worden uitgekeerd.¹⁸

De achtereenvolgende kabinetten in de jaren tachtig ontwierpen bezuinigingsplannen voor de sociale zekerheid om het financieringstekort te verminderen. Maar ook het verzet tegen de afbraak van de verzorgingsstaat verbreedde zich in deze jaren. Kerken en GSD-en keerden zich in toenemende mate tegen de regeringsplannen. In de jaren tachtig was er ook sprake van een toenemende diversiteit van belangen. Enerzijds hadden werklozen met een arbeidsverleden belang bij het handhaven van de bestaande uitkeringen, anderzijds waren juist veranderingen in het sociale zekerheidsstelsel nodig om aan de belangen van vrouwen en jongeren (individualisering, basisinkomen) tegemoet te komen.

6.2 Werkgelegenheidsbeleid: van staatsplanning naar neo-corporatisme?

De vakcentrales NVV en NKV steunden in de jaren zeventig het stimuleringsbeleid van het kabinet Den Uyl. Een volumebeleid zou de kosten van de sociale zekerheid moeten terugdringen. Loonmatiging werd betracht in ruil voor hervormingsgezinde voorstellen (onder andere veranderingen in de Wet op de Ondernemingsraad en de vermogensaanwasdeling). Bij de concretisering van deze voorstellen was de ontgoocheling bij de vakbeweging groot, het hervormingsgezinde karakter bleek nauwelijks aanwezig.¹⁹ De steun binnen de vakbeweging voor loonmatiging verminderde, zeker toen het kabinet Den Uyl vervangen werd door CDA-VVD regeringen.

De kabinetten na het tijdperk Den Uyl maakten het terugdringen van het financieringstekort tot de centrale doelstelling van hun beleid. Staatssecretaris De Graaf noemde dat "sociaal verantwoord" omdat "het weer gezond maken van de economie en het terugdringen van een zeer hoog financieringstekort in het belang is van iedereen, niet in de laatste plaats van de zwakkeren".²⁰ De overheidsbijdragen aan de sociale verzekeringsfondsen daalden sterk.²¹ Sociale zekerheidsvoorzieningen werden teruggeschroefd en de regering stelde de WAM ieder jaar buiten werking. In 1983 beleefde Nederland massale protestacties van ambtenaren (en uitkeringsgerechtigden) tegen de korting van drie procent op hun inkomen. Werkgelegenheidsinitiatieven werden steeds minder door de overheid zelf geïnitieerd. Het pleidooi van de commissie Wagner voor herstel van de industrie en stroomlijning van het daarvoor benodigde geld vond in regeringskringen een warm onthaal. Dit marktgerichte industriële elan was vooral duidelijk in hoe de weg voor herstel vrij te maken: "aantasting van arbeidsvoorwaarden, sociale uitkeringen en ontslagrecht, het stimuleren van soepeler, flexibeler en mobieler arbeidsmarkt, aanpassing van onderwijs en wetenschap aan ondernemerswinsten, lagere energiekosten en milieulasten voor het bedrijfsleven".²²

De deregulering drong diep door, ook binnen de arbeidersbeweging werden vraagtekens geplaatst bij het oplossende vermogen van de staat inzake werkgelegenheid. P. Kalma en M. Krop, medewerkers van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, verweten hun partij te streven naar een "oorlogseconomie" vanwege haar eis tot een uniforme vijfjarige werkdag. Zij pleitten in plaats van wetgeving voor consensus en overleg met partijen.²³ Ook binnen de vakbeweging bestond enige ondersteuning voor een deregulerend beleid. De Industriebond FNV

toonde zich niet geheel afkerig van de voorstellen van de commissie Wagner met betrekking tot het herstel van de Nederlandse industrie. De bond pleitte er zelfs voor om te komen tot een centraal accoord tussen overheid, werkgevers en werknemers waarbij ieder jaar zou worden bekeken hoeveel ruimte er was voor de inkomens van ambtenaren en uitkeringsgerechtigden. Dat zou betekenen dat de koppeling tussen lonen en uitkeringen ook door de vakbeweging zou worden losgelaten.²⁴ Door de terugtrekking van overheids gelden uit de sociale fondsen en de lastenverlichting waarop de werkgevers aandrongen, hadden de industrie-arbeiders, volgens de Industriebond FNV, de grens van de premiedruk bereikt. Het draagvlak voor verdere premiestijging achtte de bond verminderd en daarom werd gekozen voor een beheersing van de groei van de sociale zekerheidsuitgaven.

Het leverde de Industriebond felle verwijten op van de Voedingsbond maar ook van de eigen uitkeringsgerechtigde leden. De bond verzette zich tegen de aantijgingen dat zij geen poot had uitgestoken tijdens de ambtenarenacties eind 1983: "De Industriebond FNV heeft nadrukkelijk gekozen voor een gezamenlijke strategie in FNV-verband ... Maar je kunt niet uitvlakken dat de werknemers in de bedrijven niet echt actief voor de belangen van de uitkeringsgerechtigden waren te krijgen".²⁵ De strategie van de Industriebond-FNV bleef gericht op het creëren van werkgelegenheid door arbeidstijdverkorting. Het 'weglekken' van de ATV-effecten in de bedrijven vervulde de bond met grote zorg en leidde in 1985 tot kritische geluiden binnen de bondsraad op het laten vallen van de 36-uren eis.²⁶ Andere grote bonden zoals de AbvaKabo hadden gekozen voor koopkrachtgarantie. De strijd voor extra arbeidsplaatsen verliep moeizaam en de Industriebond neigde steeds meer naar het standpunt om naast ATV ook de koopkracht weer aan de orde te stellen.

Binnen het CNV bleef de bereidheid om loon in te leveren voor werkgelegenheid bestaan maar ook daar knaagde het herstel van de winsten, en het ondanks ATV uitblijven van extra arbeidsposten, aan het vertrouwen om loonmatiging te betrachten. Voorzitter Harm van der Meulen wees op de positie van sommige grote bedrijven: "Ontegenzeggelijk zijn er ondernemingen, waar de rendementspositie behoorlijk is verbeterd. In die ondernemingen bepleit het CNV een verdergaande arbeidstijdverkorting met een minder dan evenredige looninlevering. Het bij voorbaat discussiëren over loonexplosies is zeer gevaarlijk voor de voortgang van het herstel en rampzalig voor de uitkeringsgerechtigden".²⁷

De vrouwenbeweging gaf prioriteit aan de strijd voor ATV. Joke Smit, die in Nederland de aanzet gaf tot de 'tweede feministische golf', had een werkweek van 25 uur voorgesteld. De staat werd gezien als instantie die daarin een belangrijke initiërende taak had. Ook op het gebied van 'positieve actie' drong de vrouwenbeweging aan op wetgeving zoals in enkele Angelsaksische landen. Feministen bleven voor de realisatie van hun ideeën een beroep doen op traditionele organisaties zoals politieke partijen en vakbonden. Vakbonden met serieuze aandacht voor de positie van de vrouw (ABOP, AbvaKabo) groeiden sterk.

Naast de vrouwenbeweging die, zij het ambivalent, bleef koersen op een bondgenootschap met de arbeidersbeweging (staatsingrijpen om zo werkgelegenheid te creëren) was er een diffuse beweging ontstaan voor een basisinkomen. Het basisinkomen had zijn aanhangers bij links (Voedingsbond, PPR), maar ook de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) sprak zich voor een (gedeeltelijk) basisinkomen uit. Zelfs de Industriebond CNV pleitte, in haar actieprogramma *Om de kwaliteit van het bestaan*, naast arbeidsduurverkorting voor een basisinkomen voor iedereen om zo een eind te maken aan de ongelijke behandeling van betaald en onbetaald werk.²⁸ De Voedingsbond FNV achtte het basisinkomen een belangrijke voorwaarde om een radicale arbeidstijdverkorting te kunnen invoeren.

De PvdA zocht in de jaren tachtig een weg tussen de traditionele strijd voor inkomen en werk en het opkomen voor nieuwe items zoals het basisinkomen. De partij ontwikkelde een

alternatief bezuinigingsvoorstel rond de sociale zekerheid. Via een volumebeleid en door herverdeling van arbeid zou op de sociale zekerheid zes miljard bespaard kunnen worden. Om de kortingen in 1984 te voorkomen stelde de PvdA voor een beroep te doen op de vermogenspositie van de sociale fondsen.²⁹ De tanende bereidheid tot loonmatiging kwam ook in het PvdA-voorstel tot uitdrukking. Voor de financiering van de sociale zekerheid bepleitte de PvdA een verschuiving van de factor arbeid naar de factor kapitaal. Het partijbestuur hechtte groot belang aan het laten voortbestaan van een loonafhankelijke uitkering.³⁰ Feministische bestuursleden bekritiseerden deze opstelling en verweten de partij een halfslachtige houding ten opzichte van individualisering en "gezinsdenken".³¹

Naast de nota van het partijbestuur verscheen ook een notitie van de kamerfractie (J. van Kemenade, M. Wöltgens en J. Ritzen), waarin een drastische verkorting van de werkweek tot 25 uur en een internationaal gecoördineerd stimuleringsbeleid werden bepleit. De maakbaarheid van de samenleving achtte men beperkt en ook constateerde de notitie dat talrijke publieke voorzieningen verworden waren tot "onoverzichtelijke bureaucratieën".³² De notitie pleitte voor een basisuitkering, werkgevers en werknemers zouden de bovenminimale uitkeringen moeten regelen. Dit laatste voorstel kreeg echter geen steun van de meerderheid van de fractie en van het partijbestuur, evenmin trouwens van de FNV.³³ Immers zo zou de solidariteit tussen werknemers in zwakke en sterke bedrijfstakken worden losgelaten. Sociale zekerheidsdeskundige Veldkamp noemde het voorstel van Van Kemenade c.s. "volkomen in strijd met de historische ontwikkelingsgang van de sociale zekerheid" die juist van contractuele naar wettelijke basis was verlopen.³⁴

De eisen rondom individualisering en basisinkomen vonden in de arbeiderspartijen moeilijk ingang. De CPN was intern verdeeld door een stroming die zich primair richtte op de traditionele arbeidersklasse en een stroming die ook de nieuwe sociale bewegingen in de communistische politiek van machtsvorming betrok. De PvdA weerde angstvallig vernieuwingen af die kosten met zich mee brachten, ook al omdat ze nieuwe obstakels vormden op de weg naar regeringsdeelname. De eis van de feministische beweging voor een volledige individualisering van de sociale zekerheid stond bij de PvdA niet bovenaan op het verlanglijstje: "... de meeste Kamerleden beschouwen de zelfbewuste vrouw als een 'voorhoede'. Dat is dus wat anders dan een minimum".³⁵ PvdA en CPN stonden argwanend tegenover het basisinkomen omdat er op zich geen herverdeling van betaalde banen mee bereikt zou worden. Een werkgroep binnen de PvdA trachtte in die partij de mening te bevorderen dat het basisinkomen juist bij uitstek geschikt was om de starheden in de sociale zekerheid te doorbreken, evenwel zonder tastbaar politiek resultaat.³⁶

De opvatting dat de werkloosheidsbestrijding hoofdzakelijk een staatstaak zou zijn, ondervond in de jaren tachtig kritiek vanuit regeringskringen, een kritiek die ten dele ondersteund werd door sommige kringen binnen de vakbeweging en de PvdA. Deregulering overvleugelde dertiger jaren begrippen zoals planning en ordening. Nieuwe sociale bewegingen, die op het gebied van inkomensstrijd de verzorgingsstaat verdedigden, verwierpen het disciplineringskarakter van diezelfde staat met betrekking tot arbeid.

6.3 Maatschappelijke houding ten opzichte van werklozen

Uit een onderzoek naar de publieke opinie over werklozen en arbeidsongeschikten bleek dat in de jaren tachtig zich een opmerkelijke verschuiving had voorgedaan. Vond in 1975 en 1980 nog driekwart van de bevolking dat er sprake was van tamelijk tot zeer veel misbruik in de sociale verzekeringen, in 1984 was dit nog 'slechts' 53%.³⁷ De explosieve stijging van de werkloosheid na 1980, en de grotere kans om zelf werkloos te worden, zullen vooral aan die

veranderde opinie hebben bijgedragen. Daarnaast bleken ook een hogere opleiding, een linkse politieke opstelling en een niet-autoritaire persoonlijkheidsstructuur de opvatting over werklozen in gunstige zin te beïnvloeden.³⁸

De werklozen zelf ervoeren hun werkloos zijn overwegend negatief. De ontvangen uitkering en de legitimering van het niet-werken bleven belangrijke determinanten bij de beleving van het werkloos zijn.³⁹ Tot een verzetshouding leidde een negatieve beleving evenwel niet. In 1984 troffen de onderzoekers van een ambtelijke werkgroep van het Ministerie van Sociale Zaken vooral berusting en apathie aan onder Nederlandse uitkeringsgerechtigden.⁴⁰ De wens om (weer) te kunnen deelnemen aan de arbeid stond voorop. Ook de vakbeweging en het Breed platform van vrouwen voor economische zelfstandigheid kenden aan een actief werkgelegenheidsbeleid absolute prioriteit toe. Arbeidstijdverkorting speelde in de politiek een grotere rol dan de discussie over een basisinkomen. De gunstigere publieke opinie over werklozen viel samen met een toegenomen arbeidsbereidheid onder werklozen in de periode 1974-1982. Werklozen gingen lagere eisen stellen aan werk en inkomen.⁴¹ Ook bij deze veranderingen zal de hardnekkigheid van de werkloosheid een rol hebben gespeeld.

Van een toegenomen solidariteit tussen werkenden en werklozen kunnen we in de jaren tachtig moeilijk spreken. Solidariteit ging gepaard met financiële offers en op dat punt was "het hemd van de eigen consumptiemogelijkheden ... nader dan de rok van de solidariteit".⁴² Opinies over werkloosheid en arbeid zouden meer gevoed worden door waargenomen welvaarts-perspectieven en eigenbelang dan door opvattingen over solidariteit. In de discussies over ATV en inkomensnivellering zou dit volgens Köbben en Godschalk tot uitdrukking zijn gekomen.⁴³

6.4 Overheidsbeleid tussen repressie en democratisering

De discussies over sociale zekerheid beperkten zich niet tot de manier waarop werkgelegenheid gecreëerd moest worden. De overheid intensiveerde de bestrijding van 'misbruik en oneigenlijk gebruik'. Staatssecretaris De Graaf opteerde voor een landelijke aanpak waarin gemeenten en bedrijfsverenigingen scherper controleerden en de gegevens van de uitkeringsorganen gekoppeld werden aan die van de belastingdienst via het zogenaamde sociaal-fiscaal nummer.⁴⁴ Een gemeente kon naar eigen inzicht haar sociale rechercheurs inzetten, een landelijk beleid bestond niet. Omdat het Openbaar Ministerie overbelast dreigde te raken door de behandeling van fraudegevallen, ontstond er een sterke neiging om bij fraudebedragen onder de f5000,- geen strafzaak te beginnen maar het 'vonnis' over te laten aan de GSD of bedrijfsvereniging (strafkortingen en navorderingen). Grote groepen werklozen bleken te worden gekort op hun uitkering.⁴⁵

Bij de algemene controle van mensen met een uitkering hield de landelijke overheid de ontwikkelingen nauwlettend in het oog. Indien een gemeente achterbleef bij de verplichte hercontrole kon het Rijk ingrijpen. Het rijksconsulentschap voor sociale zekerheid had de bevoegdheid de minister te adviseren over strafmaatregelen tegen een gemeente. Zo werden in Meppel en Amsterdam de rijksvoorschotten op de bijstandskosten niet meer verleend zodat de gemeenten de gelden zelf moesten voorschieten met renteverlies als gevolg.⁴⁶

Een van de controletaken van de plaatselijke sociale diensten is het nagaan of de uitkeringsgerechtigde, mits niet boven de 57,5 jaar, wel voldoende solliciteert. In 1984 publiceerde het Ministerie een ontwerp-richtlijn over het uitvoeren van deze controletaak. In de richtlijn werd niet gesproken over 'sollicitatieplicht' maar over 'actief gedrag gericht op het vinden van werk'. Het afzien van de laatste verplichting zou volgens De Graaf neerkomen op het accepteren van een arbeidsloos inkomen. Wel wilde hij een soepele regeling afgestemd op leeftijd, opleiding, duur van de werkloosheid en positie van de werkloze op de arbeidsmarkt.⁴⁷ De notitie van De

Graaf kon gezien worden als een reactie op de voorstellen van verschillende GSD-en om de sollicitatieplicht minder stringent te hanteren. De arbeidsbureau's bemiddelden, gedekt door een nieuwe beleidslijn van het Ministerie, nog slechts voor een beperkt aantal werklozen. Een aantal GSD-en wilde zich daarbij aansluiten en de sollicitatieplicht alleen voor de groep bemiddelbaren handhaven.⁴⁸ Zelfs uit de VVD kwamen geluiden om de sollicitatieplicht te versoepelen in verband met de toestand op de arbeidsmarkt.⁴⁹

Wanneer groepen werklozen collectief afzagen van de verplichting tot solliciteren en daar een politieke dimensie aan gaven, was er vanuit de overheid weinig begrip. Sommige baanlozen-groepen zagen baanweigeren als machtsvorming tegen een maatschappij waarin schadelijk en immoreel werk geaccepteerd is en als doorbreking van het arbeidsethos dat de scheiding in de samenleving tussen degenen met en zonder betaalde baan handhaaft. Het collectief BASTA uit Groningen weigerde aan de hercontrole van de GSD mee te werken. De uitkeringen van de twaalf actievoerders werden zonder pardon stopgezet waardoor de actie uiteindelijk verliep.⁵⁰

Samenhangend met de sollicitatieplicht stelde de overheid eisen ten aanzien van het aanvaarden van passende arbeid. De ondernemersorganisaties schoven de discrepanties op de arbeidsmarkt als een probleem naar voren. Naast scholing achtten zij ook een verruiming van het begrip passende arbeid op zijn plaats om mensen te vinden voor moeilijk vervulbare vacatures. Hoewel er naar knelpunten op de arbeidsmarkt als gevolg van onvoldoende mobiliteit van de zijde van de werkloze nauwelijks onderzoek was verricht⁵¹, schroomden diverse politici niet hierover uitspraken te doen.

Minister L. Brinkman van WVC haalde de gedachte van het Gemeenschapstakenplan van zijn voorganger A. van der Louw uit de ijskast met zijn uitspraak dat tegenover het recht op een uitkering voor jongeren ook een plicht mocht staan tot het verrichten van "maatschappelijk nuttig werk". De maatschappelijke organisaties waren snel en eensgezind in hun afwijzing van Brinkman's ideeën, ook het CNV.⁵² W. Duisenberg, directeur van de Nederlandsche Bank en prominent PvdA-lid, pleitte voor grotere mobiliteit van werklozen, hetgeen een felle repiek van fractieleider Den Uyl en van de FNV tot gevolg had.⁵³

De tweede man van het kabinet Lubbers, VVD-minister G. van Aardenne, liet zich prompt voor de juli-kortingen ontvallen dat naar zijn mening het werkloos zijn in de samenleving geen groot probleem is: "Zijn er nou zoveel tv-programma's voor werklozen? Nee. Zijn er grote betogingen door werklozen? Nee ... Kijk, ik denk toch dat degenen die wel willen werken, na enige tijd ook werk vinden ...".⁵⁴ Minister Ruding baarde in een interview met *Het Vrije Volk* veel opzien. Hij verweet veel (jonge) werklozen zich er met "een Jantje van Leiden" vanaf te maken en hij achtte hun mobiliteit gering: men zou geneigd zijn bij "tante Truus" te blijven zitten. Verlaging van de uitkering en scholing zouden de jongeren nieuwe arbeidsprikkels moeten geven. Deze uitspraken van Ruding waren aanleiding voor de PvdA om in een interpellatie opheldering te vragen. Uit een enquête bleek dat slechts 27% van het Nederlandse volk de stellingname van Ruding steunde. 60 Procent van de ondervraagden achtte het noodzakelijk dat de regering meer ging doen aan de terugdringing van de jeugdwerkloosheid.⁵⁵

Het valt op dat in de jaren tachtig plannen om te komen tot moderne werkverschaffings-projecten politiek onhaalbaar bleken. Ook filantropische ondersteuning aan werklozen kwam slechts mondjesmaat voor. Ideeën over het instellen van een armenkas werden bijvoorbeeld door het congres van de Voedingsbond resoluut afgewezen.⁵⁶ Een opmerking in het blad van de Bouw en Houtbond FNV dat de werklozen in Ede zich niet meer behoefden te vervelen omdat er in samenwerking met de gemeente en middenstand was gezorgd voor een voetbaltoernooi, een viswedstrijd en een klaverjasconcours, behoorde tot de uitzonderingen.⁵⁷ Zorg voor de geestelijke en materiële belangen van de werklozen zag de vakbeweging, en ook de kerk, in de eerste plaats als een taak van de verzorgingsstaat.

De bemoeienissen van de overheid met de werklozen beperkten zich niet tot repressie en sociale controle. De idealen achter de verzorgingsstaat waren daarvoor in de politiek te sterk. Daarnaast was het overheidsapparaat niet doof gebleven voor de democratiseringsgolf in de jaren zestig en zeventig. Ambtenaren van de sociale diensten en welzijnswerkers gingen zich steeds kritischer opstellen tegenover het werklozenbeleid van de overheid.

Bij de uitvoeringsorganisaties van de sociale zekerheid, en vooral bij de sociale diensten, hadden organisaties van werkers scherpere standpunten ingenomen ten aanzien van het kabinetsbeleid. In 1976 was het Landelijk Kontakt Veldwerkers (LKV) opgezet als tegenwicht voor DIVOSA. Het LKV vormde zich om tot Nederlandse Organisatie voor Welzijnswerkers, die nauwe contacten zou aangaan met Vrouwen in de Bijstand en werklozencomité's. DIVOSA werd verweten op de lijn van controle en beheersing te zitten, zich onvoldoende te verzetten tegen de bezuinigingen en het bijstandsmaatschappelijk werk teveel als franje te beschouwen.⁵⁸ De organisatiegraad van ambtenaren en welzijnswerkers was in de jaren zeventig en tachtig beduidend toegenomen, hetgeen vooral de positie van de AbvaKabo versterkte. De professional van de GSD was niet meer zo gemakkelijk bereid om een repressief overheidsoptreden tegen de individuele uitkeringsgerechtigde te steunen.

6.5 Organisatie en mobilisatie van werklozen

De organisaties met het grootste aantal niet-werkende leden in de jaren tachtig waren de vakcentrales FNV en CNV. Na de enorme stijging van de werkloosheid gingen alle aangesloten bonden ertoe over werklozen als lid aan te nemen. De uitkeringsgerechtigden werden opgenomen in de vakgroepen van de bonden waar ze beroepshalve toe behoorden en konden via adviescommissies en afdelingen invloed uitoefenen op het bondsbeleid. In de praktijk bestonden de niet-werkende leden vooral uit gepensioneerden en arbeidsongeschikten. Het aantal werklozen was relatief klein.

De *FNV-grondslag* noemde solidariteit als één van de idealen van de vakcentrale: "solidariteit tussen werkenden onderling, tussen werkenden en van arbeid uitgesloten, tussen werkers in het eigen land en werkers in andere landen". De FNV pleitte voor het recht op "zinvolle en betaalde arbeid" en op "inkomen en een volwaardige plaats in de maatschappij". Het werk moest eerlijk verdeeld worden om te voorkomen dat er "een groeiende tweespalt ontstaat tussen mensen die een betaalde baan hebben en de mensen die daarvan zijn uitgesloten". Naast deze rechten bestond er volgens de FNV ook een plicht tot het leveren van een "produktieve bijdrage ... aan het functioneren van de samenleving" waarbij niet alleen aan betaalde beroepsarbeid maar ook aan onbetaald werk in huishouden, buurt of vereniging werd gedacht.⁵⁹ De solidariteit zoals die in de *FNV-grondslag* was verwoord kwam voort uit ideële motieven. Daarnaast speelden bij de bonden ook, onverbloemd, praktische motieven een rol. Zo stelde de AbvaKabo dat na de verlagingen van de uitkeringen de aanval van het kabinet op de lonen geopend zou worden: "... als de uitkeringen maar laag genoeg zijn, dan komt de druk op de lonen vanzelf en is binnen de kortste keren de ontslagbescherming om zeep geholpen".⁶⁰

In de jaren tachtig tekende zich ledenverlies voor de vakcentrales af. De daling ten opzichte van de beroepsbevolking was al in de beginjaren zeventig ingezet. Vanaf 1980 verminderden ook de absolute ledentallen van FNV en CNV. De FNV werkte aan beleidsplannen om het tij te keren, die uiteindelijk uitmondde in de nota *FNV 2000*. Daarvoor verschenen een aantal geheime tussenrapporten die uitlekten naar de pers. De teneur was dat de vakbeweging niet zozeer bedreigd werd door groot ledenverlies maar door een sterk verminderde instroom. Nieuwe categorieën op de arbeidsmarkt (vrouwen, jongeren en hoger opgeleiden) bleken zich nauwelijks aan te sluiten bij de vakbeweging. Bij de hoger opgeleiden deed zich ook nog de

concurrentie gevoelen van de nieuwe vakcentrale voor Middelbaar en Hoger Personeel (MHP). De 'upgrading' en 'individualisering' speelden de bonden parten. Het concept van een bedrijfsbond, met veel meer zeggenschap voor de direct betrokkenen ten koste van de districtsbestuurders, vond ingang.

De Industriebond FNV, geconfronteerd met het grootste ledenverlies, stond een zakelijke en professioneel georganiseerde vakbond voor, die zich minder politiek zou profileren. De leden organiseren zich in een bond op basis van hun belangen en de vakbond kan daar een extra dimensie van solidariteit aan toevoegen, was de mening van bondsvoorzitter Dick Visser.⁶¹ Om dat eigenbelang ook in de sociale zekerheid tot uitdrukking te laten komen, pleitte de Industriebond FNV voor extra sociale zekerheid voor haar leden en voorrang voor bondsleden bij openstaande vacatures in de bedrijven. Tegenwerpingen op het congres van de bond, waarin het bestuur werd verweten zo een "vierdeling" van de samenleving te bewerkstelligen, werden door het congres met boe-geroep ontvangen. De grote meerderheid van de leden stond achter haar bestuur.⁶² De niet-werkende leden van de Industriebond FNV (1/3 van het totale ledental) waren georganiseerd via de afdelingen, districts- en landelijke adviescommissies. Dat de invloed op het bondsbeleid via deze commissies niet ideaal was, werd in verscheidene bonden duidelijk.

Begin 1984 hadden drie bonden (de Vervoersbond, de Dienstenbond en Druk en Papier) een aparte vakgroep ingesteld voor uitkeringsgerechtigden. De groepen kregen afgevaardigden in de bondsraad waardoor hun adviserende bevoegdheden werden omgezet in stemhebbende. De bonden wilden met de instelling van de vakgroepen ook voorkomen dat de uitkeringsgerechtigden zich op eigen grondslag (categoriaal) zouden gaan organiseren. "Werkende en niet-werkende mensen in aparte organisaties onderbrengen, nodigt ertoe uit om hun afwijkende belangen tegen elkaar uit te spelen. De anders-actieven hebben de werkenden nodig. Want werkenden kunnen nog het stakingswapen opnemen, als demonstreren of ludiek aktievoeren niet meer helpt. De uitkeringstrekkers gaan bovendien het verdomhoekje in, als de werkenden niet langer voor de uitkeringen willen 'lappen'", aldus voorzitter Arend Drenth van de Vervoersbond.⁶³

De uitkeringsgerechtigde leden oefenden steeds meer druk uit om binnen de bondsstructuur meer zeggenschap te krijgen. De onderwijsvakbond ABOP stelde een Werkgroep Werkzoekende Leerkrachten in om aan te geven dat er sprake was van gezamenlijke belangen van werkende en niet-werkende leerkrachten (vakbondsstrijd voor ATV en zeggenschap in de bedrijfsverenigingen). De werkzoekende leerkrachten zagen de werkgroep meer als uitdrukking van een bijzondere strijd die de uitkeringsgerechtigde had te voeren: een strijd tegen zichzelf, de omgeving, het isolement, de bureaucratie en het "giro-rood".⁶⁴

De Voedingsbond bedacht een bijzondere constructie: een vakgroep voor uitkeringsgerechtigden waarbij niet-werkenden zich op vrijwillige basis konden aansluiten, men kon ook lid blijven van de beroepsgroep indien men zich daar sterker bij betrokken voelde. De bond gaf hiermee aan dat er twee soorten uitkeringsgerechtigde leden bestonden: zij die (geruime tijd) werkzaam waren geweest in het productieproces en nieuwkomers op de arbeidsmarkt. De laatsten voelden zich nauwelijks bij het gebeuren in een vakgroep betrokken en sloten zich dan ook in zeer geringe mate aan bij de vakbonden. Bij de Voedingsbond was deze situatie enigszins anders vanwege haar radicale maatschappelijke standpunten waardoor zij leden aantrok uit de autonome uitkeringsgerechtigdenbeweging.⁶⁵ De pendule slingerde binnen de FNV heen en weer tussen een vakbond voor werkenden, intreders en hoger-opgeleiden in de bedrijven en een niet-categoriale brede vakbeweging.

Ook binnen het CNV kwam de positie van de uitkeringsgerechtigden binnen de organisatie in 1984 in discussie. Er bestond een Commissie Anders Actieven waarin 30.000 CNV'ers,

werklozen en arbeidsongeschikten, een plaats vonden. De nadruk lag op de immateriële belangenbehartiging. Er werd vanuitgegaan dat de materiële belangen van uitkeringsgerechtigden behandeld zouden worden door de diverse CNV-bonden. Het CNV nam in de discussie over de stelselherziening een positie in tussen kabinet en FNV. In een nota *Sociale Zekerheid* eiste het CNV dat werklozen niet doorverwezen zouden worden naar de bijstand, dat de WW- en WAO-uitkering op 75% zouden worden gesteld en dat de laatste uitkering zou doorlopen tot het 65ste levensjaar. De positie van de werklozen diende verbeterd te worden en er moest een agressief werkgelegenheidsbeleid komen.⁶⁶ De afwijzing van het CNV-alternatief door het kabinet leidde tot een meer politieke opstelling van de Commissie Anders Actieven. Voorzitter Rinze Douma van die commissie sprak de wens uit dat de uitkeringsgerechtigden meer vertegenwoordigd zouden worden in adviesorganen zoals de SER en de Stichting van de Arbeid. De Vervoersbond CNV was zelfs de Vervoersbond FNV voor in het opstarten van een eigen vakgroep voor uitkeringsgerechtigden.

De politieke partijen bemoeiden zich in de jaren tachtig weinig met de organisatie van uitkeringsgerechtigden. De Werklozenbelangenverenigingen die de CPN had opgezet waren nagenoeg verdwenen. In de jaren tachtig traden nieuwe categorieën werklozen aan. Deze schoolverlaters en vrouwen voelden zich minder verbonden met de wereld van de arbeid en haar organisaties. Nieuwe verbanden ontstonden waarin de strijd voor een basisinkomen en tegen de sollicitatieplicht een even voornamelijk rol speelde als de strijd voor werkgelegenheid en behoud van uitkering. CPN, PPR en PSP volgden over het algemeen de lijn van deze nieuwe sociale bewegingen.

De PvdA sloot in haar verzet tegen de kabinetsplannen traditiegetrouw zoveel mogelijk aan bij de acties van de FNV. Vanuit progressief-christelijke hoek werd enige tijd gewerkt aan een plan om rondom de dissidente CDA-leden J. N. Scholten en S. Dijkman een baanlozenpartij van de grond te krijgen. Organisaties van uitkeringsgerechtigden uit Friesland en Limburg voerden daartoe overleg. Zover kwam het echter niet. Progressieve kringen binnen het welzijns-werk, dat een dikke vinger in de pap had bij het baanlozenwerk, steunden deze pogingen van uitkeringsgerechtigden niet. De directeur van de GSD in Leeuwarden, Jan de Boer, sprak van "een politieke partij van betaalde baanlozen" die "geen enkele toekomst heeft gezien de structurele onmondigheid van betaalde baanlozen binnen onze parlementaire democratie met haar kapitalistische bestel".⁶⁷

De autonome bewegingen van uitkeringsgerechtigden vormden in de jaren tachtig een bonte stoet van organisaties met eigen deelbelangen. Zo had het WAO-beraad landelijke bekendheid verworven met een tribunaal in 1983 waarin de regering, het parlement en de GMD-en aangeklaagd werden voor hun beleid jegens arbeidsongeschikten.⁶⁸

De comité's Vrouwen in de Bijstand organiseerden in 1982 samen met de Vrouwenvakbond een Mies Minima Express: een treinrit zonder kaartjes naar Den Haag om de landelijke politiek op de hoogte te stellen van de financiële positie van bijstandsvrouwen. Het jaar daarop werd actie gevoerd voor 400 gulden per maand erbij en werden politieke partijen gedwongen een uitspraak hierover te doen. Er vonden ludieke acties plaats. Bij V&D en Albert Heyn trachtten bijstandsvrouwen de artikelen te prijzen op bijstandsniveau, ze namen deel aan de nieuwjaarsreceptie van B&W in Amsterdam en aan het storten van kilo's ijs bij het Gemeentelijk Energiebedrijf om zo de gasprijs te bevrozen.⁶⁹

De BVM telde in 1984 1000 leden verdeeld over twaalf afdelingen en kreeg enige landelijke bekendheid door een actie om de gasprijsverhoging van drie cent gedurende drie maanden niet te betalen.⁷⁰

Op een alternatieve 1 mei-viering te Amsterdam in 1983 ontstond het idee om een Amsterdams Uitkeringsfront op te richten. De actievoerders stelden: "We zijn geen belangenbeharti-

gingsorganisatie, maar we voeren axes". Er werd geen vertrouwen gesteld in de vakbonden, de strijd moest via "verrassende axes" verlopen.⁷¹ De discussie en acties in die beweging concentreerden zich op zaken zoals arbeidsethos, sollicitatieplicht en proletarisch winkelen. Bij de laatste actie werd teruggegrepen op argumenten van de Alarmbeweging rondom Kooijman uit de jaren dertig: de 'gedeklasseerden' konden hun verzet niet tot uitdrukking brengen in het productieproces en moesten daarom het consumptieterrein kiezen als doelwit voor ontregeling van de samenleving.⁷² Al eerder waren de ideeën van de Alarmgroep weer onderwerp van bespreking geweest. De PSP-jongeren organiseerden in 1982 een discussiebijeenkomst over het thema 'Weiger Werk'. Naast *De Moker* en *Alarm* liet men zich inspireren door de autonome beweging in Italië rond *Il Manifesto* en *Lotta continua*.⁷³ In navolging van de anti-kernenergiebeweging en delen van de vredesbeweging koos het Uitkeringsfront voor het basisgroepenmodel om zo de organisatie direct te kunnen laten reageren op landelijke overheidsmaatregelen maar ook op kortingen op een individuele uitkering.⁷⁴

In het vrijwilligerswerk werd in 1984 getracht een eigen vakbond op te richten voor mensen die onbetaald werk verrichten. Uitkeringsgerechtigdenorganisaties en vakbonden reageerden huiverig omdat de regering er een middel in kon zien om onbetaald werk te legitimeren. De vrijwilligersvakbond ging een jaar later al ter ziele, er hadden zich slechts 160 leden aangemeld.⁷⁵

In februari 1983 was het LBU gevormd om te overleggen over een gezamenlijke manifestatie tegen het regeringsbeleid en om te zoeken naar meer duurzame vormen van samenwerking "zonder prijsgeven van de eigen identiteit".⁷⁶ In een eerste inventarisatie van wensen met betrekking tot de te formuleren eisen, bleken al ras meningsverschillen over basisinkomen, de 400 gulden eis van de Vrouwen in de Bijstand, de sollicitatieplicht en het wel of niet verbinden van de uitkeringsstrijd aan de vredesstrijd (tegen de kruisraketten).⁷⁷ De FNV verliet spoedig de besprekingen, vooral de Industriebond en de AbvaKabo zagen niets in gesprekken met het LBU.⁷⁸ Dit leidde weer tot een boze reactie van het LBU. Agnès Elling en Raf Janssen van de Commissie Oriënteringsdagen stelden: "De starre opstelling van de zijde van FNV-vertegenwoordigers is kenmerkend voor de volledige miskenning van het belang van nieuwe sociale bewegingen en verraadt de aanwezigheid van interne spanningen binnen de vakbeweging zelf en illustreert het gebrek aan daadwerkelijke inzet voor de belangen van mensen met een uitkering".⁷⁹

Het LBU organiseerde in oktober 1983 een eigen manifestatie. De overgebleven organisaties, het WAO-beraad was inmiddels ook opgestapt vanwege meningsverschillen over de afschaffing van het kostwinnersbeginsel, eisten: medezeggenschap in de sociale fondsen, afschaffing kostwinnersbeginsel, een leefbaar inkomen voor ieder individu, herverdeling en herwaardering van betaalde en onbetaalde arbeid, afschaffing sollicitatieplicht en strafkortingen, geen kortingen maar 400 gulden erbij, woonlasten omlaag en goede rechtspositie voor buitenlanders.⁸⁰

Naast deze inhoudelijke eisen hield het LBU zich ook bezig met het uitwerken van actie-modellen. De 'traditionele' demonstratie maakte plaats voor blokkades, bezettingen, privé-huisbezoeken aan ministers, het ontregelen van het giro-verkeer, vrijwilligersstakingen en proletarisch winkelen.⁸¹ Het LBU leek in eisenpakket en actievormen geradicaliseerd te zijn en kwam nog scherper tegenover de vakbonden te staan.

De vakbonden organiseerden in 1984 een aanzienlijke groep uitkeringsgerechtigden maar daaronder bevonden zich nauwelijks werklozen. Daartegenover stonden, in ledental vaak kleine, bewegingen van uitkeringsgerechtigden. Hun organisatiestructuur had vaak een categoriaal karakter (per uitkering) en samenwerking vond plaats op basis van concrete acties. Discussies over de toekomst van de sociale zekerheid en de arbeid werkten versplinterend op de pragmatische samenwerking van de organisaties.

6.6 Collectieve acties

Acties tegen het '1 juli-pakket'

In het kader van de 'ombuigingstaakstelling' van het kabinet Lubbers werden zowel op 1 januari als op 1 juli 1984 kortingen op de sociale uitkeringen vastgesteld. Op 1 januari viel de korting op de daglonen voor WW, WWV en WAO samen met een premieverlaging, waardoor de uitkeringen op netto-basis onveranderd bleven. Voor juli was een dergelijke premieverlaging niet voorzien zodat voor de meeste uitkeringsgerechtigden een inkomensverlies berekend was van 30 tot 40 gulden per maand.⁸²

Ondertussen hadden de werkgevers en tien kroonleden in de SER zich uitgesproken voor een verlaging van de uitkeringspercentages naar 70 procent. De werkgevers zouden bij een verlaging van de daglonen te maken krijgen met verhoging van de bovenwettelijke uitkeringen die in CAO's waren vastgelegd. Op jaarbasis betekende dat voor de werkgevers een lastenverzwaring van 45 miljoen.⁸³ De werknemersorganisaties in de SER bepleitten alternatieve bezuinigingen via snellere doorstroming van gelden binnen de fondsen en een geringe premieverhoging.⁸⁴ Over deze alternatieven werd overleg gevoerd met het kabinet. De regering liet al op voorhand weten dat de uitkomst bekeken zou worden op de effecten voor de premiedruk en op de structurele doorwerking van de voorgestelde bezuinigingen. De FNV onthulde dat er in 1984 grote financiële meevallers waren bij de WW-, WAO- en WWV-fondsen door de meeropbrengst van premies en het verminderen van het beroep op die uitkeringen. Het zou gaan om een bedrag van 1.9 tot 2.5 miljard.⁸⁵

Toen het kabinet tenslotte de knoop doorhakte en koos voor korting van de daglonen op bovenminimale uitkeringen waren zowel werkgevers als werknemers ontevreden. Een politieke meerderheid in de Tweede Kamer (CDA en VVD) bleek content. Het CDA roemde het kabinet vanwege haar overleg met de vakbeweging en het niet star vasthouden aan de wens om de uitkeringspercentages nu reeds op 70 procent vast te leggen.

Bij de behandeling van de kortingswetten in de Tweede Kamer stelde de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid J. de Koning dat de verbetering die was opgetreden in de sociale fondsen onvoldoende was om de verslechtingen van de voorafgaande jaren goed te maken. Staatssecretaris De Graaf liet weten dat het beleid van het kabinet gericht was op structurele terugdringing van de collectieve sector via bezuinigingen en op de reeds geïntensifieerde fraudebestrijding.⁸⁶ De Koning gaf tijdens het debat aan voorrang te willen geven aan bestrijding van de werkloosheid via herverdeling van arbeid. Het plan om de uitkeringen te korten werd door de meerderheid van het parlement overgenomen. Het CDA zorgde er evenwel via een amendement voor dat de WWV-uitkering buiten schot bleef, terwijl de VVD via een motie gedaan kreeg dat de WAO in de toekomst ontzien zou worden.

De FNV had de toon van het verzet tegen de kortingen gezet in de SER en de sociale fondsen: geen verlaging van de percentages naar 70% omdat daarmee de stelselherziening reeds een voldoende feit was. De vakcentrale had dit standpunt begin 1984 in een brief aan de vaste kamercommissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid kenbaar gemaakt. Bezuinigingen, waarvan ook de FNV de noodzaak niet bestreed, wilde de vakcentrale omzeilen door de reserves van de sociale fondsen aan te spreken. Via een 'technisch overleg' van topambtenaren en vakbonden hoopte de FNV een compromis met het kabinet te kunnen bereiken over de juli-kortingen.

Verwijten van organisaties van uitkeringsgerechtigden dat de FNV onvoldoende actie ondernam om de kortingen te voorkomen, wees de vakcentrale van de hand. Maar verdergaande voorstellen, zoals de plannen van de Voedingsbond om bijvoorbeeld energierekeningen niet te betalen,

stuitten binnen de Federatieraad op fel verzet. De FNV gaf de voorkeur aan open en reëel overleg met het kabinet. Naast principiële bezwaren tegen een dergelijke betaalstaking betwijfelde de meerderheid van de Federatieraad ook of individuele deelnemers aan zo'n actie voldoende beschermd konden worden door het collectief.⁸⁷ FNV-voorzitter Wim Kok gaf de Voedingsbond een veeg uit de pan toen hij stelde dat men voorzichtig moest zijn bij het hanteren van burgerlijke ongehoorzaamheid en dat zeker de overlegdemocratie niet moest worden losgelaten.⁸⁸

De Dienstenbond was binnen FNV-verband de enige bond die zijn leden via regionale bijeenkomsten mobiliseerde tegen de kortingsplannen. Op de zestien vergaderingen verschenen in totaal 1000 uitkeringsgerechtigden: 300 leden van de bond, de rest bestond uit leden van diverse actiecomité's. De bond had samenwerking met organisaties van uitkeringsgerechtigden niet uitgesloten, hoewel daar geen structureel overleg voor bestond. Wel was als voorwaarde gesteld dat er bij samenwerking sprake moest zijn van één gemeenschappelijke doelstelling waarin de vakbeweging zich goed zou moeten kunnen vinden. Een optelsom van belangen werd door de Dienstenbond afgewezen.⁸⁹

Met het mobiliseren van de uitkeringsgerechtigden wilde de Dienstenbond de FNV onder druk zetten om tot verdergaande mobilisatie van de leden te komen. De actievoorstellen behelsden het organiseren van een stille tocht rondom het Binnenhof en het sturen van petitieën naar gemeenteraden zodat ook plaatselijk het verzet hoorbaar zou zijn.⁹⁰ Nadrukkelijk zou gepoogd worden om werkenden bij de acties te betrekken. De wat tegenvallende opkomst op de regiovergaderingen leidde er echter toe dat intern de voorgenomen acties nog eens heroverwogen werden.⁹¹

De meedenkende houding van de FNV leverde de vakcentrale niet veel op. Eind maart klapte het overleg met het kabinet uiteen toen bleek dat de kortingsplannen (nu op de daglonen) gehandhaafd bleven. De FNV beloofde haar kader een hardere opstelling: actievergaderingen en demonstraties gericht op het beïnvloeden van het parlement. De vaste kamercommissie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid werd verzocht een hoorzitting over de kabinetsvoornemens te houden, er werden 30 regionale actievergaderingen gepland en de vakcentrale kondigde een landelijke demonstratie op 29 mei aan. De FNV-acties bleven zich richten op beïnvloeding van het parlement. De Vervoersbond had opgeroepen tot het vormen van 'adoptiegroepen' voor twijfelende CDA-kamerleden. Met het oog op de Europese verkiezingen trachtte men FNV'ers te bewegen hun stem te laten horen. De leden van de Bouwbond verstuurden 10.000 kaarten naar de kamerleden.⁹² De roep om tot hardere acties over te gaan werd op de regiovergaderingen door bondsbestuurders afgewezen. Kok noemde een actie alleen hard als zij massaal werd gesteund door werkenden en werklozen.⁹³ Voorzitter Bram Buys van de Bouwbond wees nogmaals burgerlijke ongehoorzaamheid af: "Als grote maatschappelijke organisatie kan de vakbeweging het zich niet permitteren om een sluimerend gevoel van anti-parlementarisme nog verder aan te wakkeren door een onzuivere manier van actievoeren".⁹⁴

De 30 regionale bijeenkomsten werden door 5300, merendeels uitkeringsgerechtigde, FNV-leden bezocht. Alsof de FNV-leiding al bij voorbaat haar werkende leden voor hun afwezigheid wilde excuseren, waren de bijeenkomsten bijna allemaal op werkdagen gepland. Werkstakingen tegen de kortingen kwamen niet van de grond. In de bouw, waar relatief veel werkers onzeker waren of na het onderhavige bouwobject een ander project of de WW stond te wachten, voelde de betreffende FNV-bond wel voor stakingen. De Industriebond FNV keerde zich echter tegen wat werd genoemd 'politieke stakingen' in zijn bedrijfstak.⁹⁵ Na afloop van de 30 regiovergaderingen liet de FNV zich sceptisch uit over de mogelijkheid van werkstakingen. Bestuurder Herman Bode noemde de staking "het beste middel" dat de vakbeweging bezat maar "We weten dat je met mensen te maken hebt en niet eenvoudig aan de touwtjes kan trekken

om zoiets voor elkaar te krijgen. Daar is een boel overtuiging voor nodig".⁹⁶ In sommige vakbondsbladen werd verbaal nochtans gepoogd werkenden bij de acties te betrekken: "Vandaag zijn het de uitkeringen, morgen de lonen. Kom op met de solidariteit: het gaat om een gezamenlijk belang".⁹⁷ De FNV wilde op een voorzichtige manier delegaties van werkenden laten deelnemen aan de demonstratie van 29 mei.

Alleen vanuit de AbvaKabo, de Voedingsbond en de Dienstenbond, waren pogingen ondernomen om samen met andere uitkeringsgerechtigden acties op te zetten. De FNV zond twee waarnemers naar een 'actiemarkt' georganiseerd door diverse uitkeringsgerechtigdenorganisaties maar ging verder haar eigen weg: een wake in Den Haag voor de parlementaire behandeling gevolgd door een stille demonstratie. Daarnaast poogde de vakcentrale om plaatselijk en regionaal CDA-politici onder druk te zetten. De uitkeringsgerechtigde leden twijfelden echter aan de zinvolheid van laatst genoemde actie.⁹⁸ FNV-voorzitter Kok riep de kamerleden tijdens de hoorzitting van de vaste kamercommissie op geen 40.000 extra echte minima te creëren. Door het huursubsidie- en belastingbeleid zou er volgens Kok uiteindelijk minder bezuinigd worden dan de regering nu deed voorkomen. Hij wees bovendien op de reserves van de sociale fondsen.⁹⁹

Op de door 20.000 actievoerders, merendeels uitkeringsgerechtigden, bijgewoonde FNV-demonstratie, gebruikte Kok de naderende Europese verkiezingen als politiek drukmiddel. Maar bij een deel van de demonstranten was het vertrouwen in 'de politiek' al lang verdwenen. De 'stille' FNV-demonstratie werd uitermate luidruchtig toen op een gegeven moment het glasgerinkel van stukgegooide ruiten van het gebouw van de Tweede Kamer hoorbaar werd.

Het CNV had voor zichzelf een grens van 75 procent getrokken waaronder langlopende uitkeringen niet mochten zakken. Vanuit sommige bonden en uitkeringsgerechtigde leden werd dit standpunt reeds beoordeeld als een vergaande inlevering. Verdere rek in het standpunt van het CNV was dan ook niet te verwachten. Het 1 juli-pakket zou betekenen dat de WWV-uitkering onder de CNV-grens van 75% zou komen te liggen. Toen het kabinet bleef vasthouden aan de verlaging van de WWV, werd met name De Graaf als oud-CNV-bestuurder mikpunt van de kritiek.¹⁰⁰ Andere oudgedienden uit de confessionele vakbeweging, zoals P. Mertens, staken hun onvrede over De Graaf ook niet onder stoelen of banken. Informeel overleg van het CNV met het CDA leidde niet tot resultaten.

Een demonstratieve bijeenkomst op 28 mei was het meest markante wapenfeit van CNV-zijde om de regering tot andere gedachten te brengen. 350 Kaderleden kwamen in Utrecht bij elkaar. De woede richtte zich met name op het "liberale gezicht" van het CDA.¹⁰¹ Voorzitter Van der Meulen verweet de regering dat haar beleid "alleen maar de zekerheid (geeft) dat uitkeringsgerechtigden binnen de kortste keren hun uitkering als een gunst moeten beschouwen".¹⁰² De CNV-WAO'er Joop Lamers ging aanmerkelijk verder in zijn kritiek: "Als je politici hoort praten dan kun je maar tot één conclusie komen: stenen gooien. Aan de andere kant, dat is natuurlijk ook niet de manier. In ieder geval heb ik maar één omschrijving over voor het beleid van de regering: ze zagen de balken onder de vloer weg in plaats van het plafond iets te verlagen. Op die manier moet het natuurlijk een keer fout gaan".¹⁰³

Niet het mobiliseren maar het informeren van de leden over de CNV-plannen met betrekking tot de sociale zekerheid stond voorop. Over de 75%-grens bestond intern nog geen consensus. In het land werden bijeenkomsten gehouden van de groepen Anders Actieven binnen het CNV, er werden pamfletten verspreid aan instellingen en bedrijven en gesprekken aangeknoopt met CDA en VVD.¹⁰⁴ Tijdens de parlementaire behandeling van de kortingsplannen trachtte de groep Scholten-Dijkman in een motie tegemoet te komen aan de CNV-eisen. Het CDA ontzag echter op het laatste moment de WWV-uitkering waardoor het CNV achteraf redelijk tevreden kon oordelen over de houding van die partij. Een botsing tussen de confessionele vakbewe-

ging en partij was voorlopig weer afgewend.

De PvdA riep haar kaderleden en gemeentebestuurders op de juli-acties van de vakbeweging te steunen. Acties die ontregelend of schadelijk voor anderen waren kregen geen steun van de sociaal-democraten.¹⁰⁵ Eigen acties overwoog de partij niet. Wel hield de PvdA een rondetafelconferentie met uitkeringsgerechtigdenorganisaties en in april werden regionale bijeenkomsten voor mensen met een uitkering georganiseerd. In PvdA-periodieken bestond nauwelijks aandacht voor de juli-acties. Het blad *Voorwaarts* leek meer gebiologeerd door opiniepeilingen en zetelberekeningen ten aanzien van de Europese verkiezingen. In een pamflet hekelde de PvdA de maatregelen van het kabinet omdat deze zouden leiden tot een tweeklassenmaatschappij.¹⁰⁶ Acties tegen het kabinet liepen voornamelijk via het parlement. De fractie bracht daar haar alternatief bezuinigingsplan in (acht miljard minder uitgaven door het scheppen van 250.000 extra arbeidsplaatsen).

Nadat CDA-fractieleader B. de Vries al had laten weten dat voor zijn partij een korting van drie procent niet voor de laagste uitkeringen mocht gelden, gaf het CDA in het kamerdebat verder toe aan de protesten tegen het 1 juli-pakket. De korting op de WWV-uitkering mocht niet doorgaan omdat deze vooruitliep op de stelselherziening. De CDA-fractie kwam hiermee tegemoet aan het belangrijkste bezwaar dat het CNV tegen de kabinetsplannen koesterde. Het gehele bezuinigingspakket van tafel vegen, zoals een aantal kerkelijke instanties had bepleit, ging het CDA te ver. Woordvoerder S. Weijers beklemtoonde dat de premies en belastingen niet meer verhoogd konden worden en hield de Nederlandse kerk een uitspraak van Duitse bisschoppen voor. Deze hadden het vraagstuk van de publieke moraal gesteld: is het rechtvaardig om rente- en aflossingsverplichtingen door te schuiven naar de volgende generatie?¹⁰⁷ Gemakshalve zag het CDA even over het hoofd dat de Evangelische kerk in Duitsland steeds meer steun aan het opzetten van werklozengroepen gaf.¹⁰⁸ Het CDA had moeite om gesprekken met uitkeringsgerechtigden aan te gaan. In januari was het partijsecretariaat van het CDA bezet door een dertigtal uitkeringsgerechtigden om zo een gesprek af te dwingen.¹⁰⁹ Maar tijdens het gesprek dat kerkelijke vertegenwoordigers hadden met de vaste kamercommissie op de landelijke actiedag van het WAO-beraad, schitterde het CDA wederom door afwezigheid.

In de partijperiodieken van het CDA klonk wel het gemor van plaatselijke bestuurders door, die zich niet konden verenigen met de opstelling van hun partij ten aanzien van de uitkeringen. Een CDA-wethouder van Opsterland noemde de kortingen "grof" en "onrechtvaardig". Voor hem stond de geloofwaardigheid van het CDA op het spel. De CDA-wethouder van Sociale Zaken in Maastricht vond dat de Haagse praktijk zich te ver verwijderd had van het plaatselijk gebeuren. Hij wilde via de gemeentelijke belastingen de minima ontzien. Een wethouder uit Klaaswaal vroeg zich af of het bijbels was om eerst te bepalen wat mensen zouden moeten krijgen maar ze het vervolgens niet te geven omdat het geld niet gevonden kon worden. Het antwoord gaf hij er zelf bij door zijn lidmaatschap van het CDA op te zeggen.¹¹⁰

De VVD, de andere regeringspartij, wilde niet bij het CDA achter blijven. Haar 'liefde' betrof niet de WWV'ers maar de WAO'ers. Volgens de VVD was deze categorie in de afgelopen jaren het zwaarst getroffen en in een motie legde de VVD vast deze groep in 1985 te ontzien. Met steun van links werd de motie aangenomen. De VVD bleek hiermee echter niet plotsklaps een potentiële bondgenoot voor de WAO-beweging te zijn geworden. In een nota Sociale Zekerheid stelden de liberalen voor om het aantal arbeidsongeschikten drastisch te beperken door de werkloosheidscomponent uit de WAO-uitkering te verwijderen en om het verschil tussen uitkeringen en lonen te vergroten om zo de werkprikkels te bevorderen. De VVD-nota werd door FNV en CNV van de hand gewezen.¹¹¹

Niet als in 1934 konden we in 1984 geen activiteiten van betekenis ontwaren van extreem rechtse zijde. De Centruumpartij, in de Kamer met één zetel vertegenwoordigd, keurde de

kortingen op de uitkeringen goed en pleitte voor bestrijding van "onterecht gedane uitkeringen ... daar waar die uitkeringen in en buiten Nederland worden gedaan waar ze nooit voor zijn opgezet".¹¹² De partij trachtte niet de werklozen te mobiliseren maar gebruik te maken van de publieke onvrede over vermeende fraude met uitkeringen.

Naast de vakbeweging werden er vooral vanuit de 'Dialoog van Driebergen', het Landelijk WAO-beraad en het LBU mobilisatiepogingen ondernomen met betrekking tot het 1 juli-pakket. Het Landelijk WAO-beraad en het LBU weerspiegelden duidelijk de verschillende opvattingen over inhoud en vorm van de te voeren acties. De 'Dialoog van Driebergen' vormde een soort 'melting pot' van deze verscheidenheid in handelen en denken.

De 'Dialoog van Driebergen' was een platform van personen uit sociale bewegingen en politieke partijen (CPN, PSP, PPR en de linkervleugel van de PvdA). Op het vijfde werkcongres van dit platform werden actieplannen geïnventariseerd voor de maand mei. Het thema was 'burgerlijke ongehoorzaamheid': het massaal weigeren om nog langer deel te nemen aan de regels van de machthebbers. Traditionele actiemiddelen zoals demonstraties zouden geen indruk meer maken, de sociale bewegingen zouden demonstratie-moeheid vertonen. Voorzitter Cees Schelling van de Voedingsbond FNV en vertegenwoordigers van de linkervleugel binnen de PvdA deden oproepen tot burgerlijke ongehoorzaamheid. In de discussie over de te voeren acties met groepen uitkeringsgerechtigden kwamen echter juist weer traditionele vormen uitgebreid onder de aandacht, zij het dat grote landelijke actievoorstellen achterwege bleven ten faveure van plaatselijke en regionale acties.¹¹³ In Rotterdam werd een Mars van de Armoede gehouden, in Groningen een demonstratie en bezetting van het provinciehuis, in Wageningen werd een kruispunt geblokkeerd en PSP-raadsleden lieten weten tijdens de FNV-actiedag op 29 mei te zullen staken. In Maastricht riepen linkse politieke partijen en FNV op één dag gratis gebruik te maken van het openbaar vervoer, een van de schaarse acties waarbij het actiemiddel burgerlijke ongehoorzaamheid niet geschuwd werd. Het karakter van de acties veranderde wel enigszins doordat de protesten tegen het 1 juli-pakket gingen samenvallen met het verzet tegen de voordeurdelerskorting.

Begrip voor acties van burgerlijke ongehoorzaamheid was er in het parlement alleen van de radicaal-linkse fracties. R. Beckers van de PPR: "Het verwijt van buiten deze Kamer dat nu klinkt, dat de politiek niet weet wat zij aanricht, is in heel veel gevallen terecht en daarom heel gevaarlijk". I. Brouwer (CPN): "CDA en VVD moeten niet klagen als er wanhoopsdaden begaan worden. Democratie is ook verantwoordelijk dat mensen niet tot wanhoop worden gedreven". W. Willems (PSP): "De regering ondermijnt zelf de rechtsorde door niet meer voldoende te rechtvaardigen en motieven te geven voor de ingrepen die zij doet".¹¹⁴

Het Landelijk WAO-beraad had wel een landelijk hoogtepunt ingebouwd in haar verder ook regionaal en plaatselijk georganiseerde acties. Op 23 mei kwamen de WAO-comité's bijeen in Den Haag waarbij vooral getracht werd om in gesprekken met kamerleden en fracties de eisen van de WAO'ers onder de aandacht te brengen van de politiek. De actie van het Landelijk WAO-beraad kreeg ondersteuning van DISK via een handtekeningencampagne. De kerken arrangeerden voor het WAO-beraad een gesprek met de vaste kamercommissie. De delegatie uit de kerken stond onder voorzitterschap van oud-NKV'er Mertens. DISK had al op het werkcongres van de 'Dialoog van Driebergen' laten blijken traditionele actiemiddelen zinvol te achten omdat daarmee juist nieuwe groepen in de samenleving (onder andere uit de kerken) in actie konden worden gebracht. Woordvoerder Joop Mantel van het Landelijk WAO-beraad liet weten van een verbreding van de beweging naar kerken, politieke partijen en vakbeweging het meeste heil te verwachten.¹¹⁵

Het LBU, waaruit het WAO-beraad tijdelijk verdwenen was, had een karavaan 'Rond-je zekerheid' opgezet waarmee men dertig plaatsen in het land aandeed om te protesteren tegen

het juli-pakket, maar vooral ook om de eigen alternatieven uiteen te zetten. Binnen het LBU bestond de mening dat de voorafgaande acties te defensief waren geweest en zich teveel oriënteerden op de politiek: "We richten ons niet naar de regering en andere hotemetoten, maar op onze eigen achterban. Daar moet een echt alternatief vandaan komen", aldus Bep Piko bij de start van de karavaan in Utrecht.¹¹⁶ Niet alleen de politiek, ook het gesubsidieerde welzijns-werk voor werklozen moest het ontgelden: "Voor veel bewegingen komt het welzijnswerk niet eens in de picture, omdat het zich bezighoudt met voor die bewegingen wezensvreemde zaken. In andere gevallen blijkt men niks aan het welzijnswerk te hebben omdat dit oftewel niet van wanten weet ofwel niet duidelijk durft te kiezen voor de belangen van uitkeringsgerechtigden".¹¹⁷ De gesubsidieerde projecten 'Mensen Zonder Werk' zouden "als de paus op een feministisch maandblad" hebben gereageerd op het voorbijtrekken van de LBU-karavaan.¹¹⁸

Tegelijkertijd met de karavaantocht, gaf het LBU een boekje uit met haar opvattingen over de stelselherziening. De reacties van FNV en politieke partijen werden negatief beoordeeld omdat zij vasthielden aan de verzekeringsgedachte en dus aan de koppeling tussen arbeid en inkomen. Het LBU vond dat daardoor de belangen van werknemers voorrang bleven behouden op de belangen van degenen die (nog) nooit betaalde arbeid verricht hadden. Tegenover de opvattingen vanuit de traditionele arbeidersbeweging ('de Handhavers') moest een opvatting komen te staan van 'de Vernieuwers'. In deze gedachtengang zouden de begrippen arbeid en inkomen aan herwaardering toe zijn. De ideeën over ontkoppeling van arbeid en inkomen (afschaffing van de sollicitatieplicht en van het sanctiebeleid) kwamen neer op het pleiten voor een geïndividualiseerd en leefbaar basisinkomen. Het LBU besloot in het najaar van 1984 een voorttrekkersrol te willen spelen bij de inhoudelijke verdieping van discussies rond eisen en acties van bewegingen. De directe belangenbehartiging zou aan de bewegingen zelf overgelaten worden.¹¹⁹

In de kerkelijke bemoeienis met werklozen had zich ten opzichte van de jaren dertig een belangrijke verschuiving voorgedaan. De traditionele charitas was nagenoeg verdwenen. De oorzaken daarvan lagen niet zozeer in de verslechterde financiële positie van de kerk. De verminderde kerkelijke zorg was vooral een reactie op het overheidsbeleid en op de veranderde opvattingen van de hulpbehoevenden zelf: "De gemeenschap werd nu (vanaf de zestiger jaren, AvdO) belichaamd in de overheid, niet meer in de kerk".¹²⁰ De stijging van het aantal arbeidsongeschikten had de industriepastores in contact gebracht met uitkeringsgerechtigden. DISK kende een taakgroep WAO. De katholieke vakbondsleider Bode bepleitte niet alleen binnen de FNV de belangen van de mensen zonder werk maar ook aan zijn "mede-christenen in de politiek". Hij deed een dringend beroep op hen om het onheil van de kortingen te voorkomen: "De kortingen op de sociale uitkeringen markeren het onvermogen van de politieke meerderheid om in het grimmig spel van maatschappelijke krachten gestalte te geven aan de universele kern van het Evangelie: solidariteit met je naaste".¹²¹ De CDA-politici kon Bode niet overtuigen, volgens CDA-kamerlid S. Faber was juist bij niet-korten de solidariteit met de komende generaties in het geding.¹²² Ook de Nederlandse Hervormde kerk deed een beroep op het CDA om de minima een structurele bescherming te verlenen.¹²³ De Raad van Kerken had in een briefwisseling met Lubbers al eerder kritiek op het kabinetsbeleid gegeven.

DISK bewandelde een andere weg: geen exclusieve oproep tot de politici maar daadwerkelijke ondersteuning van de organisaties van uitkeringsgerechtigden. Vooral het Landelijk WAO-beraad kreeg voor zijn actiedag op 23 mei steun van DISK. Daarvoor waren op 29 april en 6 mei themadiensten gehouden waarin handtekeningen werden opgehaald tegen de kortingen en de stelselherziening. De vaste kamercommissie kreeg 10.000 handtekeningen, waaronder die van 2000 religieuzen en 700 diaconieën, aangeboden.¹²⁴ DISK onderschreef de stellingname van de organisaties van uitkeringsgerechtigden dat een sociaal beleid nodig was waarbij

bedrijfswinsten, monetaire politiek, subsidies aan bedrijven, defensielasten, kapitaalexport en dergelijke ook betrokken werden.¹²⁵

In de plaatselijke politiek nam het verzet tegen de kortingen vaak een breed karakter aan. Op de bijeenkomst van de 'Dialoog van Driebergen' was al opgemerkt dat er wegen gezocht moesten worden om het verzet van plaatselijke CDA-politici beter door te laten klinken. De uitkeringsgerechtigdenorganisaties riepen gemeenteraden op niet alleen moties te sturen naar de Tweede Kamer maar om zelf via de belastingen ook tegemoet te komen aan de minima. In een groot aantal gemeenten kwam, vaak met steun van CDA en VVD, een gemeentelijk minimabeleid van de grond. Diverse gemeenten stuurden adressen aan de Tweede Kamer.

Een actiecomité van de Amsterdamse sociale dienst nam het initiatief voor een landelijke actie tegen de 1 juli-kortingen. Een simpele advertentie mobiliseerde ambtenaren van 50 GSD-en. Op 5 juni vond na een demonstratie de overhandiging van 3000 handtekeningen plaats aan de Tweede Kamer.¹²⁶ Het actiecomité organiseerde verder een tribunaal tegen de kortingen en nodigde de kamerleden uit eens mee te draaien met het personeel van de sociale dienst.

De vereniging van directeuren van sociale diensten (DIVOSA) wees de kortingsplannen openlijk af. Na een geprek met de Voedingsbond FNV, maakte DIVOSA dit bekend en vroeg aandacht voor de positie van de minima in de samenleving. Aan de vaste kamercommissie deelde DIVOSA mee de voorstellen niet te kunnen accepteren en eiste een rechtvaardigere verdeling van de bezuinigingen over alle ingezetenen. Door huurverhoging en verlaging van de individuele huursubsidie zouden ook de laagste uitkeringen, ondanks de uitzonderingsmaatregelen in het 1 juli-pakket, er volgens DIVOSA op achteruitgaan.

De houding van DIVOSA werd haar niet in dank afgenomen door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG). De VNG verweet DIVOSA een te vergaand standpunt: "Waar van nationaal beleid sprake is, kunnen gemeenten tenslotte niet een eigen beleid voeren" ... "Bestuurlijke ongehoorzaamheid, bepaalde regels niet opvolgen, vooral wanneer die onmiddellijk departementale belangen raken en hinderen, allerlei bewuste acties tegen de rijksoverheid, vinden wij onverantwoord en onjuist". De VNG had hiervoor principiële argumenten (het parlement is gekozen) en praktische argumenten (bestuurlijke ongehoorzaamheid leidt tot burgerlijke ongehoorzaamheid).¹²⁷ Voorzitter O. Scheepbouwer van DIVOSA verdedigde het beleid dat volgens hem niet politiek gebonden was of bestuurlijke ongehoorzaamheid aanvaardde doch de "ambtelijke horzel in de bestuurlijke pels" moest zijn.¹²⁸ Voor het eerst in haar bestaan nodigde DIVOSA organisaties van uitkeringsgerechtigden uit voor haar congres over 'De positie van de cliënt in de sociale zekerheid'.¹²⁹ Een niet onbetekenende doorbraak in de relatie uitvoeringsinstantie-uitkeringsgerechtigde.

De acties van de voordeurdelers

Sinds 1978 werd voor de RWW-uitkering een zogenaamde 'All-in norm' gehanteerd. De aparte huurtoeslag was daarmee van de baan. De hoeveelheid geld die een uitkeringsgerechtigde aan huur besteedde, werd als een vrije keuze gezien. Op 11 november 1983 gaf staatssecretaris De Graaf antwoord op vragen vanuit de vaste kamercommissie waarin de juistheid van het verstrekken van de 'All-in norm' "in die gevallen waarin aantoonbaar niet in zelfstandigheid huishuur hoeft te worden betaald" betwist werd. De Graaf antwoordde dat overeenkomstig de memorie van toelichting op de begroting in 1984 een lagere norm voor die categorieën bijstandsgerechtigden zou gaan gelden.¹³⁰ Naast gezinnen (100%), eenoudergezinnen (90%) en alleenstaanden (70%) zouden de woningdelers een vierde categorie in de ABW moeten worden. De minister beschouwde bijstandsgerechtigden die met anderen in een huis woonden, en daarmee geen economische eenheid vormden maar alleen de woonkosten deelden, als woningdelers.

Mensen zonder huurlasten (krakers) kregen volgens de nieuwe maatregel een nog lagere uitkering. De maatregel zou een besparing van 175 miljoen moeten opleveren. Ongeveer de helft hiervan moesten thuiswonende kinderen opbrengen, het resterende bedrag zou gehaald worden bij 'andere relativ vormen' zoals woongroepen, bij krakers en via een zogenaamde kostgangersaftrek.¹³¹

De maatregel kon geëffectueerd worden via een Algemene Maatregel van Bestuur waardoor de Kamer formeel geen toestemming behoefde te verlenen. Wel raadpleegde de staatssecretaris de vaste kamercommissie. Tijdens het mondeling overleg met de commissie kwam naar voren dat zowel de Emancipatieraad als het College Algemene Bijstandswet negatief over de maatregel hadden geadviseerd. Het College achtte "de vrije keuze inzake de besteding van de bijstandsuitkering in het geding", de voorstellen fraudegevoelig en onuitvoerbaar. Zij voorzag een toename van de controletaak van de GSD-en op de toch al zware werklast. Ook de werkgeversvertegenwoordigers in het College wezen de maatregel af vanwege uitvoeringstechnische bezwaren.¹³² Onder de indruk van deze bezwaren wilden zowel VVD, CDA als oppositie in de kamercommissie nog eens op de maatregel terugkomen. De Graaf wees erop dat hierdoor de ingangsdatum van de korting niet meer in 1984 gerealiseerd kon worden en beklemtoonde de noodzaak om ook om te buigen in de ABW.

Na het zomerreces had de staatssecretaris gesprekken met de VNG en DIVOSA waarbij met name DIVOSA principiële bezwaren tegen de maatregel aandroeg. De discussie leidde tot een gekissebis over de hoogte van de uitvoeringskosten maar niet tot een standpuntswijziging van de zijde van de staatssecretaris.¹³³ In november vond hernieuwd overleg van de staatssecretaris met de vaste kamercommissie plaats. VVD en CDA waren redelijk tevreden over de door De Graaf aangebrachte wijzigingen met betrekking tot de controle. De Tweede Kamer gaf daarop in december haar fiat aan de maatregel. De definitieve ingangsdatum voor de woningdelersmaatregel werd gesteld op 1 juni 1985 zodat de sociale diensten voldoende tijd kregen om in te spelen op de veranderde situatie. Via enquêteformulieren trachtten de GSD-en zich een beeld te vormen van het aantal woningdelers onder hun bijstandsgerechtigden. Zo'n 100.000 uitkeringsgerechtigden werden als woningdeler aangemerkt. De ontvangers van een bijstandsuitkering die het vragenformulier niet retourneerden kregen een strafkorting, hun uitkering werd geblokkeerd of zij werden automatisch als woningdelers beschouwd.

Nadat de plannen om te korten op de woningdelers aan de orde kwamen in de Tweede Kamer, tekenden huisvestingsorganisaties protest aan tegen de maatregel. De vrees dat alternatief wonen (woongroep, kraken) bemoeilijkt zou worden, was leidraad voor hun afwijzing. Betrokkenen werden opgeroepen de maatregel te omzeilen door het opstellen van formeel gesproken afzonderlijke huurcontracten. Lokale acties ontstonden door initiatieven van groepjes RWW'ers die niet door een duidelijke organisatiestructuur gebonden waren maar een gezamenlijke ontmoetingsplaats hadden (werklozencentra, krakerscafé's e.d.).

De brandhaard van verzet was Nijmegen, een stad met 16.000 uitkeringsgerechtigden waarvan er maar liefst 12.000 een bijstandsuitkering ontvingen. Voor maar liefst tweederde van die bijstandsgerechtigden dreigde een woningdelerskorting.¹³⁴ In het mobilisatieproces speelde het werklozencentrum Unitas een centrale rol. Meerdere malen vergaderden daar zo'n 200 RWW'ers om actieplannen te beramen. Het belang van een eigen 'werkplek' om acties voor te bereiden werd achteraf nog eens benadrukt: "Heel belangrijk hierin is dat we een vaste plaats hebben: Unitas. De continuïteit is hierdoor gewaarborgd. Mensen die informatie willen of mee willen doen kunnen ons hierdoor altijd vinden".¹³⁵ Politieke partijen waren bewust niet uitgenodigd "omdat hun manier van werken toch alleen maar remmend voor ons zou zijn, gezien de verschillen in denken en handelen" en "omdat deze dwars liggen als 't gaat om 'illegale acties'".¹³⁶ Een bondgenootschap met ambtenaren van de GSD wees men af omdat verwacht

werd dat de directeurs van DIVOSA als "pantoffelhelden" uiteindelijk de maatregel toch zouden uitvoeren.¹³⁷ Op de hoorzitting van de vaste kamercommissie kregen de actiegroepen van voordeurdelers geen spreektijd. Doordat huisvestingsorganisaties en FNV-jongeren, in tegenstelling tot DIVOSA, spreektijd inleverden konden de organisaties zich alsnog laten horen. Voorstellen tot legale verzetmiddelen zoals petities en demonstraties ontbraken niet op de actievergaderingen. Maar illegale acties, zoals oproepen tot proletarisch winkelen en broodjes stelen in de kantine van het stadhuis, leverden de actievoerders veel meer (landelijke) publiciteit op. Het meest spectaculair was de barricade van de Stevenskerk in Nijmegen waar oud-premier P. de Jong Lubbers verving als feestspreker voor de Federatie van Oranjeverenigingen. Met vele honderden actievoerders en met behulp van voordeuren werd de kerk hermetisch afgesloten. De Jong moest met een politiehelikopter worden bevrijd. Daarna trokken de demonstranten op naar het, eveneens in Nijmegen plaatsvindende, CDA-congres over de Europese verkiezingen. De politie verrichtte hierbij charges. Toen Justitie een inval deed bij Unitas op zoek naar het, krachtens artikel 131 wegens opruiing en aanzettende tot strafbare feiten, verboden affiche 'Voor 150 gulden halen zonder te betalen', bereikte men wederom de landelijke media. Alleen al de dreiging met proletarisch winkelen gaf de actievoerders een machtsgevoel. Tijdens demonstraties door het centrum sloten grootwinkelbedrijven uit voorzorg hun zaken. De proletarische winkelacties bevorderden echter ook een criminalisering van de beweging. De politie arresteerde en registreerde de actievoerders.

Het voeren van illegale acties bleek het actiemiddel om in de media aandacht te krijgen. Zo verschenen berichten in de dagbladen over eten zonder te betalen in de kantines van de stadhuisen van Utrecht, Eindhoven en Den Haag. De pers deed verslag van het reizen zonder spoorkaartje op de trajecten Utrecht-Eindhoven en Eindhoven-Den Haag. Het stelen van de voordeuren van stadhuisen was eveneens een bericht waard. Ook ludieke acties zoals zwemmen zonder te betalen zodat de uitkeringsgerechtigden hun hoofd boven water konden houden, haalden de kranten. Woningdelers fietsten demonstratief naar de Nijmeegse 'Goudkust' de Kwakkenberg om daar eten te vragen. Deze als 'nieuw' gekenschetste actie, was al in de vorige eeuw door de SDB gehanteerd. Het voeren van provocerende acties was een bewuste strategie om het verzet onder de aandacht te brengen.

De nieuwe actievormen sproten voort uit een andere politieke opstelling. De traditionele strijdorganisaties zoals vakbond en politieke partij werden genegeerd ten gunste van basisbewegingen en spontane actie. De Nijmeegse aanpak haalde zelfs de altijd door de Amsterdamse bewegingen gedomineerde bladen als *Luie Donder* (van de Nederlandse Bond tegen het Arbeids-ethos) en *Bluf!* (van de Amsterdamse kraakbeweging). In een artikel voor beide bladen beweerden Paul en Sylvia uit Nijmegen dat de voordeurdelerskorting niet alleen een financiële korting was maar ook een aanval op mensen die niet in een standaardgezin woonden. De disciplinerende in het leefmilieu zou samen gaan met toenemende disciplinerende in de arbeid: dwangarbeid om mensen af te houden van staatsondermijnende activiteiten van de basisgroepen. Offensieve eisen voor een gegarandeerd inkomen voor iedereen, acties en betaalstakingen tegen verslechtingen zouden het staatsoffensief moeten stuiten. De invulling van ieders tijdsbesteding zou vrij moeten zijn, dus geen sollicitatieplicht, toetsingscommissies, stages of banenplannen maar een bewuste baanloosheid.¹³⁸ Het verzet tegen de kortingen op de uitkering werd in verband gebracht met de overheveling van gelden naar het bedrijfsleven en de wapenindustrie. De barricadering van de Stevenskerk was niet alleen een protest tegen de voordeurdelerskorting maar ook tegen de plaatsing van kruisraketten in Nederland. Op de Amsterdamse Dag van de Onvrede (1 mei 1984) werd, in nauwe samenwerking met anti-militaristische actievoerders en vredesgroepen, een blokkade van het warenhuis De Bijenkorf georganiseerd. De actievoerders achtten deze winkel al jaren geblokkeerd voor uitkeringsgerechtigden waarvan de uitkeringen verlaagd waren ten

behoefte van de militaire uitgaven.¹³⁹

Het uitstel van de parlementaire behandeling van de woningdelersnorm werd de beweging uiteindelijk noodlottig. In 1985 slaagde men er nauwelijks in de acties opnieuw op te starten. Hier en daar werd nog aan de noodrem van een treinstel getrokken of een sociale dienst bezet maar het elan uit 1984 was verdwenen. Reeds eind juni 1984 constateerde *Bluf!* dat door een gebrek aan continuïteit, individuele acties en versnippering de klad in de beweging was gekomen.¹⁴⁰ Bij een commissievergadering van de Amsterdamse gemeenteraad naar aanleiding van de kortingen in maart 1985 konden volgens het blad nog slechts 150 actievoerders gemobiliseerd worden omdat het merendeel geen actie meer zou wensen maar ontduiking van de maatregel.¹⁴¹

Door een aantal organisaties (PSP-kamerfractie, Stichting de Ombudsman, Jongerenbeweging FNV, huisvestingsorganisaties en bureaus voor rechtshulp) was de brochure *De kleine gids voor voordeurdelers* uitgegeven, waarin legale ontduikingsmogelijkheden stonden afgedrukt. Van de gids werden binnen drie weken 15.000 exemplaren verkocht, afnemers waren ook de sociale diensten van Rotterdam en Amsterdam. Hoewel *Bluf!* schreef dat op deze manier alleen werd geholpen de mazen van het net voor de regering te dicht, verscheen ook in dit blad een opsomming van ontduikingsmogelijkheden. Een boycotactie van de toegestuurde inlichtingenformulieren van de GSD-en kwam alleen in Rotterdam even van de grond. De GSD in de Maasstad wilde in tegenstelling tot bijvoorbeeld Amsterdam naast het thuiswonen ook kamerhuurders en kostgangers onder de loop nemen. 4000 Rotterdammers stuurden hun formulier niet terug. Maar toen de maatregel in oktober 1985 werd ingevoerd, was het aantal weigeraars geslonken tot een harde kern van enige honderden uitkeringsgerechtigden.¹⁴²

Doordat verschillende voordeurdelers de GSD tot actieterrein kozen en ambtenaren dwongen tot uitspraken over de maatregel, werd al ras duidelijk hoe de vlag er bij deze uitvoeringsorganisaties voor stond. Principiële en praktische bezwaren tegen de uitvoering van de maatregel hadden de overhand. DIVOSA drong tijdens de hoorzitting van de vaste kamercommissie aan op een debat over de maatregel in de Tweede Kamer. De gemeentebesturen steunden hun GSD-en in het verzet. In een brief aan het parlement lieten 38 grote en middelgrote gemeenten weten ernstige bezwaren tegen de woningdelersnorm te hebben, maar anderzijds een parlementair genomen besluit te zullen respecteren. Tekenend hiervoor was het feit dat de meeste gemeenten de voorbereidingen om de maatregel te kunnen uitvoeren al op gang hadden gebracht. Vanwege de arbeidsintensieve voorbereidingen drongen de gemeenten wel telkens op uitstel aan.

De opstelling van de gemeenten leidde tot een geprikkelde reactie van staatssecretaris De Graaf, die tegelijkertijd de grens markeerde voor het verzet: "Er zijn op een gegeven moment op democratische wijze beslissingen genomen ... uitvoerders hebben een belangrijke taak wat betreft de signaleringsfunctie, maar het kan ook een stap te ver gaan" ... "Ik vind dat sociale diensten een taak hebben met betrekking tot het op een verantwoorde manier uitkeren van bijstand. Ze moeten uitgaven die ten onrechte worden gegeven, voorkomen. In die zin behoort het tot de normale uitvoeringstaken van sociale diensten om controle uit te oefenen".¹⁴³

De sociale diensten opteerden nergens voor bestuurlijke ongehoorzaamheid. Hun meest vergaande stap was een cliëntvriendelijke invoering van de maatregel. Zo liet de Amsterdamse GSD weten de bijstandsgerechtigden pas op woningdelen te controleren bij de reguliere hercontrole-onderzoeken, de dienst zegde toe legale manieren om de kortingen te omzeilen (opzetten van stichtingen en verenigingen voor krakers) te zullen accepteren. Bovendien verspreidde de GSD de brochure van actiegroepen waarin werd aangegeven hoe de maatregel te ontduiken. Een scherpe angel was daarmee uit de maatregel gehaald. In de grote steden kregen kraak- en woongroepen gelegenheid om op een legale manier onder de maatregel van De Graaf uit te komen. De dupe werden thuiswonende jongeren, een groep die nauwelijks in

de acties was betrokken.

Een kleine groep ambtenaren behield principiële bezwaren tegen de voordeurdelerskorting en kondigde een boycot-actie aan. In Amsterdam, Alkmaar, Arnhem, Oud-Beyerland, Tilburg en Dordrecht waren er in totaal een tiental werkweigeraars op de bewuste invoeringsdatum van 1 juni 1985. Teleurgesteld waren deze ambtenaren over hun medecollega's die wel petitie ondertekenden maar uiteindelijk toch de maatregel gingen uitvoeren. Ook de AbvaKabo stak volgens de weigeraars geen hand uit.¹⁴⁴ De gemeente Amersfoort, waarvan B&W inclusief het CDA krachtig tegen de voordeurdelerskorting hadden geprotesteerd, liet direct weten een boycot met ontslag te zullen vergelden. B&W van Tilburg, die in 1984 nog een boze brief naar aanleiding van de voorgenomen korting naar Den Haag stuurden, zonden de weigeraar K. van Dooren de laan uit "omdat het gaat om democratisch genomen beslissingen".¹⁴⁵ In totaal werden drie ambtenaren als gewetensbezwaarden erkend, kregen er twee ontslag en twee vertrokken er zelf. De gemeente Rotterdam plaatste een bijstandsmaatschappelijk werkster over naar het Gemeentelijk Energie Bedrijf alwaar zij voor een soortgelijk dilemma kwam te staan: mensen met een uitkering afsluiten van electriciteit bij het niet voldoen van de rekeningen.¹⁴⁶

Vanuit de arbeidersbeweging was er organisatorisch weinig steun voor de acties van de voordeurdelers. FNV en CNV verwierpen de woningdelersnorm maar mobiliseerden niet hun achterban. De PvdA beperkte zich ertoe de maatregel in het parlement te bestrijden. De radicaal-linkse partijen riepen hun raadsleden en plaatselijke afdelingen op om het protest tegen de voordeurdelersregeling zo groot mogelijk te maken.¹⁴⁷ Deze partijen wezen erop dat door de kortingen niet alleen de bestedingskeuze maar ook de leefwijze van de uitkeringsgerechtigde werd bedreigd. Door samenwerking met huisvestingsorganisaties trachtte men het protest een buiten-parlementair draagvlak te verlenen. In een aantal plaatsen kwam die samenwerking evenwel niet tot stand omdat actievoerders geen politieke partijen bij het verzet wilden betrekken.

De radicale actiemiddelen gecombineerd met een soms anti-politieke opstelling van de actievoerders leidden ertoe dat landelijk ter rechterzijde van het politieke spectrum nagenoeg geen steun bestond voor de acties van voordeurdelers. Het CDA accepteerde de maatregel omdat het vond dat de woonkosten van woningdelers lager waren. Legale ontduikingstips plaatste het CDA op "de grens van wat toelaatbaar is" en de weigeractie van de ambtenaren achtte men binnen die partij verwerpelijk.¹⁴⁸

Acties tegen kortingen op de Ziektewet en de WWV-uitkering

Voor 1 januari 1985 had de regering nieuwe kortingen op de uitkeringen voorzien. Naast een verdere verlaging van WAO, WW en WWV naar 70% van het loon, betrof staatssecretaris De Graaf nu ook de Ziektewet bij de kortingsplannen. Eind 1981 had de toenmalige minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid J. den Uyl al voorgesteld om op die uitkering te bezuinigen om zo de uitkeringen van langdurig niet-werkenden te kunnen ontzien. De aankondiging van Den Uyl veroorzaakte een lawine van protesten en stakingen vanuit vakbondskringen. De voorstellen verdwenen in de prullenbak.

De regering Lubbers hanteerde de argumenten van Den Uyl om de korting op de Ziektewet te rechtvaardigen: een ziekte is tijdelijk en voorkomt verder snijden in de uitkeringen van werklozen en arbeidsongeschikten. Een verschil met de periode Den Uyl was echter dat nu in de uitkeringen van werklozen en arbeidsongeschikten al fors was gesneden. De plannen van De Graaf behelsden een verlaging van de uitkering bij ziekte van 80 naar 75% van het nettoloon en een verdere verlaging naar 70% in 1986. Daarnaast wilde het kabinet sociale

premies op deze uitkering gaan inhouden.

In de meeste CAO's was overeengekomen dat werkgevers de uitkering zouden aanvullen tot 100% van het nettoloon. Daarom wilde de regering een wettelijke bevoegdheid krijgen om te voorkomen dat de bezuinigingen op de Ziekwet op de ondernemers zouden worden afgewenteld. De Graaf stelde voor om tijdens de overgangsperiode tussen de afloop van de oude CAO en de ingangsdatum van de nieuwe CAO de werkgevers te ontheffen van hun verplichting (voortkomende uit de oude CAO) om het ziektegeld volledig aan te vullen. De staatssecretaris wilde de compensatie voor de verlaging van het uitkeringspercentage slechts voor de helft door laten gaan en die voor de heffing van de sociale premies volledig achterwege laten.¹⁴⁹

De vakbeweging kwam wederom in het geweer tegen de Ziekwet-plannen. De werkgevers, beducht voor nieuwe stakingen rondom deze kwestie, lieten weten bereid te zijn de aanvulling tot 100% van het nettoloon te blijven betalen. Wel zou volgens de werkgevers de beschikbare loonruimte beperkt worden en zouden de mogelijkheden tot arbeidstijdverkorting verminderen.¹⁵⁰ De Raad van State, het hoogste adviescollege van de regering, achtte het maatschappelijk draagvlak voor de bezuinigingen zeer gering en ook de Stichting van de Arbeid en de SER stonden negatief tegenover de kabinetsplannen. Het kabinet wist zich echter gesteund door een parlementaire meerderheid. CDA en VVD aanvaardden de verlaging van het uitkeringspercentage en de PvdA steunde het invoeren van het heffen van premies op de uitkering (een maatregel die Den Uyl in zijn ministerperiode had bedacht). De vakbeweging schikte zich bij voorbaat in de uitkomst van het politieke debat in de Tweede Kamer en kondigde aan haar energie te werpen op de CAO-onderhandelingen om op die manier de bezuinigingen voor de werknemers ongedaan te maken.

De WWV was reeds lange tijd inzet van een conflict tussen regering enerzijds en vakbeweging en vrouwenbeweging anderzijds. Met de Europese richtlijn in de hand eisten de laatsten uitvoering van de wettelijk verplichte gelijke behandeling van man en vrouw vanaf 23 december 1984. De Graaf had een mislukte poging gedaan om de gelijkberechtiging zo te interpreteren dat het recht op WWV voor de mannelijke niet-kostwinner zou vervallen. De Tweede Kamer wees dit voorstel resoluut af. Inmiddels was de FNV een juridische procedure gestart om de Europese richtlijn te effectueren. De rechter verplichtte de staatssecretaris om voor 1 maart 1985 de zaak rond te hebben. De Graaf stelde de Tweede Kamer toen voor om de kosten van de gelijkberechtiging te drukken door de toelatingseis voor de WWV te verzwaren van 130 dagen (een half jaar) naar 130 weken (2,5 jaar) aaneengesloten werk in de drie jaar voorafgaande aan de werkloosheid.¹⁵¹ Tevens wilde de staatssecretaris de uitkeringsduur voor mensen onder de 35 jaar beperken. Deze plannen mobiliseerden opnieuw de vakbeweging. Met name de Bouwbond tekende fel verzet aan. Beroepsgroepen zoals bouwvakkers, horecapersoneel en kunstenaars dreigden de dupe te worden van de verzwaring van de referte-eis. De Bouwbond stelde haar stakingskassen open en vervaardigde een speciale krant met protestkaarten die aan de Tweede Kamer gestuurd konden worden.¹⁵² Door de druk van de vakbonden en het parlement liet De Graaf tenslotte een verandering van de referte-eis achterwege. Wel werd de uitkeringsduur voor werklozen beneden de 35 jaar verminderd.

Reeds op het FNV-congres, begin oktober 1984, kreeg de regering te verstaan dat de nieuwe kortingen op de uitkeringen, en dan vooral die op de Ziekwet, niet geslikt zouden worden. Dat het de FNV ernst was bleek niet alleen uit het demonstratief wegllopen van de delegaties van de AbvaKabo, Voedingsbond, Vrouwenbond, de Jongerenbeweging verbonden met de FNV en sommige gedelegeerden van de Vervoersbond tijdens de toespraak van minister-president Lubbers.¹⁵³ Op voorstel van de Bouwbond nam het congres een motie aan waarin de FNV uitsprak alles in het werk te stellen om de kortingen op de uitkeringen en de ingreep in de Ziekwet alsnog ongedaan te maken indien regering en parlement daar niet voor zorgden.¹⁵⁴

Stakingen sloot men niet uit en de werkgevers zouden de rekening gepresenteerd krijgen bij de CAO-onderhandelingen in 1985. Via bovenwettelijke uitkeringen en bestrijding van de werkloosheid door ATV wilde de FNV de schade voor de uitkeringsgerechtigden zoveel mogelijk beperken.

De strategie van de FNV was wezenlijk anders dan bij de juli-kortingen. Toen werd er alleen gedemonstreerd en gemanifesteerd om het parlement tot andere gedachten te brengen. Het middel van de werkstaking bleef destijds achterwege. In november bereidde de FNV een protestweek voor met kantinebijeenkomsten en demonstraties. Maar ook werkonderbrekingen stonden op stapel in de bouw, de industrie, havens, gemeentelijke diensten en scholen. De FNV-top liet stakingen niet over aan het lokale initiatief maar riep er zelf ook toe op. Van federatiebestuurder, en toekomstig FNV-voorzitter, Hans Pont mochten "alle bedrijven overal in Nederland de hele week plat".¹⁵⁵ Over de invloed die deze acties op de parlementaire behandeling zouden hebben, maakte de FNV zich niet veel illusies. Maar als stakingen niet hielpen zouden de werkgevers de vakbondseisen terugvinden bij de komende CAO-onderhandelingen. Vice-voorzitter Bode daarover: "Zij zijn onze echte tegenstanders omdat zij de afbraak van het sociale zekerheidssysteem, zoals het kabinet dat nastreeft, steunen. Via hen laten we de politiek zien dat de vakbeweging de strijd aangaat".¹⁵⁶

Het ongedaan maken van de kortingen via de CAO-onderhandelingen zou echter alleen mogelijk zijn voor inkomensafhankelijke uitkeringen zoals de Ziektewet, de WW en de WAO. De FNV benadrukte dan ook dat de politiek verantwoordelijk bleef voor de sociale zekerheid. Kortingen die daar werden doorgevoerd, waren niet in alle gevallen terug te draaien via CAO-afspraken. De Federatieraad van de FNV deed daarom op 15 oktober nog een tegenbod aan het kabinet om het geld van de aangekondigde premieverlaging te gebruiken om de kortingen achterwege te kunnen laten. Het kabinet wees het voorstel af.

De FNV-actieweek in november concentreerde zich op drie eisen: bescherming van de sociale zekerheid, koopkrachthandhaving en meer banen via een 36-urige werkweek in 1986. De eisen brachten in totaal zo'n 100.000 (werkende) actievoerders op de been. Het spits werd afgebeten in de havens, een sector waarin traditioneel een hoog ziekteverzuim bestond. In de bouw waren 30.000 mensen betrokken bij de acties. Ook daar riepen vooral de maatregelen in de Ziektewet verzet op. Een manifestatie van de Jongerenbeweging in Zuid-Holland, in algemene zin gericht tegen de kortingen en de sollicitatieplicht, bracht slechts 300 mensen op de been.¹⁵⁷ Uit een peiling, in opdracht van de FNV uitgevoerd, bleek dat 51% van de Nederlandse bevolking achter de actieweek stond en een hoog percentage van degenen met een instemmende reactie was ook bereid zelf te participeren. Dit gold ook voor CDA en VVD stemmers.¹⁵⁸ Wederom bleek uit deze enquête dat de maatregelen rondom de Ziektewet voor de onvrede zorgden: 66% van de bevolking was het niet eens met deze kabinetsplannen, slechts van 10% ondervond de regering instemming.¹⁵⁹

De actieweek veranderde de opstelling van de regeringsfracties niet zodat de FNV-bonden bovenwettelijke uitkeringen inbrachten in de CAO-onderhandelingen. In belangrijke sectoren kwamen al snel accoorden tot stand. In de bouwnijverheid verplichtten de werkgevers zich het ziektegeld aan te vullen tot 100% en tot het verlenen van een toeslag op de WAO-uitkering.¹⁶⁰ Via haar program *Kiezen voor nieuwe kansen* (1986-1990) kondigde de FNV aan de strijd voor verbetering van de positie van langdurig werklozen en herstel van de koppeling tussen uitkeringen en loon als prioriteiten te blijven beschouwen. De solidariteit ging voor het FNV-bestuur verder dan de kwestie van de Ziektewet. Of dit ook voor de leden gold is nog maar de vraag, solidariteitsstakingen bleven in juli achterwege toen slechts gekort werd op WW, WWV en WAO.

CNV-voorzitter Van der Meulen had als een der eersten protest aangetekend tegen de plannen

van het kabinet om veranderingen aan te brengen in de Ziektewet. Hij kondigde in de pers aan veel rumoer te verwachten van het douceurtje dat het kabinet op deze manier aan het bedrijfsleven schonk.¹⁶¹ Na de voor het CNV teleurstellende reacties van de regeringsfracties besloot de Verbondsraad de leden te raadplegen over de vraag of de kracht nu gericht moest worden op de werkgevers om via bovenwettelijke uitkeringen compensatie te verkrijgen. Ook werd binnen het CNV hardop nagedacht over het nut om nog langer deel te nemen aan overlegorganen als de Stichting van de Arbeid, SER en SVB.¹⁶² Tegelijkertijd maakte de vakcentrale duidelijk niet mee te willen doen met de actieweek van de FNV. Van der Meulen: "Het CNV en de bonden doen niet mee aan werkonderbrekingen georganiseerd door de FNV, als het de bedoeling is om politieke druk uit te oefenen. Wij willen geen vermenging van politieke en vakbondsactiviteiten".¹⁶³

Desalniettemin pleitte ook het CNV ervoor om het verloren terrein op politiek gebied via bovenwettelijke uitkeringen in de bedrijfs-CAO's te herwinnen. Op een landelijke manifestatie op 19 november maakte het bestuur duidelijk dat het CNV zou blijven participeren in de overlegstructuren. De 1000 aanwezige kaderleden lieten blijken weinig vertrouwen te hebben in dat overleg. Een petitie werd gestuurd naar de kamercommissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid waarin het CNV verdere aantastingen op de uitkeringen afwees, verklaarde premies en belastingen te willen aanwenden om de solidariteit van werkenden met uitkeringsgerechtigden te versterken en uithaalde naar het CDA. Gesteld werd dat CNV en CDA deels dezelfde achterban hadden en dat het CNV het onverteerbaar achtte dat "de sociale zekerheid die mede door hun vakbeweging in de afgelopen jaren met moeite tot stand is gebracht (gebaseerd op het christen democratische principe van de gespreide verantwoordelijkheid) nu met instemming van hun politieke partij door de staat wordt afgebroken".¹⁶⁴ Van der Meulen had tijdens de demonstratieve bijeenkomst van het CNV reeds gewezen op de geladen stemming binnen zijn vakverbond jegens het CDA. Oproepen tot opzegging van het lidmaatschap van het CDA werden door de kaderleden stevast met applaus begroet.¹⁶⁵ Fractie leider De Vries van het CDA verdedigde in het blad *CDActueel* het regeringsbeleid als een noodzaak om tot economisch herstel te komen. Hij verwierp de actieweek van de FNV omdat stakingen juist het economisch herstel van het bedrijfsleven zouden bemoeilijken.¹⁶⁶ Hoewel het CNV ook de actieweek afwees liet voorzitter Van der Meulen er geen twijfel over bestaan waarop de golf van kritiek op de CNV-ledenvergaderingen zich richtte. Een week na het artikel van De Vries riep hij het CDA op "zijn sociale gezicht in positieve zin" bij te stellen.¹⁶⁷

De kritiek op het CDA leidde tot het opstappen van verschillende CNV-kaderleden en zelfs bestuurders uit het CDA. Zo verklaarde bestuurder D. van Commenée van de Hout- en Bouwbond CNV openlijk het CDA niet meer te zien zitten.¹⁶⁸ Ook binnen de Industrie- en Voedingsbond CNV rommelde het en gingen er geruchten over de betrokkenheid van haar voorzitter S. Weidelaar bij een nieuw op te richten partij. Het CNV-bestuur zag in dit alles aanleiding een verklaring uit te geven waarin ze onverkort vasthield aan de scheiding tussen politiek en vakbeweging.¹⁶⁹ Deze verklaring kon niet voorkomen dat de verhouding tussen CNV en CDA danig verstoord was geraakt.

De organisaties van uitkeringsgerechtigden kwamen er in de media niet aan te pas tijdens de actieweek van de FNV. Hun eigen actieweek, de week daarop, speelde zich vooral op buurt-, stads- en regioniveau af omdat men daar het kabinetsbeleid het meest zichtbaar achtte. Vanuit de Dialoog van Driebergen was op een landelijk actieberaad besloten tot gezamenlijk optreden na het uitkomen van de nieuwe Miljoenennota op Prinsjesdag. Probleem was echter meteen dat in de FNV-opzet van acties tegen de kortingen de uitkeringsgerechtigden geen rol van betekenis speelden. De strategie van de FNV om via CAO's actie te voeren zou de langdurig werkloze niets opleveren.

Door groepen uitkeringsgerechtigden binnen de bonden en door het landelijk actiebestuur voor sociale zekerheid werd de vakbeweging verantwoordelijk gesteld voor het afdwingen van een gezamenlijk optreden van uitkeringsgerechtigden en werkenden.¹⁷⁰ De vakbeweging, onder invloed van een niet wijkende regeringsmeerderheid in het parlement, begaf zich noodgedwongen naar het terrein van de CAO-onderhandelingen. De linkse partijen hadden gezamenlijk een oproep gedaan om de FNV-actieweek te ondersteunen en later zouden CPN en PvdA de regering interpellieren over de veranderingen in de WWV. Bij het beraad van de organisaties van uitkeringsgerechtigden waren slechts kamerleden van CPN en PSP aanwezig.¹⁷¹ In diverse grote steden werd de aandacht van uitkeringsgerechtigden in november nog vooral opgeëist door de dreigende voordeurdelerskorting. De vakbeweging had succes met het afwijzen van de referte-eis voor de WWV en kon tijdens de CAO-onderhandelingen het ziektegeld veilig stellen op 100%. Getroffen door de diverse bezuinigingen werden uiteindelijk vooral de bovenminimale uitkeringsgerechtigden, WWV'ers beneden de 35 jaar en thuiswonende jongeren.

Noten

1. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch zakboek*, 1973-1987.
2. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Informatiegids herziening stelsel sociale zekerheid*, 4.
3. De Kam, Naar een nieuw stelsel van sociale zekerheid, 27.
4. FNV, *Sociale Zekerheid, feiten en meningen*, 10-18, 44, en FNV, *Een stelsel zonder zekerheid*, 8, 10.
5. Interview Johan Grobée, in *FNV-bulletin*, jrg.1, nr.6, november 1985.
6. *De Waarheid*, 16 januari 1984.
7. *De Gids*, 11 januari 1984.
8. *De Volkskrant*, 20 april 1985.
9. *DISK-bulletin*, december 1983.
10. Idem, september 1985.
11. *Saamhorig*, nr.3, 1984.
12. Ibidem.
13. Idem, nr.4, 1984.
14. De Kam, Naar een nieuw stelsel van sociale zekerheid, 29.
15. Van Eenbergen, Zelfs de franje staat onder druk.
16. *De Waarheid*, 7 en 8 februari 1984.
17. *De Volkskrant*, 10 februari 1984.
18. Idem, 7 september 1984.
19. Righart, Magere jaren voor de vakbeweging, 53.
20. *CDA-krant*, 16 mei 1985.
21. Tussen 1979 en 1983 werd 12.6 miljard aan rijksbijdragen teruggetrokken uit de sociale fondsen. Daartegenover stond een verhoging van de overheidsuitgaven voor WWV en RWW van 7.3 miljard. De premiedruk voor werknemers steeg van 21 naar 30 procent. FNV, *Sociale zekerheid, feiten en meningen*, bijlage II, 13.
22. Catz, Het compromis van de heren met de koffertjes.
23. Ibidem.
24. *De Waarheid*, 5 april 1984.
25. *Zin*, 14 maart 1984.
26. *FNV-magazine Zin*, 8 juni 1985.
27. *De Gids*, 16 mei 1984.
28. *IVB-gids*, 22 maart 1985, bijlage.

29. Interview met Elske ter Veld, in *Voorwaarts*, 19 mei 1984.
30. Nota Sociaal-economische dilemma's voor de PvdA, bijlage van *Voorwaarts*, 1 september 1984.
31. *De Waarheid*, 17 augustus 1984.
32. *De Volkskrant*, 26 augustus 1984.
33. Idem, 27 augustus 1984, *De Waarheid*, 28 augustus 1984.
34. *De Volkskrant*, 6 oktober 1984.
35. Hamburger, De PvdA en de minima.
36. Lof, De PvdA en het basisinkomen.
37. Maassen, De Goede, *Publieke opinie over werklozen en arbeidsongeschikten*, 239.
38. Idem, 244.
39. De Goede, Maassen, *Beleving van niet-werken*, 279.
40. *De Volkskrant*, 27 juni 1984.
41. Becker, Vink, Godschalk, *Enige aspecten van arbeid in de toekomst*, 154.
42. Uitspraak minister Albeda, geciteerd in Köbben, Godschalk, *Een tweedeling van de samenleving?*, 40.
43. Idem, 39-42.
44. Van de Berg, Allen op het hakblok of enkelen onder het lancet.
45. Uit een onderzoek van de Gelderse Raad voor het jeugdbeleid, waaraan door ruim 20 gemeenten werd medegewerkt, bleek dat voor 26% van de WWV uitkeringen en 35% van de RWW-uitkeringen een strafkorting gold. *De Waarheid*, 22 maart 1984.
46. *De Volkskrant*, 11 oktober 1984, *De Waarheid*, 16 februari 1984.
47. *De Volkskrant*, 16 augustus 1984.
48. *De Waarheid*, 28 april 1984.
49. Fractievoorzitter Nijpels van de VVD pleitte voor de afschaffing van de sollicitatieplicht. *De Volkskrant*, 5 mei 1984.
50. *De Volkskrant*, 5 april 1984.
51. Het CBS had na 1981 geen onderzoek meer naar de mobiliteit verricht en ook bij het Ministerie van Sociale Zaken en het Instituut voor Arbeidsvraagstukken (IVA) waren geen onderzoeksgegevens voorradig. *De Volkskrant*, 30 januari 1985.
52. *De Waarheid*, 3 november 1984.
53. *De Volkskrant*, 23 januari 1985, 30 januari 1985.
54. *Elseviers Magazine*, 7 april 1984.
55. *De Volkskrant*, 9 februari 1985.
56. Idem, 23 mei 1984.
57. *Profiel*, 1 februari 1984.
58. *Sociaal bestek en lectuurkeuze welzijnsterrein*, jubileumnummer, 1984.
59. FNV, *Sociale zekerheid, feiten en meningen*, bijlage II, 1-5.
60. *Aaneen*, 17 mei 1984.
61. Van Empel, De nieuwe vakbondsstrategie, 27.
62. *De Waarheid*, 29 november 1984.
63. *Onderweg*, 18 februari 1984.
64. *De Volkskrant*, 17 mei 1984.
65. *De Volkskrant*, 23 mei 1984, *De Waarheid*, 24 mei 1984.
66. *De Gids*, 21 maart 1984.
67. *Sociaal bestek en lectuurkeuze welzijnsterrein*, 1984, 203.
68. Mantel, *Bewust van eigen kracht*, 42-45.
69. Bussemaker, *Zielig zijn we niet*, 39-41, 49-69.
70. *Radikalenkrant*, 14 februari 1984.
71. *Bluf!*, 2 februari 1984.
72. Idem, 20 september 1984.
73. In Italië was tussen 1950 en 1970 de 'reduktie'-strijd ontstaan: het niet (geheel) betalen van de telefoonkosten, gas- en elektriciteitsrekeningen om zo de strijd van arbeiders en werklozen ook buiten de fabriek te kunnen voeren. Documentatiecentrum Sociale Bewegingen, *Weiger werk*, brochure PSP-jongeren.
74. *De Waarheid*, 13 juli 1984.
75. *De Volkskrant*, 29 januari 1985.

76. Archief LBU, notulen LBU, 7 februari 1983.
77. Idem, 28 februari 1983.
78. Idem, 22 april 1983.
79. Idem, 16 mei 1983.
80. Idem, 16 augustus 1983.
81. Idem, verslag 'aktiewerkgroep', 1 november 1983.
82. *Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal*, 1983-1984, Wijziging van de Wet van 22 november 1983 en 29 december 1982 per 1 juli 1984 (verhoging korting op een aantal sociale zekerheidsuitkeringen en wijziging overgangsregeling herziening minimumdagloonbepaling (18354), 5 juni 1984, 5084.
83. *De Volkskrant*, 8 mei 1984.
84. De meerderheid van de Sociale Verzekeringsraad sprak zich uit voor snellere afdracht van de gelden van bedrijfsverenigingen naar de sociale fondsen. Hiermee zou een extra eenmalig bedrag van 560 miljoen voordeel worden behaald. *De Volkskrant*, 25 mei 1984.
85. Idem, 1 juni 1984, *De Waarheid*, 6 juni 1984.
86. *Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal*, 1983-1984, 5 juni 1984, 5079, 5086.
87. *De Vakbondskrant*, nr.5, 1984.
88. Idem, nr.6, 1984.
89. Idem, nr.5, 1984.
90. *De Waarheid*, 8 februari 1984.
91. Dekker, Hamburger, Een voet tussen de deur van de zelfzorgmaatschappij.
92. *Profiel*, 11 april 1984.
93. *Onderweg*, 22 mei 1984.
94. *Profiel*, 11 april 1984.
95. *De Waarheid*, 7 maart 1984, 4 april 1984.
96. *De Waarheid*, 14 april 1984.
97. *Aaneen*, 17 mei 1984.
98. *De Waarheid*, 27 april 1984, *De Volkskrant*, 28 april 1984.
99. *De Volkskrant*, 17 mei 1984.
100. *De Opbouw*, 24 april 1984.
101. *De Volkskrant*, 29 mei 1984.
102. Ibidem.
103. *De Gids*, 13 juni 1984.
104. Documentatie betreffende betrokkenheid CNV bij acties rondom sociale zekerheid, toespraak H. van der Meulen, voorzitter van het CNV, 26 maart 1984.
105. *De Waarheid*, 3 april 1984.
106. Documentatiecentrum Sociale Bewegingen, PvdA-pamflet, mei 1984.
107. *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1983-1984, 5 juni 1984, 5056.
108. Grottian, Paasch, Arbeitslose: Von der gesellschaftlichen Randgruppe zum politischen Faktor?, 332.
109. *CDA-krant*, 18 februari 1984.
110. *CDActueel*, 11 februari 1984, 30 juni 1984, 1 september 1984.
111. *De Volkskrant*, 26 mei 1984.
112. *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1983-1984, 5 juni 1984, 5076.
113. *De Waarheid*, 8 maart 1984.
114. *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1983-1984, 5 juni 1984, 5065, 5068, 5072.
115. Mantel, *Bewust van eigen kracht*, 47.
116. *De Waarheid*, 25 mei 1984.
117. Archief LBU, notitie project "Karavaan Rond-je-zekerheid", 9 november 1983.
118. Maat en Co, *Heel eigen wijs*, 32.
119. Archief LBU, besluitenlijst LBU, 17 september 1984.
120. Van der Valk, Kerk en het armoedevraagstuk in de industriële samenleving, 94.
121. *De Bazuin*, 3 februari 1984.
122. Idem, 10 februari 1984.
123. *CDActueel*, 16 juni 1984.

124. *DISK-bulletin*, juni 1984.
125. Idem ,maart 1984.
126. *Aaneen*, 14 juni 1984.
127. *Sociaal bestek en lectuurkeuze welzijnsterrein*, 1984, 323.
128. Idem, 494.
129. *Marge*, 1984, 264.
130. *Kamerstuk 18123, uitvoering van de Algemene Bijstandswet*, vergaderjaar 1983-1984, nr.2, lijst van vragen voor regering door vaste kamercommissie, 17 oktober 1983 en nr.3, lijst van antwoorden, 4 november 1983.
131. *De Waarheid*, 30 mei 1984.
132. College Algemene Bijstandswet, *Advies inzake de 60% norm*, 30 mei 1984.
133. *Kamerstuk 18123, uitvoering van de Algemene Bijstandswet*, vergaderjaar 1983-1984, nr.14, brief van staatssecretaris De Graaf aan de voorzitter van de Tweede Kamer, 20 augustus 1984.
134. Gerard Legebeke, *De stadsguerrilla der voordeurdelers*.
135. *Aktie voor de deur 'voordeurdelersstrijd'*, Nijmegen, z.j., 108.
136. Idem, 12, 107.
137. Idem, 19.
138. *Bluf!*, 6 september 1984, *Luie Donder*, derde kwartaal 1984.
139. *Bluf!*, 26 april 1984.
140. Idem, 28 juni 1984.
141. Idem, 21 maart 1985.
142. *MUG*, Rotterdam, oktober 1985.
143. *Sociaal bestek en lectuurkeuze welzijnsterrein*, 1985, 81, 84-85.
144. *De Volkskrant*, 1 juni 1985.
145. *Sociaal bestek en lectuurkeuze welzijnsterrein*, 1985, 299.
146. *MUG*, Rotterdam, november 1985.
147. *Bevrijding*, 2 juni 1984.
148. *CDA-krant*, 18 mei 1985.
149. *De Volkskrant*, 30 augustus 1984.
150. *De Waarheid*, 21 februari 1985.
151. *De Volkskrant*, 7 februari 1985.
152. *De Waarheid*, 18 februari 1985.
153. *De Vakbondskrant*, 4 oktober 1984.
154. *Profiel*, 17 oktober 1984.
155. *De Volkskrant*, 16 november 1984.
156. Ibidem.
157. Idem, 19 november 1984.
158. Ibidem.
159. Ibidem.
160. *FNV-Magazine Profiel*, 8 juni 1985.
161. *De Volkskrant*, 31 augustus 1984.
162. *De Gids*, 17 oktober 1984.
163. Idem, 14 november 1984.
164. Documentatie betreffende betrokkenheid CNV bij acties rondom sociale zekerheid, brief CNV aan leden van de Tweede Kamer, leden vaste kamercommissie Sociale Zaken, 21 november 1984.
165. *De Volkskrant*, 20 november 1984.
166. *CDActueel*, 24 november 1984.
167. Idem, 30 november 1984.
168. *De Opbouw*, 11 februari 1985.
169. *De Gids*, 20 februari 1985.
170. *De Waarheid*, 20 oktober 1984, *Aktiekrant voor Sociale Zekerheid*.
171. *Aktiekrant voor Sociale Zekerheid*.

7 Slotbeschouwing

7.1 Mobilisatie van werklozen

De wetenschappelijke bestudering van werklozenprotest in Nederland heeft zich hoofdzakelijk gericht op onderzoek naar 'collective behavior'. Het gedrag van de werkloze werd geïnterpreteerd als een passief antwoord op veranderende maatschappelijke condities. Niet het handelen van de werklozen maar de mate van anomie in de samenleving stond voorop. Het ontbreken van werklozenverzet in de maatschappij werd vooral geanalyseerd op macro-niveau (verzuiling, institutionalisering arbeidsverhoudingen) en micro-niveau (relatieve deprivatie).

Tilly benadert protest als een rationele vorm van collectieve actie met uitdrukkelijke aandacht voor het meso-niveau van de organisaties. Het doelbewust handelen binnen de context van kapitalisme en staatsvorming wordt bestudeerd. Centraal staat voor Tilly de capaciteit en opportuniteit tot mobilisatie, het proces waarbij een passief collectief van individuen verandert in een actieve participant in het publieke leven.¹ Oftewel in deze studie: het proces waarbij de sociaal-economische categorie van werklozen via organisatie en actie tot collectieve belangenbehartiging komt. Het mobilisatie-niveau wordt volgens Tilly bepaald door de 'productiefactoren' die een groep beheert (land, arbeidskracht, kapitaal en technische expertise) en de waarschijnlijkheid dat deze aangewend zullen worden. Die kansen zijn het grootst wanneer er sprake is van gezamenlijke belangen en de groep goed georganiseerd is.² Belangen en organisatie zijn belangrijk voor het bepalen van de capaciteit tot mobilisatie, bij de opportuniteit tot mobilisatie speelt de houding van de staat en andere maatschappelijke organisaties een grote rol.

De belangen van de sociaal-economische categorie werklozen zijn in principe vergelijkbaar met de belangen van de werkenden. Ook werklozen zijn loonafhankelijken, met dat verschil dat ze tijdelijk zijn uitgesloten van het arbeidsproces. Daardoor verminderen hun 'resources' arbeid en inkomen. Geredeneerd vanuit het behartigen van belangen zou aansluiting van de werklozen bij de arbeidersbeweging een logische stap zijn om te komen tot mobilisatie. In paragraaf 7.3 bespreken we de mate waarin arbeidersbeweging en andere sociale bewegingen de mobilisatie van werklozen hebben beïnvloed. De gevolgen van de verstatelijking van de zorg voor de mobilisatie van werklozen is onderwerp van paragraaf 7.4. Tenslotte gaan we in paragraaf 7.5 in op de waarde van Tilly's mobilisatiebenadering voor het verklaren van (het ontbreken van) werklozenacties. Tevens zullen in die paragraaf de perspectieven voor collectieve actie in de nabije toekomst gezien worden. Maar eerst nemen we in paragraaf 7.2 de belangen van de werklozen onder de loep.

7.2 Belangen van werklozen

Het beschikken over betaalde arbeid was zowel in de jaren dertig als in de jaren tachtig belangrijk. Weliswaar bestond er een hemelsbreed verschil tussen de WW en de steun, maar het werkloos zijn leidde in materieel opzicht in beide perioden meestal tot een forse inkomensachteruitgang. In sociaal-cultureel opzicht werd de werkloze in de jaren dertig beschouwd als een 'onvolwaardige', behorende tot de 'vijfde stand'. De ongunstige publieke opinie over werklozen bestond ook in de jaren tachtig, gelet op de opvattingen over misbruik van sociale voorzieningen en gezien de negatieve uitspraken van beleidsmakers over werklozen.

De belangen werk en uitkering ('arbeid en brood') zijn in beide perioden dominant aanwezig. Al vanaf de negentiende eeuw bestonden de onderlinge fondsen van de vakbonden. Zij waren een vorm van voorbereidende mobilisatie gericht op het voorkomen van een neerwaartse druk op de lonen, tijdens perioden van werkloosheid, en op het omzeilen van de vernederende armenzorg. De fondsen waren bedoeld om de arbeidsvoorwaarden van de georganiseerde vakarbeiders veilig te stellen. De werkloosheid en de mechanisering tastten de werkzekerheid en de inkomenspositie van de vakarbeider aan. De vakbonden zagen de ongeschoolde werklozen als een bedreiging voor hun groepsbelang. De onderlinge fondsen in de negentiende eeuw verdedigden meer de werk- en inkomensbelangen van de vakarbeider dan die van de werklozen.

Naast deze 'vak-actie' van onderlinge fondsen en werkloosheidskassen is getracht, via eisen voor algemeen kiesrecht, sociale wetgeving en (gemeentelijke) werklozenzorg, een politieke dimensie te geven aan de belangenbehartiging. De SDB organiseerde in de jaren tachtig van de vorige eeuw werklozendemonstraties gericht op een actief plaatselijk werkgelegenheidsbeleid. De agitatie van de SDB had twee doelen: enerzijds directe verlichting van de nood, anderzijds zou een 'goed gevoed' proletariaat voorwaarde zijn voor de uiteindelijke revolutie. De belangenbehartiging voor werklozen diende dus ook politieke doeleinden.

De toename van het aantal vakbondskassen en van de werklozenzorg aan het begin van deze eeuw leidde tot een onderscheid binnen de categorie werklozen. In materieel opzicht creëerden de vooroorlogse fondsen en kassen een verschil tussen georganiseerde, vaak geschoolde, werklozen en ongeorganiseerde, meestal ongeschoolde, werklozen. Bovendien legden de fondsen en kassen grote nadruk op beschaafd gedrag van de leden. De deugden werken en sparen zouden bezitsvorming en dus maatschappelijke zekerheid voor iedereen mogelijk maken.³ De sociaal-culturele pressie tot een geregeld arbeidzaam leven werd via fondsen en kassen en later via wetgeving versterkt.

Werklozen met een minder geregeld arbeidsleven of minder financiële middelen, en daarom vaak ongeorganiseerd, waren uitgesloten van de werkloosheidskassen. Stuurman spreekt over een 'volksklasse' die geassocieerd wordt met armoede, ongeregeld leven, spontaan verzet, criminaliteit en onburgerlijkheid.⁴ De belangen van deze ongeorganiseerde en ongeschoolde werklozen werden met name behartigd door de Werklozen Strijd Comité's.

Na de Tweede Wereldoorlog verdwenen de vakbondskassen, de lokale steunregelingen en de armenzorg. Een geïnstitutionaliseerd stelsel van sociale verzekeringen (WW, WWV en later NWW) en een zich uitbreidend verzorgingsbestel (ABW, RWW) kwamen er voor in de plaats. De wens om te komen tot een klassenoverstijgende samenwerking en ordening van de arbeidsverhoudingen leefde sterk bij sociaal-democraten en katholieken, zeker na de crisis- en oorlogsperiode. Een corporatistisch stelsel van sociale zekerheid ontstond waarbij de werkloosheidsuitkering gerelateerd bleef aan arbeidsverleden en inkomen.

In de jaren tachtig dienden zich nieuwe categorieën werklozen aan op de arbeidsmarkt: vrouwen en schoolverlaters. Zij hadden weinig belang bij het bestaande stelsel van werkloosheidsvoorzieningen dat gebaseerd was op de mannelijke arbeider met een arbeidsverleden. Hun belangen zouden pas behartigd kunnen worden bij een verandering van het sociale zekerheidsstelsel. De vrouwenbeweging maakte zich sterk voor de individualisering van de uitkeringen. Door nieuwe sociale bewegingen rond arbeid en inkomen werd het basisinkomen gepropageerd.

Collectieve acties voor arbeid en inkomen behartigden niet de belangen van alle groepen werklozen in gelijke mate. De vooroorlogse werkloosheidskassen van de vakbonden verdedigden de belangen van de georganiseerde arbeider die geschoold was, geregeld arbeid verrichtte en de kascontributie kon opbrengen. Daarnaast beschouwden de bonden de kassen niet in de laatste plaats als vormen van collectieve belangenbehartiging voor de werkenden: het voorkomen van

een neerwaartse loonontwikkeling. De na-oorlogse werkloosheidsverzekeringen stelden de belangen van de mannelijke arbeider met een arbeidsverleden voorop. Wanneer we de materiële belangen van de diverse groepen werklozen in ogenschouw nemen is er weinig aanleiding om te spreken van gezamenlijke belangen. Maar een sociale beweging kan groepen met uiteenlopende korte termijn belangen verenigen op een politiek belang gericht op maatschappelijke verandering.

7.3 Politieke organisatie van werklozen en bondgenoten

De vakbonden, het NVV voorop, zagen in de jaren dertig de werkloosheidskassen ook als een middel om leden te binden aan de organisatie. De praktijk gaf hen hierin gelijk. De leden beschouwden de kassen vooral als een vorm van individuele belangenbehartiging. De vakbondsafdelingen groeiden het sterkst in die plaatsen waar het verschil tussen de steun voor het 'uitgetrokken' kaslid en die voor de ongeorganiseerde het grootst was. De eigen stempelfaciliteiten zorgden voor een forse ledenwinst van de NVV-werklozenorganisaties. De these van Mattick dat werklozen geen behoefte hebben aan verbreding van hun horizon, aan een politiek op langere termijn, liet ook in de praktijk de meest politieke organisaties weinig keus. De NAS-federaties moesten, om massale leegloop van de organisaties te voorkomen, de afgeschafte werkloosheidskassen weer invoeren.

Al sinds de SDB wilde de sociaal-democratische beweging enerzijds de werklozen mobiliseren om de partij-organisatie te versterken, anderzijds was zij beducht voor volksoplopen van ongeschoolde werklozen. Gewelddadige werklozenoproeren zouden door de autoriteiten aangegrepen kunnen worden om repressief op te treden tegen de organisaties van de arbeidersbeweging. De schuchtere pogingen van het NVV vanaf 1934 om werklozenorganisaties op te zetten, gaven de werklozen geen enkele invloed op het bondsbeleid. De werklozen moesten er opgevoed worden tot volwaardige bondsleden. De plaatselijke werkzaamheden van de bond (werkloosheidskassen) en de SDAP (gemeentelijke steunregelingen bedingen) gingen buiten de werklozen om. De werklozenblaadjes *De Waarheid*, *Crisis* en *Werklozenzorg* 'schitterden' in hun aanvallen op de WSC's maar mobiliseerden niet de werklozen tegen de steunverlagingen. Daarnaast stonden de verschillende vakbonden sceptisch tegenover de voorzichtige pogingen van de vakcentrales om werklozen toe te laten. Werklozen werden door de georganiseerden met wantrouwen gezien als potentiële profiteurs van de door de werkenden gevulde werkloosheidskassen. De steunverlagingen hadden de werklozen eigenlijk aan zichzelf te wijten, zo klonk het in de vakbonden. Organisatie had hen sterker doen staan tegenover de regering.

De relatie tussen werklozen en vakbeweging bleef gedurende de jaren dertig problematisch. Vakbonden organiseerden vooral beroepsgroepen die beschikten over een relatief vaste baan en enige scholing. Alleen de georganiseerden hadden toegang tot de werkloosheidskassen en stempelfaciliteiten bij vakbondslokalen. De vakbonden, zo stellen Nijhof en Schrage, waren daardoor de "organisatorische uitdrukking van het eigenbelang van die groepen arbeiders die iets te verliezen hadden".⁵ De sociaal-democratische arbeidersbeweging ondernam wel pogingen om ongeorganiseerde werklozen bij de vakbonden te betrekken, maar het wantrouwen tegenover deze 'onvolwaardigen' (ongeorganiseerd en zonder werk) was sterk, vooral op het niveau van de afzonderlijke bonden die verantwoordelijk waren voor de werkloosheidskassen.

De SDAP, traditioneel een partij van de geschoolde arbeiders, kende een negatieve houding ten opzichte van werklozen. Had de economische crisis aanvankelijk nog de hoop doen herleven op versterking van het aantal socialistische kiezers, de stembusnederlaag in 1933 en de teleurstellende raadsverkiezingen het jaar daarop in Twente hadden die verwachting de grond ingeboord. De ledenwerfcampagne voor de 40-jarige partij in 1934 gaf bepaald geen prioriteit aan

het inschrijven van werklozen, en aan het gratis lidmaatschap voor die categorie werd een einde gemaakt.

Ongeorganiseerde en langdurig werklozen trof men vooral aan in de door communisten geïnitieerde Werklozen Strijd Comité's die de dagelijkse belangenstrijd trachtten te verbinden met socialistische idealen. De WSC's stonden door hun organisatiestructuur, de werkverschaffing en de stempellokalen als 'werkplek', dicht bij de ongeorganiseerde werklozen. Het optreden in de werkverschaffing en aan de stempellokalen leidde tot controverses met de vakbonden. Royementen van RVO/WSC aanhangers in de bonden bleven niet uit, wat de profilering van de WSC's als organisatie van ongeorganiseerde werklozen versterkte. De positie van de WSC's maakte hen bij uitstek geschikt om de gevoelens van de vertrapte ongeorganiseerde werklozen te verwoorden. De WSC's kwamen op voor het recht op demonstratie, colportage en discussie aan de stempellokalen. Ze droegen in deze vorm zeker bij aan het zelfbewustzijn en de emancipatie van werklozen. Het Jordaanoproer kan mede als een protest tegen de voortdurende repressie en vernedering van de werklozen gezien worden.

De categorie werklozen in de jaren tachtig was veel minder verbonden met de traditionele arbeidersklasse. Nieuwkomers op de arbeidsmarkt voelden zich nauwelijks aangesproken door arbeidersorganisaties. De werklozenbelangenverenigingen, die de CPN in de jaren zeventig opzette, liepen stuk op een achterhaalde organisatiestructuur die gericht was op de belangen van tijdelijk werkloze, mannelijke arbeiders.

De vakbeweging hield bij de stelselvernieuwing vast aan de koppeling tussen uitkering en arbeidsverleden, (her-)intredende vrouwen en jongeren bleven ook in het voorstel van de FNV afhankelijk van een bijstandsuitkering. Uitkeringsgerechtigden kregen hun uitkering van instanties als bedrijfsverenigingen en sociale diensten en niet via de vakbond. De verstatelijking van de zorg leidde tot het verdwijnen van vakbondskassen en solidaire zelfhulp. Ondanks het instellen in sommige vakbonden van vakgroepen voor uitkeringsgerechtigden, bleef de inspraak van werklozen binnen de FNV (SUG, CCUG) hoofdzakelijk beperkt tot advisering. De organisatorische binding met arbeiderspartijen en vakbond was voor de huidige generatie werklozen niet meer vanzelfsprekend.

De FNV ging in haar beginselprogramma uit van de solidariteit tussen werkenden en niet-werkenden, maar bij mobilisatiepogingen voor werklozenbelangen sprak men de werkende leden aan op hun eigen belang: ze werden gewaarschuwd dat na verlaging van de uitkeringen de lonen aan de beurt zouden zijn. Tijdens acties van werklozen vonden geen solidariteitsstakingen van werkenden plaats noch oproepen daartoe van vakbonden. De enige uitzondering vormden de werkonderbrekingen tegen de verlaging van het ziekengeld, maar daar was dan ook een direct werknemersbelang in het geding. De Industriebond FNV opteerde in de jaren tachtig voor het idee van bedrijfsbonden met extra sociale zekerheid voor de leden. Daarmee werd teruggegrepen naar discussies binnen NVV en NKV in de jaren vijftig over het bevoordelen van georganiseerden in het stelsel van sociale zekerheid. Door de uitbreiding van het verzorgingsbestel, en de daarmee teloor gegane rol van vakbondskassen en solidaire zelfhulp, werd de roep om individuele voordelen voor georganiseerden versterkt.

In de jaren tachtig sloten nieuwe sociale bewegingen aan bij de discussie over de stelselherziening van de sociale zekerheid. De loonafhankelijke uitkering zou plaats moeten maken voor een geïndividualiseerd basisinkomen. Herwaardering van betaald en onbetaald werk, afschaffing van het kostwinnersbeginsel, directe medezeggenschap van uitkeringsgerechtigden in de sociale fondsen en verzet tegen de disciplinerende door de staat gaven een geheel 'eigen wijs' aan de geluiden uit de nieuwe sociale bewegingen.

Er ontstonden categorale organisaties van ouderen, WAO'ers, werklozen en bijstandsvrouwen.

Veel van deze organisaties sproten voort uit de resten van de werklozenbelangenverenigingen of werden gestimuleerd vanuit het welzijnswerk, dat over geld en kader beschikte. Onder invloed van de ideeën die leefden binnen nieuwe sociale bewegingen en vanwege het gegeven dat de plaatselijke sociale dienst de uitkering verstrekke, kregen categorale organisaties van uitkeringsgerechtigden een decentrale organisatiestructuur. Basisgroepen bereidden per plaats of buurt acties voor, landelijke overlegstructuren waren alleen bedoeld om acties op elkaar af te stemmen en informatie uit te wisselen.

In tegenstelling tot in de jaren dertig ontstonden er in de jaren tachtig bindingen tussen uitkeringsgerechtigden en groepen buiten de traditionele arbeidersbeweging. De professionalisering van het werk bij de GSD-en leidde tot sterkere vakbondsorganisatie bij de ambtenaren en tot eigen beroepscodes. Welzijnswerkers en GSD-ambtenaren streefden in toenemende mate naar uitbreiding van hun autonomie en takenpakket. Dit versterkte de verstatelijking van de zorg maar beperkte anderzijds ook de beheersbaarheid van het staatsapparaat door de leidende politieke elite.⁶ Zo protesteerden DIVOSA en GSD-ambtenaren tegen de invoering van de voordeurdelersregeling. Maar de loyaliteit van de ambtenaar won het uiteindelijk toch van de principiële bezwaren van de hulpverlener: slechts een enkele medewerker van de GSD weigerde de voordeurdelerskorting uit te voeren. Het wantrouwen tegenover ambtenaren bij de nieuwe bewegingen rondom arbeid en inkomen bleef zodoende groot. Door radicale groepen uitkeringsgerechtigden werden de GSD-werkers betiteld als 'pantoffelhelden' en daarmee, met de vakbeweging, afgeschreven als potentiële bondgenoten.

De na-oorlogse rooms-rode coalities, waarin de moderne sociale zekerheid tot stand werd gebracht, de lossere banden tussen kerk, vakbeweging en politiek en de fusie tussen NKV en NVV maakten het gemakkelijker voor kerkelijke instanties om eigen initiatieven te ontplooien op het gebied van de sociale zekerheid. Zo liet de Raad van Kerken het kabinet Lubbers weten niet accoord te gaan met de bezuinigingen omdat ze de gelijkwaardigheid in de samenleving zouden aantasten. Vanuit het bedrijfspastoraat DISK werden, samen met uitkeringsgerechtigdenorganisaties, acties opgezet tegen de kortingen. Binnen de kerkelijke instanties was het geluid van de charitas bijna geheel verstomd om plaats te maken voor demonstratieve acties. Een nieuwe coalitie tussen kerken en uitkeringsgerechtigdenorganisaties leek op het einde van de jaren tachtig in de maak.

7.4 De 'political opportunity structure': corporatisme en verstatelijking van de zorg

De zorg voor werklozen was in de negentiende eeuw een aangelegenheid van het particuliere initiatief: de burgerlijke en kerkelijke charitas en de onderlinge fondsen. In perioden van economische recessie, waarin dat initiatief schromelijk tekort schoot, moest de werklozenzorg van overheidswege vergroot worden om verstoring van de openbare orde tegen te gaan en arbeidsrust te bevorderen. De vakbondskassen werden vanaf de twintigste eeuw gesteund door de gemeenten, waardoor het zwaartepunt van de werklozenzorg tot en met de jaren dertig bij de lokale overheden en vakbondsafdelingen kwam te liggen.

Vooral onder invloed van de sociaal-liberaal Treub deed de overheid haar intrede op het gebied van werklozensteun en werkverschaffing. De ideeën achter het optreden van Treub kenmerkten de veranderende staatsopvatting: de overheid moest werkwillige werklozen uit de armenzorg houden, werkschuwen en ongeschikten daarentegen mochten zich niet onttrekken aan de opvoedende controle van de armenzorg. De gedachte dat een werkloze overheidssteun toekwam indien deze zich schikte in de loonrelatie bleef ook in de jaren dertig overeind. Volgens de Interdepartementale commissie inzake de werklozensteun (1934) moest de steun erop gericht zijn het produktieproces in stand te houden. Bestrijding van de armoede was een

taak van de charitas.

De uitbreiding van de werklozenzorg door de staat ging gepaard met de creatie van een netwerk van adviserings- en besluitvormingsmechanismen dat georganiseerde banden smeedde tussen de staat en bepaalde categorieën burgers. Stuurman gebruikt hiervoor de term 'corporatisme': de staat erkende bepaalde organisaties van de arbeidersbeweging als sociale en politieke kracht met uitsluiting en (repressieve) bestrijding van andere organisaties.⁷

Na de succesvolle pogingen van NVV en SDAP om de werklozenzorg in grote gemeenten van de grond te krijgen, gingen de vakbonden steeds meer deelnemen aan corporatistische structuren. Reeds bij de aanvang van de Eerste Wereldoorlog deden de bonden hun intrede in de NWR en het KNSC. In de jaren dertig kwamen daar nog de Contactcommissie, het NCC, de landelijke erkenning van de bonden door de minister als vertegenwoordigers van de werkverschaffingsarbeiders en de stempelfaciliteiten bij. Daarnaast hadden de vakbonden 'kwaliteitszetels' in SDAP, RKSP en ARP.

Bij het verdedigen van de belangen van werklozen beperkten de erkende bonden en grote politieke partijen zich hoofdzakelijk tot onderhandelingen in corporatistische organen en parlementaire actie. In 1932, toen het Welter-plan dreigde, bleek binnen de SDAP geen steun meer te bestaan voor een non-coöperatie strategie van haar wethouders. De petities en demonstraties in Twente van NVV en SDAP waren primair bedoeld om de interpellaties van de raadsleden en van Kupers in de Tweede Kamer te ondersteunen. De actie van het NVV in 1934 om met behulp van een petitionnement de werklozensteun op het oude peil terug te brengen, wekte in het partijbestuur van de SDAP de nodige scepsis. Na de 'Troelstra-revolutie' in 1918, en versterkt in de crisisjaren na het verkiezingsechec van 1933 en 1934, kozen SDAP en NVV voor samenwerking met de confessionele arbeidersbeweging. De nadruk op acties in nationale vertegenwoordigende organen verminderde de directe mobilisatiepogingen naar werklozen toe.

Dit gold in nog sterkere mate voor de katholieke vakbeweging. Reeds in de jaren twintig beijverde een groep rondom Veraart zich voor ordenend optreden op sociaal-economisch terrein. In solidariteit, tot uitdrukking komend in beroepsstanden en bedrijfsschappen, en in subsidiaire maatregelen van de staat zag die groep een uitweg uit de crisis. Het RKWV drong sterk aan op overheidsmaatregelen ter bevordering van de werkgelegenheid. Diverse malen maande de katholieke vakcentrale de regering het 60-miljoenenplan te concretiseren. De petitionnementen van de moderne vakbeweging werden door de RKSP en het RKWV verouderde en onverantwoorde middelen in crisistijd genoemd. Overleg met de regering achtten de confessionele vakbonden meer opportuun. Lukte dat niet dan kwam als een toverwoord de zelfhulp-gedachte naar voren. Ook minister Slotemaker de Bruïne liet er geen misverstand over bestaan dat overleg het enige middel was. Hij wilde de groeperingen die via regelmatig overleg resultaten trachtten te bereiken niet achter stellen in invloed. Daarom achtte hij collectieve actie, zoals het petitionnement van het NVV, van geen enkel nut.

Overlegstructuren kwamen wel tot stand, economische orderingsgedachten uit sociaal-democratische en katholieke kringen maakten echter geen kans. Op dat gebied bleef staatsonthouding het parool in de jaren twintig en dertig. Het antwoord van de overheid op de crisis beperkte zich tot steunverlaging, een beleid gericht op werkverruiming kwam niet van de grond.

De grote politieke partijen en vakcentrales werkten loyaal mee aan de uitvoering van de steunregeling, de werkverschaffing en het Nationaal Crisis Comité. Ze zagen er materiële voordelen in en onderkenden met de regering het culturele belang van arbeid. De staat hanteerde een repressieve politiek tegenover organisaties die uitgesloten waren van de corporatistische organen, vooral de WSC's ondervonden hiervan last. Gesteunden werden onderworpen aan stempelplicht en huiscontrole. Tegen onwettige werklozenacties trad de politie op. Het recht van demonstratie en colportage kon aan banden worden gelegd en de grote steden kregen

uit voorzorg militaire bijstand. Via een decentralisatiebeleid met betrekking tot stempellokalen en het ambtenarenverbod werd getracht consensus- en actiemobilisatie op de 'werkplek' te voorkomen. Politieposten bevonden zich in de directe nabijheid van stempellokalen en armenbezoekers in Leiden waren gewapend met knuppels. De verzuilde organisaties beperkten hun acties tot de sociaal-economische en parlementaire instituties. Overleg nam de plaats in van straatdemonstraties.

Op lokaal niveau, bij stempellokalen en werkverschaffingen, waren er nog wel mogelijkheden voor mobilisatie van werklozen. De landelijke politiek van SDAP, NVV en RKWV bleek plaatselijk door de eigen achterban niet altijd ondersteund te worden. CPH en WSC's speelden hierop in. De communisten slaagden er echter niet in om grote groepen werklozen de straat op te krijgen. Daarvoor waren de corporatistische structuren en de daarin participerende sociaal-democratische en katholieke arbeidersbewegingen te diep geworteld.

De preoccupatie met corporatistische en parlementaire organen werd na de Tweede Wereldoorlog nog sterker. De vakbeweging veroverde posities in de uitvoeringsorganisaties van de sociale zekerheid. De sociaal-democratische beweging kon, in tegenstelling tot de vooroorlogse jaren, lange perioden deelnemen aan de regering. De vakbeweging had, volgens Windmuller, een keuze gemaakt voor de emancipatie van de organisatie op het nationale vlak in plaats van op de werkplaats. Van de Vall noemde het een verschuiving van directe actie naar indirect overleg. Het ging, in de woorden van De Jong Edz., om de plaats van de arbeid. Deze werd voornamelijk bevochten in organen als de Stichting van de Arbeid en de SER.

De economische malaise na de oliecrisis van 1973 beantwoordden de diverse regeringen met bezuinigingsmaatregelen in de collectieve sector. Werkgelegenheidsplannen van de overheid waren beperkt in reikwijdte en initiatieven in die richting liet men bij voorkeur over aan de overlegorganen van werkgevers en werknemers. Vanuit de Industriebond FNV en de PvdA klonken geluiden om wetgeving zoveel mogelijk te beperken en om via overleg afspraken te maken over het sociaal-economische beleid. Een dergelijke gedachtengang sloot nauw aan bij ideeën van de commissie Wagner en de regering. Voor (mobilisatie van) werklozen was in zo'n overlegsituatie geen ruimte.

Kabinet en vakbeweging spraken in de jaren tachtig uitvoerig in SER-verband over de invulling van bezuinigingsmaatregelen. In haar strategie hanteerde de FNV het wapen van onderhandeling. Acties zoals demonstraties en manifestaties werden in reserve gehouden en op kleinere schaal uitgetoetst. Stakingen kwamen niet aan de orde, mede gezien het feit dat de FNV-leiding die confrontatie met haar werkende leden liever uit de weg ging. Oproepen tot bestuurlijke en burgerlijke ongehoorzaamheid vonden bij de PvdA en FNV nauwelijks ondersteuning.

Nieuwe sociale bewegingen rond arbeid en inkomen zetten zich expliciet af tegen 'de politiek' om zich vervolgens te richten op de eigen achterban van werklozen. Het 'Rond-je zekerheid' van het Landelijk Beraad Uitkeringsgerechtigden en de acties van de voordeurdelers waren hiervan de meest markante voorbeelden. Grote landelijke demonstraties of petitieën maakten plaats voor lokale acties gericht op de consumptiesfeer, zoals 'proletarisch winkelen', het betaalstaken en het ontregelen van het giroverkeer. Dergelijke acties mobiliseerden geen grote groepen werklozen maar slaagden er wel in, in tegenstelling tot de traditionele demonstraties, om de belangstelling van de media te wekken. Niet alleen nieuwe bewegingen rond arbeid en inkomen gebruikten de media om aandacht te krijgen voor hun belangen. Ook de FNV bespeelde de pers met enquête's. Beleidsmakers zoals Ruding, Van Aardenne en Duisenberg plaatsten er hun negatieve opmerkingen over uitkeringsgerechtigden. Het leek erop dat in de jaren tachtig de televisie de functie van de straathoek uit de jaren dertig had overgenomen.⁸ Het bereiken van

de media was voor actievoerders een meer effectief middel dan het organiseren van een straatdemonstratie. De acties van uitkeringsgerechtigden in de consumptiesfeer ontbeerden echter de steun van de vakbeweging en ook potentiële bondgenoten zoals de GSD-werkers en de kerken hanteerden liever traditionele actiemiddelen.

De overheid trad ook in de jaren tachtig op tegen acties die buiten de corporatistische en parlementaire spelregels vielen. De uitkeringen van de leden van de actiegroep BASTA, die demonstratief de sollicitatieplicht aan hun laars laptten, werden stopgezet. De actievoerders tegen de voordeurdelerskorting vonden een repressief politie- en justitieapparaat tegenover zich. Maar naarmate de acties meer gericht werden op de media, verschoof ook het karakter van de 'repressie'. De knuppels van de Leidse armenbezoekers maakten plaats voor de stigmatiserende opmerkingen van minister Ruding in de pers over de werkloze Jantjes van Leiden.

7.5 De toekomst voor collectieve actie van werklozen

Ondanks de aanwezigheid van anomie en ontevredenheid in de samenleving moesten wetenschappers vaak een gebrek aan collectieve actie van werklozen constateren. De mobilisatiebenadering van Tilly besteedt expliciet aandacht aan het meso-niveau van belangen en organisaties zonder voorbij te gaan aan de inbedding daarvan in de 'political opportunity structure'. Deze benadering biedt meer inzicht in de mogelijkheden van collectieve actie dan benaderingen die zich beperken tot het macro- en micro-niveau.

Tilly hecht grote waarde aan de 'productiefactoren' die een groep beheert om te komen tot mobilisatie. Collectieve acties van de arbeidersbeweging steunen vooral op het stakingswapen (het onttrekken van de 'productiefactor' arbeidskracht) en op de collectieve aanwezigheid van de arbeiders op de werkplek. Waar echter de vakbeweging bij grote conflicten in het bedrijfsleven, na het vastlopen van onderhandelingen, het stakingswapen inzette, bleef dit actiemiddel bij het verdedigen van de werklozenbelangen achterwege. Het gebrek aan solidariteit van de werkenden heeft de bonden ervan weerhouden stakingen tegen kortingen op de werkloosheidsuitkeringen te hanteren. De werklozen kunnen niet staken, tenminste niet in de sfeer van de productie- en arbeidsrelaties. Stempelstakingen van ongeorganiseerden, waartoe de WSC's in de jaren dertig aanvankelijk opriepen, mislukten omdat de uitkering eenvoudigweg werd ingehouden en de stakingskas van de vakbond gesloten bleef. Het collectief weigeren de sollicitatieplicht na te komen leidde, zoals we zagen bij de actiegroep BASTA, tot het inhouden van uitkeringen. Deze 'staking' van werklozen leverde in de jaren tachtig dus evenmin resultaten op.

De werklozen missen niet alleen het stakingswapen. Mobilisatieplaats bij uitstek binnen een bedrijf vormt de werkplek. In de jaren dertig wisten de WSC's de werklozen met hun kranten en agitatie te bereiken rond de stempellokalen en in de werkverschaffing. Het stempellokaal, door Van Rhijn een "broeiest van ontevredenheid en onrust"⁹ genoemd, verdween in de Tweede Wereldoorlog. Doordat de betaling van de uitkering nu giraal verloopt, en het inleveren van controleformulieren via de brievenbus of op individuele uitnodiging, is de samenkomst van werklozen bij de GSD een gepasseerd station. Mobilisatiepogingen van werklozenorganisaties die zich in zalen of op straat afspelen ontgaan de meeste werklozen. De televisie heeft de straathoek vervangen maar lijkt geen grote rol in actiemobilisatie te kunnen vervullen. De concentratie van werklozen bij stempellokalen en werkverschaffingsobjecten heeft plaats gemaakt voor een vergaande mate van individualisering.

Een aantal groepen verlegde, onder invloed van de ideeën van nieuwe sociale bewegingen, de nadruk van acties in de sfeer van werk en inkomen naar acties in de consumptiesfeer. De werkloze bezat niet alleen arbeidskracht maar ook een portemonnee en een stem, kortom hij

was niet alleen een potentiële arbeider maar ook consument en kiezer. Meer en meer liet men de inkomensstrijd over aan categorale belangenorganisaties. De positie van de arbeid werd in samenhang gezien met de sfeer van het leefmilieu. De strijd beperkte zich niet tot sociaal-economische vraagstukken, ook de ontwapening, het woonrecht, het milieu en de feminisering van de maatschappij werden in het eisenpakket verwerkt. De acties in de consumptiesfeer werden ideologisch verdedigd als verzet tegen de toenemende disciplinerende van de staat ten aanzien van de tijdsbesteding en woonwijze van bepaalde groepen werklozen. We kunnen hier echter niet meer spreken over de werklozen als onderdeel van de klasse van loonafhankelijken, oftewel - in politieke termen - van de arbeidersbeweging. Gorz en Touraine voorspelden de opkomst van nieuwe sociale bewegingen rondom 'niet-werkers' in de sfeer van de consumptie. De ideeën van deze nieuwe 'werklozen'-beweging bereikten echter slechts een marginaal gedeelte van de werklozen. De toegankelijkheid en ontvankelijkheid van het politieke systeem en van de arbeidersbeweging voor dergelijke acties bleef miniem. Daarnaast behielden de belangen inkomen en arbeid voor de meeste werklozen de hoogste prioriteit.

De 'resources' van de groep werklozen waren beperkt. De mogelijkheid tot staking en acties op de 'werkplek' bleek klein. Politieke acties in de consumptiesfeer mobiliseerden slechts een kleine groep werklozen. Daarnaast is het nog maar de vraag of de beperkte actiemiddelen ook daadwerkelijk aangewend zullen worden. Tilly wijst daarbij op het belang van het bestaan van gezamenlijke belangen en organisatie. We hebben gezien dat de belangen van de verschillende categorieën werklozen zowel in de jaren dertig als in de jaren tachtig divers waren. De hoofdstroom in de Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid stonden wantrouwend ten opzichte van de 'onvolwaardigen' in de maatschappij. De toegankelijkheid en ontvankelijkheid van de vakbeweging voor werklozen bleef tot op de dag van vandaag beperkt. De capaciteit tot mobilisatie is daarom niet groot.

Corporatistische overlegstructuren sloten deelname van werklozen of hun organisaties praktisch uit. De overheid trad repressief op tegen de WSC's in de jaren dertig en tegen autonome uitkeringsgerechtigdenorganisaties in de jaren tachtig, die door middel van straatdemonstraties of contestatie¹⁰ trachtten om de belangen van groepen werklozen te behartigen. Daarnaast is er nauwelijks sprake van solidariteit van de werkenden met de werklozen en bestaat er een negatieve publieke opinie over werklozen. Kortom, de opportuniteit tot mobilisatie is eveneens gering.

Het is zeer de vraag in hoeverre er in de jaren negentig nog sprake zal zijn van een werklozenbeweging. Een zelfstandige werklozenbeweging is niet te verwachten. De kosten van mobilisatie zijn daarvoor te hoog en belangrijke middelen, zoals de staking en de werkplek, ontbreken. De belangen lopen uiteen en de vakbeweging treedt aarzelend op als organisator van werklozen. Het overheidsbeleid, verpakt in de term sociale vernieuwing, zal in de toekomst mogelijk meer gericht zijn op het activeren van werklozen en minder op het verzorgingsaspect. Het is twijfelachtig of een beweging voor 'arbeid en brood' in de jaren negentig tegen de dominante stroom van aandacht voor milieu en 'sociale vernieuwing' kan oproeien. Met het begrip 'sociale vernieuwing' gaf het kabinet Lubbers-Kok aan dat de overheid werklozen via scholing en arbeid weer 'volwaardig' lid van de samenleving wil maken. Werklozen wederom in het verdomhoekje als 'onvolwaardigen'? Tegen een dergelijke kwalificatie bestaat in Nederland wel een traditie van verzet. Het Jordaanooproer en het verzet tegen de vooroordelerskorting waren juist vormen van massaal protest omdat daarbij ook het rechtvaardigheidsgevoel en de waardigheid van de werkloze in het geding waren. In 1936 betitelde de minister van Sociale Zaken, de liberaal M. Slingenberg, mensen zonder werk als 'beroepswerklozen', een zoveelste uiting van minachting ten opzichte van werklozen. De werklozenvereniging Eendracht Maakt Macht verdedigde echter de waardigheid van de werklozen met verve: "Beroepswerklozen zijn,

naar onze mening, zij die in een gouden wieg, gedekt met zijden dekens, werden geboren. Die vanaf de wieg voorbeschikt zijn om te leven van de rente van het bedrag hetwelk hunne ouders en voorouders bijeen geschraapt hebben, ten koste van het bloed en het zweet der arbeiders. Zij, die zelf nooit een slag werk hebben verricht, dan alleen hun coupon-schaar in hun handen te nemen en de renten te toucheren van hun kapitaal. Deze mensen durven tot de werkloze, die door het grove egoïsme van het kapitalisme, op straat is geworpen, te zeggen, dat hij of zij ... te lui (is) om te werken terwijl de werkloze, god betert het, op straat staat om hunne coupons te stabiliseren".¹¹ Deze aanwezigheid van zelfbewustheid en rechtvaardigheidsgevoel vormt de rode draad tussen het Jordaanoproer en de voordeurdelersactie. Het ophouden van de waardigheid van de werkloze tegenover opvattingen over 'onvolwaardigen' en 'Jantjes van Leiden' is wellicht de belangrijkste verdienste van de collectieve acties van werklozen geweest.

Noten

1. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, 69.
2. Idem, 69-71.
3. De Swaan, *Zorg en de staat*, 167-169.
4. Stuurman, *De labyrintische staat*, 74.
5. Nijhof, Schrage, Van bondslokaal tot steunloket, 280.
6. De Swaan, *Zorg en de staat*, 242. De Swaan relateert de betekenis van de kwartaire sector voor de verstatelijking van de zorg: "Het aanbod van professionele expertise schept de vraag, maar niet de misère", idem, 233.
7. Stuurman, *De labyrintische staat*, 101.
8. De televisie is voor veel werklozen het middel om de tijd te doden, Kroft, Engbersen, Schuyt, Van Waarden, *Een tijd zonder werk*, 132.
9. Van Rhijn, *Het sociale leven*, 255.
10. We gebruiken het begrip contestatie hier in de betekenis die Abma er aan geeft: "al die tactieken ... waarmee de andere partij, de gezagsdragers, nadeel berokkend kan worden", zie Huberts, Van Noort, *Sociale bewegingen in de jaren negentig*, 11.
11. *Eendracht Maakt Macht*, 22 oktober 1936.

Bronnen en literatuur

Archieven

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage

Archief van de Inspecteur der Koninklijke Marechaussee 1861-1942

Archief Ministerie van Sociale Zaken, afdeling Werkverschaffing en Steunverlening

Archief Nationaal Crisis Comité, 1931-1936

Rijksarchief in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch

Archief Baars-Kleijn

Archief Sinclair de Rochemont

Archief Zwart Front

Ministerie van Justitie, 's-Gravenhage

Index Geheim Archief Ministerie van Justitie, 1934

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Archief Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland

Archief CPN-collectie Moskou

Archief Jacq. Engels

Archief Landelijke Federatie van Bouwvakarbeiders

Archief Nationaal Arbeidssecretariaat

Archief Nederlands Verbond van Vakverenigingen

Archief Sociaal-Democratische Arbeiderspartij

Studiezaalmap Acties t.b.v. werklozen

Studiezaalmap CPN

Studiezaalmap Onrust Amsterdam 1934

Studiezaalmap R.V.O.

Studiezaalmap Uitkeringsgerechtigden (comité's, fronten)

Studiezaalmap Werklozen Agitatie/Strijd Comité's

Documentatiecentrum Sociale Bewegingen, Amsterdam

Diverse pamfletten en brochures betreffende arbeid en werkloosheid

Katholiek Documentatiecentrum, Nijmegen

Archief Nederlands Katholiek Vakverbond

Archief Rooms-Katholieke Staatspartij

Christelijk Nationaal Vakverbond, Utrecht

Documentatie betreffende betrokkenheid CNV bij acties rondom sociale zekerheid in 1984

Commissie Oriënteringsdagen, Utrecht

Archief Landelijk Beraad Uitkeringsgerechtigden

Kranten en periodieken

Aaneen, 1984-1988.

Alarm, 1923, 1932-1933 (uitgave door het Landelijk Verbond van Alarmgroepen), 1937-1939 (uitgave van de Alarmisten).

De Ambtenaar, orgaan van den Centr. Nederl. Ambtenaarsbond, 1934.

De Arbeid, orgaan van het Nationaal Arbeidssecretariaat, 1934.

De Baanbreker, orgaan van de Revolutionaire Socialistische Partij, 1934.

De Bazuin, opinieweekblad voor kerk en samenleving, 1984.

Bevrijding, uitgave van de Pacifistische Socialistische Partij, 1984.

Bluf!, 1984-1985.

De Bouwer, weekblad van de Algemeene Nederlandsche Bouwarbeidersbond, 1934.

Brood en Arbeid, orgaan van het Centraal Comité van Werklozen aangesloten bij de RVO, 1931.

CDActueel, 1984.

CDA-krant, ledenblad van het CDA, 1984-1985.

CFO-krant, 1984.

De Christelijke Ambtenaar, weekblad van den Algemeenen Nederlandschen Christelijken Ambtenaarsbond, 1934.
Christen-Democratische Verkenningen, maandblad van het wetenschappelijk instituut voor het CDA, 1984.
Communisme, maandschrift voor politiek en cultuur, 1935-1936.
De Communist, maandschrift der Comm. Partij Holland, 1928-1934.
CPN-ledenkrant, 1984.
Crisis, uitgave van NVV en SDAP, 1932.
DISK-bulletin, 1983-1985.
Eendracht Maakt Macht, orgaan van de Amsterdamse Ver. van ongeorganiseerde werklozen, 1936-1937, 1939-1940.
EMM Nieuws, mededelingenblad van de Amsterdamse Werklozenvereniging "Eendracht Maakt Macht", 24 april 1937.
St.Eloy, weekblad van den Ned. R.K. Metaalbewerkersbond, 1934.
Elseviers Magazine, 7 april 1984.
De Fakkelt, Orgaan van de Onafhankelijke Socialistische Partij, 1934.
FNV-bulletin, 1985.
FNV Magazine Profiel, 1985.
FNV Magazine Zin, 1985.
De Gemeenschap, orgaan van het Nederlandsch federatieverbond van personeel in openbare dienst, 1934.
De Gids, Orgaan van het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland, 1934, 1984-1985.
De Hongerkrant, bijlage van *De Fakkelt*, 26 juni 1934.
Het Hoog-Ambacht, Officieel orgaan van den Nederlandsche Rooms-katholieke textielarbeidersbond St. Lambertus, 1934.
IVB-gids, Industrie- en Voedingsbond CNV, 1984-1985.
Leering en Leiding, tijdschrift gewijd aan de maatschappelijke vraagstukken van dezen tijd, uitgegeven door het Rooms-katholiek Werkliedenverbond in Nederland, 1930-1940.
Links Front, nr.5, augustus 1934.
Luie donder, blad voor onbemiddelbaren, 1984.
Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1928-1939.
Maatschappelijk Hulpbetoon, officieel orgaan van de Vereeniging van directeuren van Maatschappelijk Hulpbetoon, 1934.
Marge, 1984.
De Metaalbewerker, weekblad van de Algemeene Nederlandsche Metaalbewerkersbond, 1934.
De Metaalbewerker, orgaan van den christelijken metaalbewerkersbond in Nederland, 1934.
MUG, Haags maandblad van uitkeringsgerechtigden, 1984.
MUG, maandblad van uitkeringsgerechtigden, Rotterdam, 1985.
De NAS-oppasant, 1934.
Nederlandsche Katholieke Stemmen, maandschrift voor de R.K. Geestelijkheid in Nederland, 1934.
De Nieuwe Gids, orgaan van den Centralen Bond van Overheidspersoneel, 1934.
Nieuws, Vervoersbond CNV, 1984-1985.
Onderweg, Vervoersbond FNV, 1984.
Onze Strijder, weekblad van den Ned. R.K. Bond van Overheidspersoneel "St. Paulus", 1934.
Onze Vaan, orgaan van de R.K. Volkspartij in Nederland, 1930-1933, Orgaan van den Katholiek-Democratische Partij in Nederland, 1933-1937.
De Opbouw, orgaan van de Nederlandsche christelijke bouwvakarbeidersbond, 1934, officieel orgaan van de Hout- en bouwbond CNV, 1984.
Politiek en Cultuur, maandblad van de CPN, 1984.
Profiel, Bouw- en houtbond FNV, 1984.
De Propagandist, propaganda-orgaan van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen, 1934.
Radikalenkrant, uitgave Politieke Partij Radikalen, 1984.
Recht voor Allen, orgaan van de Onafh. Nederl. Ver. van werklozen, 1938-1939.
De R.K. Staatspartij, maandblad ter voorlichting van de leden en de organen der partij, 1934.
De R.K. Transportarbeider, orgaan van den Nederlandsche RK Bond van Transportarbeiders "St. Bonifacius", 1934.
De Rooms-katholieke bouwvakarbeider, orgaan van den Nederlandschen R.K. bouwvakarbeidersbond, 1934.
Saamhorig, tijdschrift van de Raad van Kerken in Nederland, 1984-1985.
Sociaal bestek en lektuurkeuze welzijnsterrein, 1984-1985.
De Sociaal-Democraat, veertiendaags orgaan van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland, 1934.
Socialisme en Democratie, 1939-1940, 1984.
De Socialistische Gids, maandschrift der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, 1929-1938.
De Strijd, weekblad van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen, 1934.
De Syndicalist, weekblad van het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond, 1934.
De Textielarbeider, orgaan van den Algemeenen Nederlandschen Bond van Textiel-Arbeiders "De Eendracht", 1934.
Het Textielarbeidersblad, uitgave van den Nederl. Christelijken textielarbeidersbond "Unitas", 1934.
Toenadering, orgaan van den Nederl. bond van christelijke fabrieks- en transportarbeiders, 1934.
De Transportarbeider, orgaan van den Centralen bond van Transportarbeiders, 1934.
Het Transportbulletin, uitgave van de Nederlandsche Federatie van Transport-Arbeiders, 1934.

De Tribune, dagblad der Communistische Partij Holland, 1934 en diverse illegale edities, juli 1934.
Tijdschrift van den Nederlandschen Werkloosheidsraad, 1929-1941.
De Vakbeweging, maandblad van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen, 1934.
Vakbewegingsnieuws, weekblad voor de Nederlandsche Vakbeweging, 1934.
De Vakbondskrant, uitgave FNV, 1984.
Het Verbondsblad, RKWV, 1934.
Het Volk, dagblad voor de Arbeiderspartij, Ochtendblad en Avondblad, 1934.
De Volkskrant, 1934 (Dagblad voor het Katholieke Volk), 1984-1988.
Voorwaarts, PvdA-blad, 1984-1985.
De Vrije Textielarbeider, orgaan van de landelijke federatie van textielarbeiders, 1934.
De Vrije Tribune, orgaan van de Communistische Partij Oppositie, nr.3, september 1934.
Vrijheid, Arbeid, Brood, wekelijksch colportage-orgaan van NVV en SDAP, 1934.
Vrij Nederland, 13 december 1986.
De Waarheid, vliegend blad voor werklozen, uitgegeven door NVV en SDAP, 1933-1935.
De Waarheid, volksdagblad voor Nederland, 1984-1988 (posteditie).
De Werkloosheid, periodiek orgaan ter bestrijding van de werkloosheid en tot steun van den strijd der werklozen, uitgave NAS, 1922-1923.
De Werkloosheid, uitgave van het comité ter behartiging van de belangen der werklozen, uitgave NAS/NSV, 1928.
De Werkloosheid, orgaan van het Landelijk Werklozen Comité, 1931-1932.
Werklozenkrant, (Nijmegen), 1983-1986.
Werklozenzorg, orgaan van het NVV voor de gemeente Amsterdam, 1933.
Werklozenzorg, orgaan van de vereniging van werklozen staande op het standpunt van de moderne vakbeweging, 1934-1940.
Zin, krant voor de leden van de Industriebond FNV, 1984.

Boeken, artikelen en brochures

Abendroth, Wolfgang, *Sociale geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging*, Nijmegen, 1979.
 Achterhuis, Hans, *Arbeid, een eigenaardig medicijn*, Baarn, 1984.
 Adibekow, G.M., *Die Rote Gewerkschaftsinternationale*, Berlijn, 1973.
Aktiekrant voor Sociale Zekerheid, Utrecht, 1984.
Aktie voor de deur 'voordeurdelersstrijd', Nijmegen, z.j.
 Albarda, J.W., Die Unruhen in Holland, in *Internationale Information* (Sozialistische Arbeiter Internationale), jrg.11 (1934), 382-384.
 Alber, Jens, *Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat*, Analysen zur Entwicklung der Sozialversicherung in West-Europa, Frankfurt am Main, 1982.
 Amelink, H., *Met ontplooid banieren*, Utrecht, 1950.
 Ankersmit, J.F., Twintig jaar strijd voor staatspensioen, in *De Socialistische Gids*, jrg.1 (1916), 693-701.
 Arts, W.A., W.C. Ultee, Tussen radicalisering en apathie, maatschappelijke tweedeling als sociaal-wetenschappelijk probleem, in *ESB*, jrg.70 (1985), 183-187.
 Bakker, J.H.M., E. Nijhof, Het 'Jordaan-oproer', verzet tegen de steunverlaging in juli 1934, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jrg.4 (1978), 36-69.
 Balbus, Isaac, *Marxism and Domination*, a Neo-Hegelian, Feminist, Psychoanalytic Theory of Sexual, Political, and Technological Liberation, Princeton, 1982.
 Bange Dagen, *De crisis*, een verzameling verhalen, anekdotes en herinneringen uit de crisistijd, Rotterdam, 1979.
 Bank, Jan, Beheersing en beheersbaarheid van het katholieke volksdeel, in P.W. Klein, G.J. Borger (red.), *De jaren dertig*, Amsterdam, 1979, 228-236.
 Banks, J.A., *The Sociology of Social Movements*, Londen/Basingstoke, 1972.
 Bazen, J., *Een werkgemeenschap van en voor werklozen te Dordrecht*, Dordrecht, 1938.
 Becker, J.W., R. Vink, *Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vergeleken*, Rijswijk, 1984.
 Becker, J.W., R. Vink, Een nieuwe maatschappelijke tweedeling, in *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jrg.1 (1985), 79-88.
 Becker, J.W., R. Vink, J.J. Godschalk, *Enige aspecten van arbeid in de toekomst*, 's-Gravenhage, 1986.
 Beishuizen, Jan, Evert Werkman, *De magere jaren*, Leiden, 1976.
 Benhabib, Seyla, Kritik der emanzipatorischen Optimismus, in Wolf Schäfer, *Neue soziale Bewegungen: Konservativer Aufbruch in buntem Gewand?*, Frankfurt am Main, 1983, 62-71.
 Benschop, Albert, Het moeizame afscheid van het proletariaat, in *Te Elfder Ure*, jrg.27 (1983), 229-256.
 Berg, Frank van de, Allen op het hakblok of enkelen onder het lancet, in *De Groene Amsterdammer*, 20 juni 1986.
 Berger, J.A., *Van armenzorg tot werklozenzorg*, Amsterdam, 1936.
 Bernstein, Eduard, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Stuttgart, 1899.
 Biesboer, Frank, Geen eenheidsworst maar samenwerking in verscheidenheid, in *Politiek en Cultuur*, jrg.45 (1985), 50-55.
 Binneveld, J.M.W., *De stakingen in de Rotterdamse metaalindustrie in 1965*, Groningen, 1974.

- Blok, Els, *Uit de schaduw van de mannen, vrouwenverzet 1930-1940*, Amsterdam, 1985.
- Blom, G., S. Korper, Een episode uit de strijd om vakbondseenheid, in *Politiek en Cultuur*, jrg.24 (1964), 269-280.
- Boet, Cor e.a., *Van bron tot boek*, apparaat voor de geschiedschrijving van het communisme in Nederland, Amsterdam, 1987.
- Boogman, J.C. (e.a.), *Geschiedenis van het moderne Nederland*, politieke, economische en sociale ontwikkelingen, Houten, 1988.
- Borm, Fons, De Katholiek-Democratische Partij in Nederland 1933-1939, in *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum*, 1983, 13-34.
- Brand, Karl-Werner, *Neue soziale Bewegungen*, Entstehung, Funktion und Perspektive neuer Protestpotentiale, Opladen, 1982.
- Braverman, Harry, *Labor and Monopoly Capital*, New York, 1974.
- Brosjuregroep LBU, *Betaalstaken*, verzetsmiddel van baanlozen en andere minima, Nijmegen, 1986.
- Brouwer, Ina, De uitkeringen: niet bevochten voor de sloop, in *Politiek en Cultuur*, jrg.45 (1985), 41-49.
- Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw (1813-1870)*, Utrecht/Antwerpen, 1958.
- Buijs, Frank, Wat doen werklozen met hun stem? Opkomst en kiesgedrag van de werkloze kiezers bij de deelraadsverkiezingen 1984 te Rotterdam, in *Acta Politica*, jrg.21 (1986), 57-79.
- Buiting, Henny, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP*, het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP), Amsterdam, 1989.
- Bultsma, Volkert, Evert van der Tuin, *Het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond 1923-1940*, Amsterdam, 1980.
- Burger, Jan Erik, *Linkse frontvorming*, samenwerking van revolutionaire socialistische 1914-1918, Amsterdam, 1983.
- Bussemaker, Jet (red.), *Zielig zijn we niet*, het politieke verzet van bijstandsvrouwen, Amsterdam, 1985.
- Bymholt, B., *Geschiedenis der arbeidersbeweging (1894)*, Amsterdam, 1976.
- Cardol, Rien, Bert Klandermans, Nico Terra, *Werklozen & werklozenbeweging*, Amsterdam, z.j.
- Castenmiller, Peter, *Participatie in beweging*, ontwikkelingen in politieke participatie in Nederland, Rijswijk, 1988.
- Catz, Folkert, Het compromis van de heren met de koffertjes, in *De Groene Amsterdammer*, 8 februari 1984.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Overzicht van den omvang der vakbeweging*, 1939.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistical Yearbook of the Netherlands*, 1973-1987.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek der vakbeweging*, 1973-1987.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch zakboek*, 1973-1988.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Tachtig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1979*, 's-Gravenhage, 1979.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969*, 's-Gravenhage, 1973.
- Cillekens, Caspar, Winterslag roept, in *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, vol.4 (1984), 33-45.
- Cillekens, Caspar, Wil Roebroeks, *Werkloosheid en werk te Maastricht in de jaren dertig*, Maastricht, 1983.
- Coenen, Harrie, Pieter v.d. Horst, Uitkeringsgerechtigden in de FNV, in *Tijdschrift voor Arbeid en Bewustzijn*, jrg.7 (1983), 209-220.
- College Algemene Bijstandswet, *Advies inzake de 60% norm*, z.p., 30 mei 1984.
- Conferentiemap *Amsterdams Werklozen Comité*, Amsterdam, 1977.
- Constandse, A., *De Alarmisten*, Amsterdam, 1975.
- Coriat, Benjamin, *De werkplaats en de stopwatch*, Amsterdam, 1981.
- Cornelissen, Igor, Ger Harmsen, Rudolf de Jong, *De taaië rooie rakkers*, een documentaire over het socialisme tussen de wereldoorlogen, Utrecht, 1965.
- Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*, Den Haag, 1967.
- De Daad*, de R.K. Arbeidersbeweging in het verleden, het heden en de toekomst, Utrecht, z.j.
- Dekker, P., Onderzoek naar politiek gedrag en collectieve belangenbehartiging van niet-werkenden, in *Sociale Wetenschappen*, jrg.29 (1986), 145-168.
- Dekker, Paul, Ben Hamburger, Een voet tussen de deur van de zelfzorgmaatschappij, de uitkeringstrekkers tussen liefdadigheid en de FNV, in *De Groene Amsterdammer*, 22 februari 1984.
- Detiger, W.F., *Werklozenonderzoek onder op 3 januari 1934 ingeschreven volledig werklozen tussen 18-66 jaar*, Amsterdam, 1934.
- Diepenbrock, F., V. Mars, J. van Meeuwen, De armoede van sociaal-economische geschiedschrijving, in *Tijdschrift voor Politieke Economie*, jrg.4 (1986), 72-91.
- Digor, G., Het stelsel der sociale wetgeving, in *Politiek en Cultuur*, jrg.1 (1946), 74-77.
- DISK-werkmap Sociale Zekerheid voor menselijkheid en recht*, Amsterdam, 1985.
- Domela Nieuwenhuis, F., *Een vijf-en-twintigjarige veldtocht tegen het kapitalisme*, een bloemlezing uit 25 jaargangen *Recht voor Allen en Vrije Socialist*, deel 2, Amsterdam, 1904.
- Doom, J.A.A. van, *Met man en macht*, sociologische studies over maatschappelijke mobilisatie, Meppel, 1973.
- Dijk, J.J.J. van, R.J.P. Jansen, *Sociale zekerheid in verandering: reactie en adaptiepatronen*, Tilburg, 1983.
- Dijkhuis, H., Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis, in Frank Bovenkerk, Lodewijk Brunt, *De rafelrand van Amsterdam*, Meppel/Amsterdam, 1977, 36-80.
- Eekman, Menno, Herman Pieterse, *Linkssocialisme tussen de wereldoorlogen*, Amsterdam, 1987.
- Eenbergen, Saskia van, Zelfs de franje staat onder druk, in *De Groene Amsterdammer*, 14 december 1983.
- Een muur om tegen te leunen*, CPN-uitgave, Amsterdam, 1984.

- Elling, Agnes, Raf Janssen (red.), *Arbeid anders*, strijd tegen baandenken en sollicitatieplicht, Utrecht, 1982.
- Empel, Frank van, De nieuwe vakbondsstrategie, in *Intermediair*, 18 juli 1986.
- Engbersen, G., R. v.d. Veen, Op het breukvlak van de welvaartsstaat, in *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jrg.2 (1986), 13-24.
- Engels, Jacq., *Zestig jaar socialistische beweging*, Amsterdam, 1979.
- Etzioni, Amitai, *Maatschappelijk sturen en maatschappelijk mobiliseren*, proeven van een macro-sociologische analyse, Rotterdam, 1974.
- Fischer, Conan.J., Unemployment and left wing radicalism in Weimar Germany 1930-1933, in Peter D. Stachura (Ed.), *Unemployment and the Great Depression in Weimar Germany*, New York, 1986, 209-225.
- FNV, *Sociale zekerheid, feiten en meningen*, discussienota voor stelselwijziging, z.p., 1983.
- FNV, *Een stelsel zonder zekerheid*, Amsterdam, 1985.
- FNV-beleidsgroep onderzoek, *Wat verwachten uitkeringsgerechtigden van de FNV?*, Amsterdam, 1982.
- F.N.V. 2000, ontwerp-eindrapport, Amsterdam, 1987.
- Frieswijk, Johan, *Socialisme in Friesland 1880-1900*, Amsterdam, 1977.
- Frieswijk, Johan, *Om een beter leven*, land- en veenarbeiders in het noorden van Nederland 1850-1914, Leeuwarden, 1989.
- Gastelaars, Marja, *Een geregeld leven*, sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1966, Amsterdam, 1985.
- Geen brekers!* Besluit van de Verbondsvergadering dd. 29 en 30 December 1936 inzake de onverenigbaarheid van het lidmaatschap der Katholieke Arbeidersbeweging met het lidmaatschap van de KDP en het lezen van haar Orgaan (Onze Vaan), uitgave RKWV, Utrecht, z.j.
- Gemeentelijke zorg voor de minima, jubileumnummer *Sociaal bestek en lectuurkeuze welzijnsterrein*, 1984.
- Giele, Jacques, Het ontstaan van de typografen-vakorganisatie in Nederland (1837-1869), in *Mededelingenblad*, orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis, vol.42, november 1972, 2-55.
- Giele, Jacques, *De Eerste Internationale in Nederland*, een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876, Nijmegen, 1973.
- Giele, Jacques, Arbeidersbestaan, in *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, Nijmegen, 1976, 21-91.
- Giele, Jacques, Socialisme en vakbeweging, de opkomst van socialistische vakorganisaties in Nederland (1878-1890), in *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, Nijmegen, 1978, 27-82.
- Ginsburg, Norman, *Class, Capital and Social Policy*, Londen/Basingstoke, 1979.
- Godschalk, J.J., *Werkloosheid en normvervaging*, Amersfoort, 1986.
- Goede, M.P.M. de, G.H. Maassen, *Beleving van niet-werken*, een onderzoek onder werklozen en arbeidsongeschikten, een trendstudie, Utrecht, 1988.
- Gorter, Lia, De strijd om het bestaan, in *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, vol.4 (1984), 4-32.
- Gortzak, Henk, *Hoop zonder illusies*, memoires van een communist, Amsterdam, 1985.
- Gorz, André, *Afscheid van het proletariaat*, Amsterdam, 1982.
- Goudriaan, F.G.W., *Geeft ons Nederlanders toch werk*, 's-Gravenhage, 1986.
- Groot, Paul de, *De dertiger jaren 1930-1935*, Amsterdam, 1965.
- Groot, Paul de, *De dertiger jaren 1936-1939*, Amsterdam, 1967.
- Groot, Michel de, Werklozenverzet in de jaren dertig, in *Skript*, vol.6 (1984), 115-127.
- Grottian, Peter, Rolf Paasch, Arbeitslose: Von der gesellschaftlichen Randgruppe zum politischen Faktor?, in Wolfgang Bonss, Rolf. G. Heinze, *Arbeitslosigkeit in der Arbeitsgesellschaft, Frankfurt am Main*, 1984, 331-348.
- Haas, Jo de, De Werkloosheid, 't NAS en het militarisme, in *Alarm*, jrg.1 (1923), 98-99.
- Hamburger, Ben, De PvdA en de minima: scheutjes in een hecht verband, in *De Groene Amsterdammer*, 2 mei 1984.
- Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1933-1934, 1934-1935, 1983-1984, 1984-1985.
- Hannington, W., *Unemployed Struggles 1919-1936*, Londen, 1936.
- Hannington, W., *A Short History of the Unemployed*, Londen, 1938.
- Harding, Paul, De andere kant van het jeugdwerkloosheidsbeleid, in *Marge*, jrg.8 (1984), 121-126.
- Harmen, G.J., *Blauwe en rode jeugd*, Assen, 1961.
- Harmen, Ger, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, deel 1 van de begintijd tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, Nijmegen, z.j.
- Harmen, Ger, Kommunistische vakbewegingspolitiek tussen de wereldoorlogen, in *Te Elfder Ure*, jrg.20 (1973), 311-373.
- Harmen, Ger, De vroegste geschiedschrijving van de Nederlandse arbeidersbeweging (1875-1905), in Mies Campfens (red.), *Op een beteren weg*, Amsterdam, 1985, 14-38.
- Harmen, Ger, Jos Perry, Floor van Gelder, *Mensenwerk*, industriële vakbonden op weg naar eenheid, Baarn, 1980.
- Harmen, Ger, Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*, Nijmegen, 1975.
- Havenaar, R., *De NSB tussen nationalisme en 'volkse solidariteit'*, 's-Gravenhage, 1983.
- Hayburn, Ralph, The National Unemployed Workers' Movement, 1921-36, a Re-appraisal, in *International Review*

of *Social History*, vol.28, 1983, 279-295.

- Heek, F. van, *Sociale gevolgen van de economische crisis en depressie in Enschede 1929-1937*, Amsterdam, 1937.
- Heijmans, Peter, Robert Nicolai, 'Het lijkt soms wel of we hier in Rusland wonen', in *De Groene Amsterdammer*, 20 augustus 1986.
- Hirsch, Joachim, *Der Sicherheitsstaat*, Das 'Modell Deutschland', seine Krise und die neuen sozialen Bewegungen, Frankfurt am Main, 1980.
- Hirsch, Joachim, Roland Roth, 'Modell Deutschland' und neue soziale Bewegungen, in *Prokla*, vol.40 (1980), 14-39.
- Hoefnagels, H., *Een eeuw sociale problematiek*, de Nederlandse ontwikkeling van 1850 tot 1940, Alphen a/d Rijn, 1977.
- Hoeven, G.W.F. van, J.H.J. Schouten, *De steunverlening aan werkloze arbeiders*, Alphen a/d Rijn, 1933.
- Hofman, Jack, Onder de knoet van Buischool, verzet in de Groninger werkverschaffing (1924-1930), in *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, vol.6 (1985), 48-60.
- Hogenboom, Erik, *Bewegingen rondom arbeid en inkomen*, machtig of marginaal?, Nijmegen, 1985.
- Hogenboom, Erik, Raf Janssen, *Beweging bezijden de arbeidsmarkt*, in *Knipselkrant Arbeid*, 29 november 1984.
- Honderdduizenden zonder brood*, uitgave CPH, Amsterdam, 1931.
- Horssen P. van, D. Rietveld, De Sociaal Democratische Bond, een onderzoek naar het ontstaan van haar afdelingen en haar sociale structuur, deel 1 en 2, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jrg.1 (1975), 5-71 en jrg.3 (1977), 3-54.
- Horsten, Jan, *De vier winden*, (Amsterdam, 1952), Tilburg, 1987.
- Houten, Harmen van, *Anarchisme in Drenthe*, levensherinneringen van een veenarbeider, Baarn, 1985.
- Huberts, L.W., W.J. van Noort, Sociale bewegingen in de jaren negentig, stand van zaken en vooruitblik, Leiden, 1989.
- Hudig, D. Jr., *De vakbeweging in Nederland 1866-1878*, Amsterdam, 1904.
- Hueting, Ernest, Frits de Jong Edz., Rob Neij, *Naar groter eenheid*, Amsterdam, 1983.
- Hulst, H. van, A. Pleysier, A. Scheffer, *Het Rooie Vaandel volgen wij*, geschiedenis van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij van 1880 tot 1940, 's-Gravenhage, 1969.
- Hunt, Lynn, Charles Tilly's Collective Action, in Theda Skocpol (Ed.), *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge, 1984, 244-275.
- Jaarboek van het RK Werkliedenverbond in Nederland, 1937-1938*.
- Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, Nijmegen, 1976.
- Jacobs, Danny, Joop Roebroek, *Nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen en Nederland*, Antwerpen, 1983.
- Jahoda, Marie, Paul F. Lazarsfeld, Hans Zeisel, *Die Arbeitslosen von Marienthal*, Allensbach/Bonn, 1960.
- Janssen, Ed, De Rooms Katholieke Staatspartij en de crisis, 1930-1940, in *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum*, 1975, 39-79.
- Janssen, Gerald, Theo Berben, *De vakbeweging en sociale zekerheid in Nederland na 1945*, Nijmegen, 1982.
- Janssen, Raf e.a., *Minima 2000*, losse eindjes aan elkaar knopen, Utrecht, 1987.
- Jansweijer, R.M.A., *Private leefvormen, publieke gevolgen*, 's-Gravenhage, 1987.
- Jong, Albert de, *Van christen tot anarchist en ander werk van F. Domela Nieuwenhuis*, Bussem, 1982.
- Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1 Voorspel, 's-Gravenhage 1969.
- Jong, Rudolf de, Het Jordaanoproer van 1934, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jrg.5 (1979), 111-113.
- Jong, Rudolf de, De arbeid vrij en vrij van arbeid, in *De As*, vol.67 (1984), 1-5.
- Jong Edz., Fr. de, *Om de plaats van de arbeid*, Amsterdam, 1956.
- Jonge, A.A. de, *Het nationaal-socialisme in Nederland*, Den Haag, 1968.
- Kam, Flip de, Naar een nieuw stelsel van sociale zekerheid, in *Intermediair*, 6 juli 1984.
- Kamerstuk 18123, uitvoering van de Algemene Bijstandswet*, vergaderjaar 1983-1984.
- Kautsky, Karl, *Bernstein und das sozialdemokratische Programm*, eine Antikritik, Stuttgart, 1899.
- Kautsky, Karl, *Der Weg zur Macht*, Berlin, 1909.
- Kielich, Wolf, *Jordaners op de barricaden*, het oproer van 1934, Zutphen, 1984.
- Klandermans, B., Ongeluk alleen maakt niet opstandig, de complexe relatie tussen ontevredenheid en protestgedrag, in *Nederlands tijdschrift voor de psychologie en haar grensgebieden*, jrg.42 (1987), 239-249.
- Klandermans, Bert, Werklozen en werklozenbeweging, in *Mens en maatschappij*, jrg.54 (1979), 5-33.
- Klandermans, P.G., *Participatie in een sociale beweging*, Amsterdam, 1983.
- Kloosterman, Robert, *Werkloosheid in Nederland 1920-1939*, Utrecht, 1985.
- Knegtmans, Peter Jan, *Socialisme en democratie*, de SDAP tussen klasse en natie (1929-1939), Amsterdam, 1989.
- Köbben, A.J.F., J.J. Godschalk, *Een tweedeling van de samenleving*, Leiden, 1985.
- Kooijman, P.A., De WAC's moeten bestreden worden, in *Alarm*, jrg.1 (1923), 135.
- Kooijman, P.A., *Neem en eet*, 's-Gravenhage, z.j.
- Korthals, M., H. Kunneman, *Arbeid en interactie*, Muiderberg, 1979.
- Kroft, Hein, Godfried Engbersen, Kees Schuyt, Frans van Waarden, *Een tijd zonder werk*, een onderzoek naar de levenswereld van langdurig werklozen, Leiden/Antwerpen, 1989.

Laclau, Ernesto, Chantal Mouffe, Het begrip hegemonie in de politieke strategie, in *KOMMA*, jrg.2 (1982), nr.4, 9-28.

- Laclau, Ernesto, Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy, Towards a Radical Democratic Politics*, Londen, 1985.
- Landelijke Vereniging Belangengroepen Mensen Zonder Werk, *Verenigde belangen*, Utrecht, 1984.
- Langeveld, H.J., *Protestants en progressief*, de Christelijk-Democratische Unie 1926-1940, Den Haag, 1989.
- Lankhorst, Ellen, Lieke Meijs, *WAO oftewel Waarom Arbeid mensen Ongeschikt maakt*, Nijmegen, 1977.
- Leeuw, H. de, De strijd van werklozen en WAO'ers, in *Politiek en Cultuur*, jrg.38 (1978), 138-145.
- Legebeke, Gerard, De stadsguerrilla der voordeurdelers, in *De Groene Amsterdammer*, 16 mei 1984.
- Liagre Böhl, Herman de, *Herman Gorter*, Nijmegen, 1973.
- Lindeman, H., *Wat willen wij voor de werklozen?*, uitgave NVV/SDAP, Amsterdam, z.j.
- Lof, Ed, De PvdA en het basisinkomen, in *Intermediair*, 7 februari 1986.
- Loo, L. Frank van, *"Den arme gegeven...."*, een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965, Meppel, 1981.
- Loo, H. van der, E. Snel, B. van Steenberg, *Een weekend perspectief?* Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen, Amersfoort, 1984.
- Maassen, G.H., M.P.M. de Goede, *Publieke opinie over werklozen en arbeidsongeschikten*, een trendstudie, Utrecht, 1988.
- Maat & Co, *Heel eigen wijs*, nieuwe sociale bewegingen rond arbeid en inkomen, Utrecht, 1985.
- Mantel, Joop, *Bewust van eigen kracht*, de groei van de WAO-beweging, Amsterdam, 1987.
- Mars, Vladimir, 'Geruischloos protest'? De Werklozen Agitatie Comité's in Amsterdam (1918-1936), in *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, vol.8 (1986), 3-24.
- Marx, Karl, *Het Kapitaal*, deel 1, Bussem, 1972.
- Mattick, Paul, *Arbeitslosigkeit und Arbeitslosenbewegung in den USA 1929-1935*, Frankfurt, 1969.
- Meer, Tom van de, Steven van Schuppen, Sjoerd Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, de ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913, Amsterdam, 1981.
- Merens-Riedstra, H.S., *Leven zonder werk*, een sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar arbeidsongeschiktheid, Maastricht, 1981.
- Merton, Robert K., *Social Theory and Social Structure*, New York, 1968.
- Merton, R.K., R. Nisbet, *Contemporary Social Problems*, New York, 1976.
- Michielse, H.C.M., *De burger als andragoog*, een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk, Meppel/Amsterdam, 1975.
- Michielsens, Leo, *Geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging*, deel III, Tussen twee wereldoorlogen B. Economische crisis en fascistische agressie (1930-1939), Leuven/Amsterdam, 1980.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Werkloosheid*, schets en beoordeling van enige individuele en maatschappelijke gevolgen, 's-Gravenhage, 1984.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Informatiegids herziening stelsel sociale zekerheid*, 's-Gravenhage, 1986.
- Mouffe, Chantal, *Arbeiterklasse, Hegemonie und Sozialismus*, in W.F. Haug, W. Elferding, *Neue Soziale Bewegungen und Marxismus*, Berlin, 1982, 23-39.
- NAS-verslag over het tijdvak 1 april 1928 tot 1 juli 1931, Amsterdam, z.j.
- NAS-verslag over het tijdvak 1 juli 1931 tot 31 december 1933, Amsterdam, z.j.
- NAS-verslag over het tijdvak 1 januari 1934 tot 1 juli 1937, Amsterdam, z.j.
- NAS-verslag over het tijdvak 1 juli 1937 tot 31 december 1939, Amsterdam, z.j.
- Nelissen, N.J.M., Touraine's sociologische interventie, een nieuwe methode voor de bestudering van sociale bewegingen?, in *De Sociologische Gids*, jrg.28 (1981), 36-52.
- Niess, Frank, *Geschichte der Arbeitslosigkeit*, Keulen, 1979.
- Noort, Wim van, *Bevolgen bewegingen*, een vergelijking van de anti-kernenergie-, kraak- en milieubeweging, Amsterdam, 1988.
- Nijhof, E., P. Schrage, Van bondslokaal tot steunloket: de vakbeweging als sociaal vangnet tijdens de economische crisis (1929-1935), in *Sociologisch Tijdschrift*, jrg.11, (1984), 265-285.
- Nijhof, E., P. Schrage, M. Sturkenboom, *'De geesel van onzen tijd'*, een onderzoek naar werklozenbeleid en werkloosheidsbeleving in de jaren dertig te Utrecht, Leiden, 1983.
- Nijhof, E., P. Schrage, M. Sturkenboom, Hoeveel woede smeult er bij de 'bond van geruischlozen'?, in *De Groene Amsterdammer*, 30 mei 1984.
- Oberschall, Anthony, *Social Conflict and Social Movements*, Englewoods Cliffs, 1973.
- Oenen, G.J. van (red.), *Staat en klassen in het interbellum*, de arbeidersbeweging in een periode van aanpassing en ordening in Nederland 1918-1940, Amsterdam, 1982.
- Olson, Mancur, *The Logic of Collective Action*, Cambridge, 1980.
- Olson, Mancur, *Pressiegroepen en economische groei*, Rotterdam, 1984.
- Oudegeest, Jan, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland*, deel 1 en 2, Amsterdam, 1926 en 1932.
- Passchier, N.P., H.H. van der Wusten, Het electoraal succes van de NSB in 1935; enige achtergronden van verschillen tussen de gemeenten, in P.W. Klein, G.J. Borger, *De jaren dertig*, Amsterdam, 1979, 262-273.

- Pauw, J.J. van der, *De actualisten, de kinderjaren van het georganiseerde fascisme in Nederland 1923-1924*, Amsterdam, 1987.
- Pelt, Bart van, Herinneringen uit Brabant van een socialist en vakbondsman, in *Vijfde jaarboek voor de geschiedenis socialisme en arbeidersbeweging*, Nijmegen, 1981, 194-225.
- Pelt, Wim, Eendracht Maakt Macht, in *Cahiers over de geschiedenis van de CPN*, vol.2 (1979), 59-79.
- Pelt, Wim, De communistische pers tussen twee wereldoorlogen, in *Cahiers over de geschiedenis van de CPN*, vol.5 (1980), 26-73.
- Pelt, Wim, *Die Erwerbslosenbewegung zwischen RGI und IGB*, referaat voor de Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung, Amsterdam, 1980.
- Pelt, Wim, Louis van Kooten, een Rotterdamse arbeider over werkloosheid en werkverschaffing, in *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, vol.5 (1985), 52-57.
- Philipsen, H., Werkloosheid en maatschappelijke verandering, in P.W. Klein, G.J. Borger, *De jaren dertig*, Amsterdam, 1979, 145-165.
- Piven, Frances Fox, Richard A. Cloward, *Poor People's Movements*, New York, 1977.
- Piven, Frances F., Richard A. Cloward, *Regulierung der Armut*, die Politik der öffentlichen Wohlfahrt, Frankfurt am Main, 1977.
- Ploeg, Rani v.d., Ruth Zinkstok, *Wij zijn allen werklieden*, de opkomst van de moderne arbeidsmoraal in Nederland in de negentiende eeuw, Baarn, 1986.
- Posthumus, Peter, Hens van de Wetering, *Harde guldens, harde tijden*, beeld van het Jordaanoproer, Amsterdam, 1984.
- Praag, Philip van, Het politieke debat over armoede en geboortebepierking in het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond, in Mies Campfens (red.), *Op een beteren weg*, Amsterdam, 1985, 60-74.
- Projectgroep Techniek, Organisatie, Arbeidsmarkt, *Techniek, Organisatie, Arbeidsmarkt, samenvattend rapport*, Nijmegen, 1979.
- Raaijmakers, Charles, *Verzekering tegen werkloosheid*, Amsterdam, 1895.
- Raaijmakers, Charles, *Staat en armenzorg*, Leiden, 1907.
- RAKET, *Rood Rotterdam in de jaren '30*, Rotterdam, 1984.
- Randwijk, H.M. van, *Burgers in nood*, Nijkerk, z.j.
- Rhijn, A. A. van, Het sociale leven, in *Vijftig jaren*, officieel gedenkboek ter gelegenheid van het gouden regeringsjubileum van hare majesteit koningin Wilhelmina, Amsterdam, 1948, 251-264.
- Riezouw, Bart, De Amsterdamse werklozen en het instinkt tot zelfbehoud, in *De Groene Amsterdammer*, 24 juli 1974.
- Righart, Hans, Magere jaren voor de vakbeweging, in *Intermediair*, 29 november 1985.
- Roebroek, Joop M., *De politieke toekomst van de sociale zekerheid*, politieke eisen en maatschappelijke krachtsverhoudingen, 's-Gravenhage, 1986.
- Roes, Jan (red.), *Katholieke arbeidersbeweging*, studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945, Baarn, 1985.
- Rogier, L., *Katholieke herleving*, geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853, 's-Gravenhage, 1956.
- Roland Holst-van der Schalk, Henriëtte, *Kapitaal en arbeid in Nederland*, deel 1 en 2 (1902, 1932), Nijmegen, 1973.
- Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, landelijk en Amsterdams beleid, Amsterdam, 1979.
- Rooy, P. de, Het isolement der werklozen, in P.W. Klein, G.J. Borger, *De jaren dertig*, Amsterdam, 1979, 197-205.
- Rooy, Piet de, *Crisis in Nederland*, beelden en interviews uit de jaren dertig, Rijswijk, 1981.
- Rosenthal, U., Ambtenaren, particuliere werknemers, werklozen en arbeidsongeschikten, thuisblijvers en kiezers in slechte tijden, in *Acta Politica*, jrg.18 (1983), 229-241.
- Ru, J.H. de, *Landbouw en maatschappij*, een analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren, Deventer, 1979.
- Rüter, A.J.C., *Historische studies over mens en samenleving*, Assen, 1967.
- Runciman, W.G., *Relative Deprivation and Social Justice*, Berkeley/Los Angeles, 1966.
- Saks, J., Het beginselprogram der SDP, in *De Nieuwe Tijd*, jrg.15 (1910), 286-296.
- Salemink, Theo, *Krisis en confessie*, ideologie in katholiek Nederland 1917-1933, Zeist, 1980.
- Sannes, G.W., Het Ontwerp-Ziekteverzekeringswet 1907, in *De Nieuwe Tijd*, jrg.11 (1906), 814-827.
- Schippers, Hans, *Zwart en Nationaal Front*, Latijns geörienteerd rechts-radicalisme in Nederland (1922-1946), Amsterdam, 1986.
- Schouten, Martin, *De socialen zijn in aantocht*, de Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw, Amsterdam, 1976.
- Schouten, Martin, *Voor de oorlog*, herinneringen aan de jaren 30, Amsterdam, 1982.
- Schreuder, O., *Sociale bewegingen*, Deventer, 1981.
- Sectie Sociale Vragen van de Raad van Kerken, *Sociale zekerheid in discussie*, z.p., z.j.
- Shorter, Edward, Charles Tilly, *Strikes in France 1830-1968*, Londen, 1974.
- Sneevliet, Henk, *Storm in de Jordaan*, spontaan verzet tegen steunverlaging, z.p., z.j.
- Sniekers, Jan, *Het "Nationaal Arbeidssecretariaat in Nederland" 1927-1940*, deel 1: een revolutionaire vakcentrale met syndikalistische traditie, Nijmegen, 1978.

- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociale en culturele verkenningen 1988*, Rijswijk, 1987.
- Stichting Opstand, *Onderzoek naar armoede, verzet tegen krisisspolitiek*, onderzoeksvoorstel, tweede versie, Amsterdam, z.j.
- Strijdbesluiten van het Eenheidscongres*, uitgave Landelijk Werklozen Strijd Comité, z.p., z.j.
- Stuurman, Siep, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, Nijmegen, 1983.
- Stuurman, Siep, De stoelendans rond een fata morgana, in *De Groene Amsterdammer*, 7 maart 1984.
- Stuurman, Siep, *De labyrinthische staat*, over politiek, ideologieën en moderniteit, Amsterdam, 1985.
- Swaan, Abram de, *Zorg en de staat*, Amsterdam, 1989.
- Sijes, B.A., *De arbeidsinzet*, de gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945, 's-Gravenhage, 1966.
- Talstra, Eeltje, De positie van uitkeringsgerechtigden, bewegingsvrijheid of schijnbeweging, in *Marge*, jrg.9 (1985), 188-194.
- Tan, Ankie, Ineke van Vliet, *Herziening stelsel van sociale zekerheid*, Leiden, 1985.
- Tegen de steunafbraak*, uitgave van het Landelijk Werklozen Strijd Comité, z.p., 1932.
- Tegen honger en koude*, de RVO en het eenheidsfront der werklozen, z.p., z.j.
- Tempel, J. v.d., *De geesel van dezen tijd*, Amsterdam, z.j.
- Terpstra, Jan, Consumentisme in de sociale zekerheid?, in *Intermediair*, 17 februari 1984.
- Teulings, Ad, *Philips*, Amsterdam, 1977.
- Teulings, Ad, Frans Leijnse, *Nieuwe vormen van industriële aktie*, arbeidersstrijd en vakbeweging in Nederland en Engeland, Nijmegen, 1974.
- Tilly, Charles, *From Mobilization to Revolution*, Reading/Menlo Park, 1978.
- Tilly, Charles, *As Sociology Meets History*, Orlando, 1981.
- Tilly, Charles, History, Sociology and Dutch Collective Action, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jrg.15 (1989), 142-157.
- Tilly, Charles, Louise Tilly, Richard Tilly, *The Rebellious Century 1830-1930*, Londen, 1975.
- Tilly, Louise A., Charles Tilly, *Class Conflict and Collective Action*, Londen, 1981.
- Touraine, Alain, *La voix et le regard*, Parijs, 1978.
- Touraine, Alain (dir.), *Mouvements sociaux d'aujourd'hui*, Parijs, 1982.
- Touraine, Alain, Social Movements and Social Change, in Orlando Fals Borda, *The Challenge of Social Change*, Londen, 1985, 77-92.
- Touraine, Alain, Unionism as a Social Movement, in Seymour Martin Lipset (Ed.), *Unions in Transition*, Entering the Second Century, San Francisco, 1986, 151-173.
- Uitkeringsgerechtigden, themanummer van *Tijdschrift voor Arbeid en Bewustzijn*, jrg.7 (1983), 195-238.
- Valk, Loes van der, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, armenzorg in Nederland 1912-1965, Amsterdam, 1986.
- Valk, Loes van der, Kerk en het armoedevraagstuk in de industriële samenleving, in *De Arme kant van Nederland*, Aalsmeer, 1988, 82-98.
- Vall, Marinus van de, *De vakbeweging in de welvaartsstaat*, een macro- en micro-sociale analyse, Meppel, 1963.
- Veel nemen, weinig geven...*, brochure EVC, z.p., november 1949.
- Veen, Romke v.d., Bakerpraatjes over sociale zekerheid, in *Intermediair*, 28 juni 1986.
- Veen, G. v.d., B. Klandermans, 25 jaar CNV-acties, in *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jrg.4 (1988), 50-62.
- Veldkamp, G.M.J., *Inleiding tot de sociale zekerheid*, deel 1 karakter en geschiedenis, Deventer, 1978.
- Ver slag demonstratief congres van het NVV inzake de werklozenzorg*, gehouden op 7 en 8 februari 1931, z.p., z.j.
- Ver slag van de werkzaamheden door het NVV en de SDAP verricht na het op 3 en 4 oktober 1931 te Rotterdam gehouden crisiscongres*, uitgave NVV/SDAP, z.p., z.j.
- Verviers, Emile, *Opstand in de Jordaan*, overdruk uit *Nieuw Nederland*, z.p., (1934).
- Visser, Jelle, *In Search of Inclusive Unionism*, Amsterdam, 1987.
- Vliegen, W.H., *De dageraad der volksbevrijding*, schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland, deel 1, Amsterdam, 1921.
- Vliegen, W.H., *Die onze kracht ontwakende deed*, deel 1, Amsterdam, z.j. en deel 3, Amsterdam, 1938.
- Voor een Sowjet-Holland*, program voor de revolutionaire uitweg uit de crisis, (uitgave CPH), z.p., (1934).
- Vos, H., Over permanente werkloosheid, in *De Socialistische Gids*, jrg.23 (1938), 356-369.
- Vrooland, Vincent, Sociale verzekering in Nederland, fijn is anders, in *Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen*, jrg.1 (1977), 3-41.
- Vrooland, Vincent, Jeroen Sprenger, "Dit zijn mijn beren", een studie over de arbeidsverhoudingen tijdens de aanleg van het Noord-Hollands kanaal, Amsterdam, 1976.
- Wagemakers, Ton, Werklozenstrijd van de Tilburgse kameraden, een constructie in gesprek, in *Bulletin Nederlandse arbeidersbeweging*, vol.2 (1984), 3-24.
- Wentolt, G.J.M., *Een arbeidersbeweging en haar priesters*, Nijmegen, 1984.
- De werkloosheidsdebatten in de Tweede Kamer*, uitgave van de Algemeene Raad uit NVV en SDAP, z.p., 1931.
- Werkloosheidsonderzoek in 29 gemeenten op 16 januari 1937*, 's-Gravenhage, 1937.
- Werkloos, niet machteloos*, uitgave BVM, z.p., z.j.

- Werklozen naar de heil!*, uitgave NENASU, Leiden, z.j.
- Werklozenbeweging en klassenstrijd*, Groepen van Internationale Communisten, z.p., z.j.
- Wezel, J.A.M. van, *Herintreding in het arbeidsproces*: een onderzoek onder werklozen, Tilburg, 1972.
- Wiebrens, C., De uitkeringsgerechtigden, in *Beleid en Maatschappij*, jrg.9 (1982), 334-339.
- Windmuller, John P., C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, deel 1 en 2, Utrecht/Antwerpen, 1977.
- Wittert van Hoogland, E.B.F.F., *De parlementaire geschiedenis der sociale verzekering 1890-1940*, deel 1 en 2, Haarlem, 1940.
- Wijel, J.A., *Achtergronden van sociale zekerheid*, Amsterdam, 1973.
- Wijmans, Luuk, Het werklozenprotest uit de dertiger jaren, in *De Groene Amsterdammer*, 5 maart 1975.
- Wijmans, Luuk, Van SDAP naar PvdA, maatschappijbeelden en strategieën, in John Huige e.a., *Niet bij puinruimen alleen*, Amsterdam, 1980, 26-73.
- Wijngaarden, P. van, Verzorgingsstaat en collectieve actie van uitkeringsgerechtigden, in *Sociaal Maandblad Arbeid*, jrg.40 (1985), 56-62.
- Zwertbroek, G.J., *Het verzet der werklozen: oorzaak, doel en resultaat*, z.p., (1934).

Lijst van afkortingen

ABB	Amsterdamsche Bestuurders Bond
AbvaKabo	Algemene bond van ambtenaren/Katholieke bond van overheidspersoneel
ABW	Algemene Bijstandswet
ANFB	Algemene Nederlandse Fascisten Bond
ANMB	Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond
ANTB	Algemeene Nederlandsche Typografenbond
ANWV	Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
AWB	Algemene Werklozen Bond
BBA	Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen
BUG	Bundeling van Uitkeringsgerechtigden
BVM	Bond Voor Mensen Zonder Werk
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CCUG	Contactcommissie Uitkeringsgerechtigden
CDA	Christen-Democratisch Appèl
CDU	Christelijk-Democratische Unie
CHU	Christelijk-Historische Unie
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond
CPB	Centraal Plan Bureau
CPH	Communistische Partij Holland
CPN	Communistische Partij van Nederland
DAK	Districts-adviescommissie
DISK	Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken
DIVOSA	Vereniging van Directeuren van Overheidsorganen voor Sociale Arbeid
DUW	Rijksdienst tot Uitvoering van Werken
EMM	Eendracht Maakt Macht
EVB	Eenheidsvakbeweging
EVC	Eenheidsvakcentrale
FNV	Federatie Nederlandse Vakbeweging
GAB	Gewestelijk Arbeidsbureau
GAK	Gemeenschappelijk Administratiekantoor
GMD	Gemeenschappelijke Medische Dienst
GSD	Gemeentelijke Sociale Dienst
IAH	Internationale Arbeiders Hulp
KAB	Katholieke Arbeidersbeweging
KDP	Katholiek-Democratische Partij
KNSC	Koninklijk Nationaal Steuncomité
KVP	Katholieke Volkspartij
LAK	Landelijke Adviescommissie
LBU	Landelijk Beraad Uitkeringsgerechtigden
LVBPMZW	Landelijke Vereniging Belangenbehartiging in Projecten Mensen Zonder Werk
LWC	Landelijk Werklozen Comité
MUG	Maandblad van (voor) Uitkeringsgerechtigden
NAS	Nationaal Arbeidssecretariaat
NCC	Nationaal Crisis Comité
NKV	Nederlands Katholiek Vakverbond
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NSV	Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond
NVB	Nederlandse Volksbeweging

NVC	Nederlandse Vak Centrale
NVV	Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen
NWR	Nederlandsche Werkloosheidsraad
NWW	Nieuwe Werkloosheidswet
OSP	Onafhankelijke Socialistische Partij
PAS	Plaatselijk Arbeidssecretariaat
PBO	Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie
PPR	Politieke Partij Radicalen
PSP	Pacifistisch-Socialistische Partij
PvdA	Partij van de Arbeid
RKSP	Roomsch-Katholieke Staatspartij
RKVP	Roomsch-Katholieke Volkspartij
RKWV	Roomsch-Katholiek Werliedenverbond
RSP	Revolutionair Socialistische Partij
RTC	Regionale Toetsingscommissie
RVI	Roode Vakverenigings Internationale
RVO	Roode Vakbewegings Oppositie
RVV	Raad van Vakcentralen
RWW	Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers
SAV	Samenwerkende Arbeiders Vereenigingen
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SDB	Sociaal-Democratische Bond
SDP	Sociaal-Democratische Partij
SER	Sociaal-Economische Raad
SUG	Secretariaat Uitkeringsgerechtigden
SVB	Sociale Verzekeringsbank
SVR	Sociale Verzekeringsraad
VNG	Vereniging van Nederlandse Gemeenten
VSC	Vrouwen Strijd Comité
VVA	Verbond Van Actualisten
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WAC	Werkloozen Agitatie Comité
WAM	Wet Aanpassingsmechanismen
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WBV	Werklozenbelangenvereniging
WSC	Werkloozen Strijd Comité
WW	Werkloosheidswet
WWV	Wet Werkloosheidsvoorziening
ZW	Ziektewet

Summary

Since the 1970's, labour sociology has concerned itself increasingly with collective action, and the field of social history has turned its attention towards the history of the labour movement. Renewed social struggle in Western Europe inspired social scientists to perform politically relevant research. Throughout the 1970's, these sociologists and historians were primarily concerned with the category "labourers" in their studies of collective action and labour movements. A second wave of research in this field, initiated in the 1980's, focused on the so-called "new social movements" which were concerned with issues as peace, the environment, feminism, and the right to decent housing. However, little research took place on the collective action of the unemployed, or the absence thereof. The scarce attention for collective action of the unemployed was limited to the macro- and micro levels of society: social anomie and attitudes and behaviour of individuals.

The absence, in the 1930's, of protest movements of the unemployed in the Netherlands, has often been attributed to the denominational fragmentation and also to the institutionalization of Dutch labour relations. In addition, feelings of relative deprivation were considered to have been absent among the unemployed. The parallel lack of unemployed protests in the 1980's was attributed to the welfare state, which was interpreted as desintegrating social norms and stimulating consumption. Increased individualization and the regulating power of institutions were seen as obstructing collective action.

However, attempts to explain the (absence of) unemployed protest gave little consideration to the power of the mobilization attempts of social movements themselves. This is not surprising, when one takes into account the theoretical assumptions underlying many studies. Functionalism, marxism, and theories concerning the new social movements were limited by a perspective aimed at only the macro-level of society. In contrast, the mobilization approach offered the opportunity to examine organization- and mobilization processes at a meso-level. Charles Tilly, the primary proponent of this approach, maintained that the presence of shared interests, organizations and control over politically significant resources determines the capacity for collective action. The opportunity for collective action, according to Tilly, is influenced by the actions of the state and by the actions of other contenders within the capitalist system. In this view, deprivation accompanied by 'breakdown' symptoms decreases the level of collective action. Some degree of organization is required to channel the anger, brought on by deprivation, into collective protest. Such organization attempts will not occur in a social vacuum.

Thus, in this study we will look at the (absence of) collective action, in the Netherlands, of the unemployed in the 1930's and in the 1980's in the context of capitalism, state-performance and social movements. After a short description of available research on collective action of the unemployed (chapter 1), and a theoretical exploration of collective action (chapter 2), we shall describe in chapters 3 and 4 the political arena of unemployment and social movements since the late nineteenth century, in which the unemployed-struggle can be placed.

The growth of industrial capitalism in the second half of the nineteenth century, and the accompanying decrease of job security for craftsmen, gave rise to trade unions for skilled labourers throughout Western Europe. These unions offered, among other forms of security, support for members during periods of unemployment. The unemployment funds were intended

to prevent wage decreases in times of high unemployment.

In the Netherlands, political action undertaken by the 'Social-Democratic Federation' (SDB) was aimed at extending voting rights to the general population, and at obtaining social legislation. The non-unionized unemployed were considered, on the one hand, to be potential assets to the social-democratic movement. On the other hand, politicians were wary of public protest marches and such, which might lead to rebellion and, in turn, state repression of social-democratic organizations in general.

Around the turn of the century, the Dutch labour movement was caught up in an intense debate concerning the strategies which should be adopted in order to reach the final socialist goal. The main question was whether efforts should be concentrated on union activities and direct mobilization of the labour force, or whether the movement should focus on parliamentary efforts to extend franchise and obtain social legislation. The largest group, represented by the 'Social-Democratic Workers Party' (SDAP) and the 'Dutch League of Trade Unions' (NVV), opted for the parliamentary position.

Inside and outside parliament, these organizations strove to establish social security and to expand the labour market. The membership of the unemployment funds of the NVV increased considerably at the beginning of the century. In various towns the social-democrats managed, with the help of progressive liberals, to have local governments augment the allowances paid by the unions' unemployment funds. During the First World War the leftist liberal M. Treub agitated successfully for social legislation which would prevent the expected degeneration of the labour force of the unemployed in times of unemployment. The unions' funds gained government support, local governments initiated financial aid systems during economic recessions, and relief works were organized for both unionized and non-unionized unemployed labourers. Unions, employers and the government met each other at the corporatist organization called the 'Dutch Unemployment Council' (NWR), where the government and the officially recognized organizations of employers and employees deliberated the ways in which unemployment could be tackled.

The Dutch unemployed of the 1920's and 1930's can be divided into two groups: organized and unorganized. The latter could not count on much sympathy from the SDAP and the NVV. These non-unionized unemployed people, with an income much lower than that of the unionized, skilled labourers, were considered to be parasites, and a danger to the social-democratic movement. Traditional labour ethics were strongly upheld by social-democrats, so that the unemployed were often considered to be inadequate members of society. Despite these ideas, in the 1930's the SDAP and the NVV attempted, through parliamentary debate and through participation in government committees, to prevent cutbacks on government financial aid for the unemployed. The frequency and size of public protest demonstrations declined, as a result of government repression, and also as a result of poor response to efforts to involve the unorganized unemployed in union- and party politics. The membership of the NVV organizations for the unorganized unemployed only increased when the government permitted members to obtain their daily stamps at their own organizations instead of at government agencies. The social-democrats cooperated increasingly with the Catholic labour movement in parliament, in an attempt to minimize cutbacks, but these efforts were not particularly successful in the thirties.

The confessional labour movement made no attempts to establish organizations for the unemployed. Their pastoral care organizations concerned themselves with the spiritual interests of the unemployed, in order to combat demoralization. The obstinacy of the depression did prompt the Catholic labour movement to strive for a stricter economic regulation. On the other hand, factions arose to the left of the strong 'Roman Catholic State Party' (RKSP), which explicitly focused their attention on defending the interests of the unemployed. Fascist parties

could not count on much support from the Dutch unemployed.

The strongest support which the unorganized unemployed obtained came from communist and radical left-wing organizations. Through direct defense of the material interests of the unemployed and through agitation in the vicinity of registration halls, at government sponsored relief works, and in the poorer neighbourhoods, communist organizations for the unemployed gained some amount of popularity among the unorganized unemployed.

The years following the Second World War, dominated by the recovery and reconstruction of a war-wrought nation, witnessed an increase in support among social-democrats and Catholics for corporatism. This became most evident in the system of social security which emerged, which granted every citizen basic social security, guaranteed by the state. The unemployment funds of the NVV and the pastoral care of the confessional unions disappeared, and along with them a solid binding agent for their members. On the other hand, the unions obtained important positions in the various councils which designed and executed the new social security policies. The labourers on the public projects received support in the fifties from the communist trade union (EVC), but this organization was, in accordance with the Cold War attitudes, excluded from the negotiations.

The corporate system came under pressure in the 1960's as a result of increasing wage struggles. In the 1980's this pressure was compounded by government cutbacks on social security. The unions were confronted with decreased membership. The unemployed committees of the 1970's, established by communist agitators, managed at best to mobilize specific groups, such as construction workers, but had no grip on the new categories of unemployed people such as women and youths. The 'Dutch Federation of Trade Unions' (FNV) accepted unemployed members, but their influence in the FNV was limited to advising. The individual unions were enabled to increase the collective influence of the unemployed by organizing them in separate groups, yet on the whole there was no great influx of unemployed members in the eighties.

New organizations of the unemployed appeared on the scene, groups which combined demands for work and income with ecological and feminist concerns. They propounded as well the right to a basic income, to be provided by the government regardless of whether one was employed or not, for every individual. The unemployed of the eighties could count on support from groups outside of the labour movement, such as the civil servants working at social welfare agencies and the confessional movement combatting poverty.

In chapters 5 and 6 we shall discuss a number of cases of collective action of the unemployed in 1934 and in 1984-85. In 1934, the Christian-liberal government headed by H. Colijn initiated cutbacks on financial aid to the unemployed in order to reduce government spending. These cutbacks started in the spring of 1934 in Twente, a textile producing region where wages had declined sharply. The SDAP and the NVV reacted promptly, by organizing a petition and a demonstration. Efforts were made to convince the government to revoke its plans, through negotiations in national commissions (Contactcommissie) and via interpellations in parliament. Despite the massive support for the petition given by both the Catholic and the Protestant labour movements regionally, the SDAP and the NVV did not succeed in mobilizing the confessionals in parliament to support their protests. Both the government and the confessional members of parliament were appalled by the street performances given by the social-democrats, claiming that such public protest was not consistent with the new era characterized by negotiations and compromises. The communist movement was unsuccessful in mobilizing protest in Twente. The demonstrations organized by the 'Unemployed Struggle Committees' (WSC's) were met with strong police repression. The state attempted to obstruct agitation by

the unemployed by decentralizing the registration system, by increasing repression and by intensifying supervision.

Nationwide cutbacks were announced for July 1st 1934. The SDAP and the NVV limited themselves this time to mobilizing their local departments and city council politicians in order to elicit municipal statements condemning the cutbacks. Sharp repression had made it increasingly difficult to get public protests off the ground. Even the communist WSC's retreated from the streets, and agitated through city councils, hoping that illegal demonstrations would emerge there.

In early July, rebellions broke out in the Jordaan, a poor neighbourhood in Amsterdam, and in other areas of the country. The rebellion was not merely an expression of resistance to the cutbacks, but, more precisely, an answer to the attack on the respect and dignity of the unemployed who had been driven from the streets. Few activities were initiated by the employed and/or unionized to indicate their solidarity with the rebels. The social-democratic and confessional labour movements condemned the protests and emphasized the need for organization as a means to increase power. The NVV did set up a petition in the autumn of 1934 to appeal to the government for improved care of the unemployed, but this gave rise to friction with some SDAP members, who doubted the effectiveness of such agitation methods. The confessional labour movement was also opposed to the cutbacks, particularly the Roman Catholic unions. However, the NVV petition stranded once again in parliament, where the Catholic party refused to force a cabinet crisis.

In 1984 and 1985, the Christian-liberal cabinet headed by R. Lubbers combined social security cutbacks with a reorganization of the social security system as a whole. Now not only organizations from the labour movement expressed their discontent with the planned cutbacks. Church groups and the civil servants burdened with the actual execution of the cutbacks condemned the plans and supported the protests of the unemployed. Feminists argued for individualization of support payments. The FNV defended the payment of unemployment benefits to those who had previously done paid work and had families.

The protests against cutbacks on unemployment benefits and against cutbacks on support payments for those unable to work followed familiar patterns: deliberating in the national 'Social Economic Council' (SER), negotiating with the government (offering to increase social contributions and premiums in exchange for stopping the cutbacks), influencing parliament and public opinion through demonstrations. The protests against cutbacks on welfare payments for those sharing a home, by contrast, took place outside of the labour movement. Independent local groups of welfare clients organized forms of protest using illegal methods such as "proletarian shopping" (an honourable word for stealing). These activities were organized in connection with other social movements such as the squatters' movement and anti-military groups. The media paid a relatively great deal of attention to these activities.

The union protests and the activities of the welfare clients had only a minor impact on the government plans. Through negotiations about collective labour agreements some intended cutbacks on unemployment benefits were prevented. Some welfare clients, whose benefits were threatened because they shared a home with others, evaded the cutbacks by employing legal tricks.

In the thirties, as well as in the eighties, the unemployed had limited access to resources with which they could defend their interests, labour and income. The labour movement's strongest weapon, the labour strike, was unavailable to the unemployed. Activities of the unemployed in the field of consumption appealed only to limited groups of people. Also, the unemployed had no unified interests. In the 1930's the organized unemployed received higher

unemployment benefits than the unorganized unemployed. The unemployed of the 1980's, usually men with a personal history of paid labour, could count on benefits derived from the wage level of the last held job. Young people and women, however, with little or no paid labour experience, could at best count on welfare payments. Access to trade unions and a positive reception there, remained limited. There was no solidarity evident between the employed and the unemployed. The poor access to resources and the absence of shared interests and the strong organizational bonds, limited the capacity for mobilization of the unemployed.

The corporate system of social security granted the recognized unions an influential position, but excluded other groups, such as the communist WSC's and the independent protest groups of those on welfare, from negotiations. The disappearance of the NVV unemployment funds and of the confessional care organizations for the unemployed also meant the loss of an important unifying element for the unemployed. The opportunity to mobilize the unemployed outside of the recognized labour organizations remained difficult.

The occasional massive outbursts of protest were only to a limited extent reactions to worsening material conditions. To a high degree these protests were induced by attacks on the dignity of those concerned, who felt themselves subject to injustice. The Jordaans-rebellion was a protest against the absurd restrictions which prevented the unemployed from discussing, demonstrating or spreading propaganda publicly. The resistance to welfare cutbacks in the 1980's was directed against governmental interference with the personal lifestyles of those on welfare. Perhaps the most important result of the collective protest of the unemployed has been to uphold dignity and sense of justice of the unemployed, in opposition to attitudes which describe the unemployed as inadequate parasites.

vertaald door Jacqueline de Vries

Personenregister

- Aalberse, P.J.M., 42, 48, 64, 112, 114, 126, 130-131
 Aardenne, G.M.V. van, 145, 174
 Adomo, T.W., 28
 Agt, A.A.M. van, 83, 139
 Albarda, J.W., 54, 99, 115, 129
 Amelink, H., 106, 109, 113
 Ansing, W., 39
 Arts, P., 65, 112
 Baars, J., 67
 Baas, G., 103, 116
 Bakker, J.H.M., 118
 Bakoenin, M.A., 39
 Balbus, I., 28-29
 Banning, W., 99
 Becker, J.W., 19, 22, 92
 Beckers, R., 154
 Beel, L.J.M., 74
 Beers, K., 61
 Bernstein, E., 26-27
 Beveridge, W.H., 75
 Biesheuvel, B.W., 81
 Bismarck, O. von, 75
 Bode, H.A., 151, 155, 162
 Boer, J. de, 148
 Boersma, J., 83
 Bots, J., 126
 Brink, J.R.M. van den, 74
 Brinkman, L.C., 145
 Brouwer, I., 154
 Bruijn, A.C. de, 66, 74, 126, 130-131
 Burink, G. van, 63, 121
 Burns, J., 41
 Buys, A., 151
 Buijs, F., 92
 Cardol, R., 20, 22
 Ceton, J.C., 43
 Churchill, W., 75
 Citters, J. van, 127
 Cloward, R.A., 21-22
 Colijn, H., 49, 51-52, 65-67, 97, 99, 101, 108, 114, 116, 124, 126-131
 Colijn, P.A., 102
 Commenée, D. van, 163
 Coremans, L., 67
 Cort-van der Linden, P.W.A., 45
 Dahrendorf, R.G., 20
 Deckers, L.N., 120
 Dekker, W., 84
 Detiger, W.F., 59
 Dieters, J., 61, 104-105, 111
 Domela Nieuwenhuis, F., 40-42
 Dooren, K. van, 160
 Doom, J.A.A. van, 30
 Dorp, E.C. van, 51
 Douma, R., 148
 Drees, W., 75-76, 80, 98-99
 Drenth, A., 147
 Dugteren, H. van, 77
 Duisenberg, W.F., 145, 174
 Durkheim, E., 11, 25-26, 33, 35
 Duymaer van Twist, L.F., 102
 Dijkman, S.J.M., 148
 Eck, P. van, 115, 125
 Effendi, R., 129
 Elling, A., 149
 Ernst, H.C.A., 139
 Etzioni, A., 30-32, 34
 Evers, 126
 Exter, W. van, 111
 Faber, S., 155
 Fischer, C.J., 16, 22
 Fortuijn, J.A., 40-41
 Foucault, M., 28
 Frenay, C., 119
 Gerhard, H., 39
 Gerressen, J.A., 123
 Gerritsz, J., 45
 Godschalk, J.J., 18-19, 144
 Gödecke, C., 38
 Goeman Borgesius, H., 43
 Gortzak, H., 120
 Gorz, A., 29, 176
 Goseling, C.M.J.F., 112, 114, 130
 Graaf, L. de, 87, 140-141, 144-145, 150, 152, 156-157, 159-161
 Gramsci, A., 27
 Groot, P. de, 104
 Haas, J. de, 64
 Habermas, J., 28
 Haighton, A.A., 67
 Hancke, K., 38
 Harmsen, G.J., 79-80
 Heldt, B.H., 39-40
 Henricus, pater, 131-132
 Hermans, H.G.M., 65
 Heuvel, J. van de, 88
 Hillenaar, J., 109
 Hirsch, J., 27
 Hitler, A., 55, 61
 Hoeven, G.W.F. van, 108
 Hofman, J., 15
 Hoogehuyze, A.G.H. van, 128
 Horkheimer, M., 28
 Houten, H. van, 63
 Houten, H.S. van, 66, 108
 Hudig, D., 39
 Huizinga, A.F., 61, 118-119
 Huntington, S.P., 25
 Huysmans, G.W.M., 74
 Jahoda, M., 16, 18
 Jansen, M., 87
 Janssen, R., 149
 Joekes, A.M., 76-77, 123
 Jong, P.J.S. de, 158
 Jong Edz., F. de, 174
 Jonkman, W., 41
 Kadt, J. de, 123
 Kalma, P., 141
 Kautsky, K., 26

- Kemenade, J.A. van, 143
 Kieft, J. van de, 129
 Kiës, P., 109
 Kitsz, C., 59, 120
 Klandermans, P.G., 33
 Kleerekoper, A.B., 53
 Klompé, M.A.M., 81
 Kloos, A.H., 81
 Knuvelder, G., 66
 Knuvelder, L., 65
 Köbben, A.J.F., 144
 Kok, W., 151-152, 176
 Koning, J. de, 150
 Kooijman, P.A., 64, 149
 Korper, S., 61
 Kors, J., 65
 Korte, R. de, 83
 Kortenhorst, L.G., 65-66, 101, 114
 Kromsigt, J.C., 128
 Krop, M., 141
 Kruihof, K., 117
 Kuiper, C.J., 54, 114, 126
 Kupers, E., 49, 54, 58, 77, 109-114, 116, 118, 124, 127-128, 130, 132, 173
 Kuyper, A., 43
 Lafargue, P., 63
 Lamers, J., 152
 Lamers, L., 84
 Larsen van Neerland, G.A., 68
 Lenin, W.I., 27
 Leo XIII, paus, 42
 Lerk, J., 41
 Lienden, C.J. van, 127
 Lier, Th. van, 52
 Lindeman, H., 56, 109, 114-116, 124, 130
 Loerakker, A.J., 109
 Louw, A. van der, 145
 Lubbers, R.F.M., 85, 87-89, 138-140, 150, 155, 158, 160-161, 172, 176
 Man, H. de, 53, 99, 105-106
 Mantel, J., 88, 154
 Mars, V., 15
 Marx, K., 11-12, 15, 20, 26-29, 33, 39, 44
 Matthijsen, J.W., 54
 Mattick, P., 15-16, 22, 170
 Meis, F., 82, 86
 Menist, A., 63, 122
 Merkelijn, P., 68
 Mertens, P.J.J., 83, 152, 154
 Merton, R.K., 19
 Meulen, H. van der, 142, 152, 162-163
 Meijs, A. van der, 54
 Michels, R., 32
 Middelhuis, A., 112
 Mill, J.S., 33
 Miranda, S.R. de, 100, 124, 128
 Nifterick, N.W. van, 38
 Nolens, W.H., 45, 66
 Nijhof, E., 14, 17, 118, 170
 Nijkamp, J.Th., 107, 111
 Oberschall, A., 31-32, 34
 Olson, M., 32, 34
 Oosterhuis, H., 77
 Oudegeest, J., 17, 43, 50, 57, 99
 Parsons, T., 25
 Pelt, N.J. van, 116
 Philipsen, H., 18
 Pierson, N.G., 43
 Piko, B., 155
 Pius XI, paus, 65
 Piven, F.F., 21-22
 Polak, E., 100
 Polak, H., 43
 Pont, H.A.P.M., 162
 Posthumus, P., 119
 Pothuis, S.J., 43, 59
 Raaijmakers, Ch., 42
 Randwijk, H.M. van, 15
 Reinalda, B., 79
 Rhijn, A.A. van, 73-78, 175
 Ritzen, J.M.M., 143
 Roebroek, J.M., 84
 Roland Holst, H., 38, 59
 Romme, C.P.M., 52, 53
 Roodveld, 117
 Roolvink, B., 81, 83
 Roosevelt, F.D., 75, 115
 Rooy, P. de, 14-17, 53
 Roth, R., 27
 Ruding, H.O.C.R., 140, 145, 174-175
 Rüter, A.J.C., 40
 Runciman, W.G., 17
 Ruijs de Beerenbrouck, Ch.J.M., 51-52, 56, 65, 97, 99, 105
 Ruijter, A. de, 62
 Saks, J., 44
 Sannes, G.W., 44
 Savornin Lohman, B.C., 127
 Schaesberg, 62
 Schaik, J.R.H. van, 103, 120
 Schalker, C., 110, 118, 129
 Schaper, J.H.A., 44
 Scheepbouwer, O., 156
 Schelling, C., 154
 Schmidt, P.J., 123
 Scholten, J.N., 148
 Schrage, P., 170
 Schuurman, H.J., 63
 Schuyt, C., 22
 Seegers, L., 115
 Shorter, E., 35
 Sinclair de Rochemont, H.A., 67
 Slingenberg, M., 176
 Slotemaker de Bruïne, J.R., 57, 98, 101, 103, 107-110, 113-114, 116, 121, 125, 173
 Smelser, N.J., 26
 Smienk, 111
 Smit, J., 142
 Sneevliet, H.J.F.M., 59, 63, 110, 118-119
 Spiekman, H., 43-44
 Stapelkamp, A., 77, 112-113, 116, 126
 Steege, G. ter, 112
 Steger, A.A.N., 127
 Steinmetz, W., 114, 132
 Stenhuis, R., 44, 56
 Stuurman, S., 28, 60, 169, 173
 Suurhoff, J.G., 74, 76, 80
 Tas, S., 123
 Tempel, J. van den, 49, 53-54, 75
 Tienhoven, G. van, 41
 Tilly, Ch., 12, 25-26, 33-35, 168, 175-176
 Touraine, A., 29-30, 176

Treub, M.W.F., 42, 44-45, 52, 172
 Troelstra, P.J., 43-44, 46, 49, 56, 64, 125, 173
 Twint, N., 60
 Uyl, J.M. den, 83-84, 138, 141, 145, 160-161
 Vall, M. van de, 81, 174
 Veen, R. van der, 18
 Veld, J. in 't, 79
 Veldkamp, G.M.J., 81, 84-85, 139, 143
 Veraart, J.A., 49, 64-66, 173
 Vermeulen, A., 74, 77
 Versteeg, H.J., 119
 Verviers, E., 51, 65, 67, 128
 Vink, R., 19, 92
 Visser, D., 147
 Visser, J., 84-85
 Visser, L.L.H. de, 48, 103, 111-112, 114, 121-123, 126, 129
 Vliegen, W.H., 40, 43-44
 Vlugt, W. de, 100
 Vorrink, J.J., 125
 Vos, H., 74, 80
 Vries, B. de, 153, 163
 Vries, J. de, 38
 Vries, J.W. de, 77
 Vries, K. de, 103
 Vrijer, de, 127
 Vrijmoed, G., 101
 Wagner, G.A., 84, 142-143, 174
 Walle, F. van de, 57-58, 115
 Wamsteeker, A.A.J., 77
 Weber, M., 32-33
 Weidelaar, S., 163
 Welter, Ch.J.I.M., 52-53, 97, 124, 173
 Westerman, W.M., 127-128
 Westhoff, J.Th., 52, 62
 Wetering, H. van de, 119
 Weijers, S.C., 153
 Wiebrens, C., 21-22
 Wilde, J.A. de, 120
 Willems, W., 154
 Windmuller, J.P., 73, 85, 174
 Wisselo-Steenbergen, G., 108
 Wissink, G., 86
 Wöltgens, M.A.M., 143
 Woudenberg, C., 54, 105, 115
 Wijk, J. van der, 55
 Wijngaarden, P. van, 20, 22
 Wijnkoop, D.J., 44, 58, 121
 IJsselmuiden, J.J.W., 112, 114
 Zutphen, A. van, 38
 Zwertbroek, G.J., 119

STELLINGEN

1. De studie naar collectieve actie van werklozen neemt binnen het wetenschappelijke onderzoek een even marginale plaats in als de werkloze in de maatschappij.
2. De ingeburgerde benaming 'Jordaan-oproer' wekt ten onrechte de indruk dat het werklozenverzet in juli 1934 slechts een spontane onstuimige beweging in een Amsterdamse volkswijk was, waardoor voorbijgegaan wordt aan de organisatorische betekenis van de Werklozen Strijd Comité's en aan de acties van werklozen in andere plaatsen.
3. Collectieve actie van werklozen zal voornamelijk optreden in situaties waarin de waardigheid van mensen, die van een uitkering moeten leven, in het geding komt.
4. Hoewel de vakbeweging de strijd om de sociale zekerheid van de kerkelijke charitas heeft gewonnen, moet zij oppassen in de toekomst niet overvleugeld te worden door het idee van de 'zorgzame samenleving', dat door christen-democraten geponeerd wordt als alternatief voor een door de staat gegarandeerde sociale zekerheid.
5. De charivari in de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw bleef niet altijd beperkt tot een traditioneel volksgericht waarbij de overtreder van de morele gemeenschapscode publiekelijk bestraft werd. Het was soms ook een vorm van rationele collectieve actie van maatschappelijke categorieën die nog geen op de industriële samenleving afgestemde organisatieverbanden kenden.
6. Voor een goed begrip van de regionale aanhang van het fascistische Zwart Front in Noord-Brabant in de jaren dertig dienen niet alleen de maatschappelijke opvattingen van de katholieke elite bestudeerd te worden maar ook de positie en organisatie mogelijkheden van arbeiders, kleine boeren en middenstanders in die provincie.
7. Lokaal historisch onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog in Nederland zou zich meer moeten richten op het dagelijkse leven van mensen die niet direct bij onderdrukking of verzet waren betrokken.
8. Karl Marx deed tijdens zijn werkzaamheden aan *Das Kapital* veelvuldig een beroep op de financiële middelen van de firmant Friedrich Engels. Dat de poging van Michail Gorbatsjov om westers kapitaal te vergaren, teneinde het socialisme te versterken, als een geheel nieuwe ontwikkeling kan worden beschouwd, berust daarom op een misvatting.
9. Sociale wetenschappers, die in de jaren zestig en zeventig slechts droomden van de revolutie en momenteel vervallen in rituele boetedoening of retouchering van hun eigen verleden, hebben de socialistische beweging meer schade dan voordeel bezorgd.
10. De beer is vreedzaam, intelligent en goedgehartig. Hij houdt van een gemakkelijk leventje, spelletjes, knuffelen en een gezonde nachtrust. Voor vermoeide intellectuelen vormt het berehol daarom een betere schuilplaats dan het café, de kerk of de psycholoog.
11. De overgang als abonnee van het opgeheven geëngageerde volksdagblad *De Waarheid* naar de zakelijke kwaliteitskrant *De Volkskrant* vertoont overeenkomsten met pogingen een verloren liefde te vervangen door een prostitutie: het bevredigt niet, het is minder vrouwvriendelijk en het kost aanzienlijk meer geld.

Stellingen behorende bij het proefschrift van A.T.W. van den Oord, *Voor arbeid en brood; arbeidersbeweging en collectieve actie van werklozen in Nederland, een vergelijkende studie van de jaren dertig en tachtig*, Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg, uitgegeven door Thesis, Amsterdam, 1990.

Bibliotheek K. U. Brabant

1 7000 01001402 6

